

Studia Ignatiana XIII.

Studia Ignatiana XIII.

A Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium
és a Jezsuita Szakkollégiumok
hallgatóinak tanulmányai

Szerkesztette:
Bellus Kinga

Budapest, 2021.

A Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium hallgatóinak tanulmánykötete

Kiadó:

Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium

1085 Budapest, Horánszky u. 18.

www.szentignac.hu

Felelős kiadó: Dr. Sárvári Balázs

Szerzők:

Ágoston Zsófia – A SZIK harmadéves hallgatója

Appel Judit – A SZIK harmadéves hallgatója

Bak Veronika – A SZIK harmadéves hallgatója

Böhm Róbert – A SZIK harmadéves hallgatója

Duray Csilla – A SZIK harmadéves hallgatója

Hajas Tamás Boldizsár – A SZIK harmadéves hallgatója

Hargitai Lili – a SZIK negyedéves hallgatója

Janovicz Júlia – A SZIK harmadéves hallgatója

Kintli Dóra - Collegium Hungaricum Leuven elsőéves hallgatója

Kovács Áron – A SZIK harmadéves hallgatója

Orosz Álmos Botond – A SZIK harmadéves hallgatója

Pajor Angelika – A SZIK harmadéves hallgatója

Szücs Angéla – A SZIK ötödéves hallgatója

Tóth-Kuthy Márton – A SZIK harmadéves hallgatója

Vadas Ágoston – A SZIK negyedéves hallgatója

ISSN 2677-0040

Tartalom

Kelemen Zoltán: Előszó	2
I. Társadalomtudományok	
Ágoston Zsófia: Greta Thunberg a közmédiában A nyilvánosság jogi vetületei	4
Appel Judit: Az ESG-szemlélet a gazdaságban	20
Bak Veronika: Trans-European Transport Network.....	33
Böhm Róbert: A társadalmi vállalkozások, mint a szociális gazdaság alappillérei	44
Hajas Tamás Boldizsár: A deszegregációs doktrína és a küldetéstudat-logika küzdeme – A Huszár-telep szegregációs ügye.....	54
Janovicz Júlia: A vallásos attitűdök és a machiavellizmus kapcsolatának vizsgálata	72
Kovács Áron: Lesz még valaha sikeres közvélemény kutatás?.....	92
Pajor Angelika: Montenegró integrációérettségének politikai dimenziója.....	101
Szücs Angéla: Politikai ideológiák megjelenése a magyar köznevelésben napjainkban	118
Tóth-Kuthy Márton: Transitional justice and structural violence – Sickle and torch?	134
II. Természettudományok	
Duray Csilla: Éghajlatváltozás az északi-sarkvidéken és az Európai Unió szerepe a régióban	144
Orosz Álmos Botond: Az elektromos akkumulátorok jövője	157
III. Bölcsészettudományok	
Hargitai Lili: V1-szerkezet a holland feltételes módban	171
Kintli Dóra: Casta cubilia - Sigibert király házasságkötésének politikai és morális aspektusai Venantius Fortunatus nászénekében	187
IV. Orvostudomány	
Vadas Ágoston: Porcfelszíni károsodások helyreállítási lehetőségei, az osteochondralis allograft átültetés szerepe a porcfelszínképzésben	198
English Abstracts	216

Előszó

1991-ben nyitotta meg kapuit a Szent Ignác Jezsuita Szakkollégium és tíz évvel később, 2001-ben jelent meg a Studia Ignatiana első kötete, amely a Szakkollégium hallgatóinak tanulmányait gyűjtötte össze. Korábbi tanulmányi vezetőként különösen megtisztelő, hogy ilyen kerek évfordulók alkalmából írhatok előszót a 13. kötethez. Az elmúlt években egyre erősödő hagyománynak megfelelően az idei jubileumra is széles diszciplináris merítésű kötettel készültek a SZIK tagjai. Az Arktisz éghajlatától, valamint az elektromos akkumulátorok kérdéseitől kezdve a holland feltételes mód sajátosságain át Sigibert király házasságáig és a porcfelszínképzésig terjed az idei paletta. A társadalmi felelősségvállalás mellett elkötelezett ignáci szemléletet tükrözi, hogy több tanulmányban kiegyensúlyozott szakmai véleményt olvashatunk számos megosztó hazai közéleti témáról is. Így találunk esettanulmányt a magyarországi szegregációról, a politikai ideológiák megjelenéséről a köznevelésben, illetve Greta Thunberg keretezéséről a magyar közmédiában. A SZIK szellemének megfelelően szintén megjelennek a keresztény hit és erkölcs kérdései például a vallásos attitűdök és machiavellizmus kapcsolatát vizsgáló tanulmányban, valamint a fent említett Sigibert királyról és a magyar közoktatásról szóló munkákban. Utóbbi szövegben a szerző a magyar tankönyveken egy a személyes motivációknál hangsúlyosabb politikai, gazdasági és történeti kontextust kér számon a Szentszék keresztesháborúban játszott szerepének bemutatásakor. Ez az árnyalt megközelítés mindnyájunk számára hasznos lehet az idei Eucharisztikus Kongresszus alkalmából megvalósuló pápai látogatás értékelése során.

Valamennyi olvasónak örömteli perceket kívánok a színes 2021-es Studia Ignatianához.

Dr. Kelemen Zoltán

*Budapesti Corvinus Egyetem,
Nemzetközi, Politikai és Regionális Tanulmányok Intézet,
Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék,
SZIK Tanulmányi Vezető 2018-2020*

I. Társadalomtudományok

Ágoston Zsófia
Greta Thunberg a közmédiában
A nyilvánosság jogi vetületei

*Szakmailag ellenőrizte: Dr. Sabjanics István
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog-és Államtudományi Kar
Nemzetközi Közjogi Tanszék*

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Greta Thunberg a világ jelenleg legismertebb ifjú klímaaktivistája. Pár éves pályafutása alatt hatalmas hírnévre, és ezzel együtt óriási figyelemre tett szert a közmédia részéről. Írásomban az ő példáján keresztül fogom bemutatni, hogy milyen személyiségi jogok illetik meg a közszereplőket és a gyermekeket. Később Thunberg kéréseinek, kijelentéseinek környezetjogi megalapozottságát fogom górcső alá venni, végül pedig az előbbieket miatt őt ért támadásokat fogom elemezni a sajtó és a rágalmozás nemzetközi büntetőjogi kapcsolatát alapul véve. Írásom célja, hogy ezen elemek összekapcsolásával átfogó képet alkothassak Thunberg - mint tanulmányom megírásakor még kiskorú - nyilvános szerepléseinek jogi vetületéről.

1. Bevezetés – Greta Thunbergről

Greta Thunberget szinte mindenki ismeri. A klímaaktivista lány neve először 2018 őszén vált ismertté a világban, mikor Stockholmban tüntetett azért, hogy a svéd parlament tagjai igyekezzenek minél jobban megfelelni a Párizsi Egyezményben foglaltaknak. A lányka azóta már tartott beszédet az Európai Parlament és az ENSZ előtt is, annak klímakonferenciáján. Számos fiatalnak az ő szereplései adták meg a kezdőlöketet ahhoz, hogy fel merjék vállalni szélesebb körök előtt is álláspontjukat.

A népszerűséggel azonban kéz a kézben jár a sajtónak, a közvéleménynek való kiszolgáltatottság is, mely által könnyen céltáblájává válhatnak a közszereplők támadásoknak, gúnyos írás- vagy szóbeli megjegyzéseknek. Nincs ez másképp a svéd lánynál sem; korához képest hatalmas mennyiségű „kritikahalmazt” kénytelen elviselni nap, mint nap.

Dolgozatomban a közszereplőket és a gyermekeket érintő (személyiségi) jogokon kívül megvizsgálom Thunberg kijelentéseinek, illetve kéréseinek környezetjogi megalapozottságát, valamint a sajtó és a rágalmozás kapcsolatát elemző esetjogot is. Fő célom, hogy az előbb említett területeken szerzett beható kutatási anyagom segítségével hatásosan tudjam elemezni a kiskorú klímaharcos nyilvános szerepléseinek jogi vetületét, átfogó képet nyújthassak tevékenységének jogi hátteréről, és végül, de nem utolsó sorban: megvizsgálhassam, hogy a precedensek alapján mennyire helytállóak az őt ért kritikák, nyersebb véleménynyilvánítások.

2. A közszereplők személyiségi jogai

2.1. Európai Unió kitekintés

Ahhoz, hogy egy közszereplő közmédiával való kapcsolatát elemezni tudjuk, először is tisztában kell lennünk néhány alapvető fogalommal. Kezdjük rögtön a legegyszerűbbel, a közéleti szereplőével. Sajnos ezen definíció körül némileg sötétben tapogatózás jellemző a jogban, hiszen nincsen egységes meghatározása. Koltay András [2013] szerint a jogalkotásbeli értelmezés hiánya nem is annyira meglepő, hiszen a közszereplők köre folyamatosan változik, párhuzamosan a média átalakulásával; ennek megfelelően a jogalkalmazókra hárul az a feladat, hogy definiálják ezt a csoportot: ezen gyakorlatnak ugyanis rendelkezésére állnak a megfelelő eszközök a folyamatos körforgáshoz való alkalmazkodáshoz.

A német jogalkalmazói rendszerben jártak körül legpontosabban a fogalmat: két csoportra osztják őket: abszolút és relatív közszereplőkre. Az előbbi kategóriába azok tartoznak, akik kivételes viselkedésükkel vagy különös, társadalomban betöltött szerepük által tűnnek ki a tömegeből (ilyenek például a politikusok, magas rangú közigazdászok, királyi családok leszármazottai, híres színészek, tévés személyiségek), míg az utóbbiba azok sorolhatók, akik csak azért válnak ismertté szélesebb rétegek közt, mert bizonyos ideig kapcsolatban állnak a kortárs történelem egy meghatározott eseményével (például abszolút közszereplők családtagjai, hírhedtté vált bűnözők).

Mivel a XXI. század abszolút a közszereplők korának mondható mind politikai, mind szórakoztatóipari vonalon, ezért nem meglepő, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága (ECHR) is foglalkozik a személyiségi jogok rájuk eső vetületével. Számos döntéséből lesűrhető, hogy maga a Bíróság is inkább az ezen szereplők személyéből származó közérdek fontosságának a mértékére helyezi a hangsúlyt, mintsem a személyes védelemre [Nilsen and Johnsen v. Norway]. Ez első olvasatra visszásnak tűnhet a szervezet tevékenységével összevetve, de ha belegondolunk abba, hogy az ismert emberek a legtöbb esetben saját döntésük eredményeként kerültek egy nagyobb közösség figyelmének középpontjába, akkor már nem is annyira zavarba ejtő ez a gyakorlat.

Az a látszat, miszerint a presztízs fontosabb, mint a személy maga, még nem jelenti azonban azt, hogy ne védelmeznék a közszereplőket és személyiségi jogaikat az európai jogrendszerek. Éppen ellenkezőleg, nagy hangsúlyt fektetnek az igencsak komplex probléma megoldására – összetett, mert a megfelelő egyensúlyba kell hozni egymással a szabályokat, számos jogág és jogterület alkalmazhatóságának korlátait, valamint olyan, egymástól jól megkülönböztethető személyiségi jogokat, melyek teljesen függetlenül is felhasználhatók. Koltay András [2013] szerint ez utóbbi kategóriába tartozik például a hírnév, mely az egyént védi a társadalom külső értékítéletétől. Kapcsolódó fogalom még a becsület (bizonyos szövegkörnyezetben tiszteletként is fordítható): jogi szakkifejezéssel nem igazán lehet definiálni; ez utal a személy veleszületett, sajátos adottságaira. Harmadik meghatározásként ide tartozik az emberi méltóság is, mely megsérthető például komolyabban támadó, igazságtalanul bántó vagy megszegyenítő vélemény kinyilvánításával.

A fenti értelmezések és az európai uniós joggyakorlat megismerésével már könnyebben eligazodhatunk a közszereplőkkel kapcsolatos szabályozások ingatag rendszerében. A kontinentális jogrendszerre nagy általánosságban jellemző, hogy a személy védelmével kapcsolatos rendelkezések alkalmazása nem a médiahatóságok felelősége (legtöbbször még jogosultságuk se lenne a végrehajtáshoz); ezen feladat inkább a bíróságok hatásköre alá

tartozik. Azt is érdekes megfigyelni, hogy a szóban forgó jogrendszerek többnyire azonos megítélés alá veszik a jó hírnév és a becsület jogát.¹

Ausztriában például a médiatörvény segítséget ad a bíróságoknak azzal, hogy általánosságban védi a jó hírnevet és becsületet – minden médium esetében. Ugyanezen logikai elvet megcsavarva gondolkodhattak Luxemburgban is, mikor egy 2004 júniusi törvényben (a szabad kifejezések használatáról) minden médiumban megtiltották a rágalmozást, illetve a becsületsértést. Ez a szabályozás kicsit átmenet az általános európai szabályozás - miszerint a bíróságok feladatkörébe tartozik a személy(iség) védelme, kereteinek felállítása - és néhány különös közt. Utóbbi kategóriába tartozik például a francia szabályozás is: ők 1881 óta ugyanazt a sajtótörvényt egészítik ki [www.legifrance.gouv.fr]. E jogszabály sajátossága az, hogy nem csak ágazati szabályozásokat foglaltak bele, hanem konkrét büntetőjogi szankciókat kapcsoltak egy-egy személyiségi jog megsértéséhez kapcsolódó büntetthez vagy vétséghez is. Persze a *lex specialis derogat legi generali* elvének megfelelően jónéhány határozata már beleolvadt más törvénykönyvek korszerűbb rendelkezésébe – például azóta már alkotmányos keretek közé foglalták a sajtószabadságot is. Hasonló a máltai sajtótörvény is, mely kimondja, hogy „pénzbírsággal sújtható bűncselekmény, ha bármely személyt Máltán kiadott vagy terjesztett sajtótermék vagy közvetített műsor útján megrágalmaznak, függetlenül az ilyen sajtótermék vagy műsor eredetétől” [Pogácsás, 2014.: 325. o.]. Találhatunk olyan európai szabályozást is, mely az angolszász jogrendszer jellegzetességeiből² merített; ilyen például Románia, Észtország vagy Lettország.

Svédország, Greta Thunberg szülőhazája úttörő a szabadságjogokért vívott harc sok területén. Nem volt ez másképp a médiumok szabadságának terrénján sem: hivatalos oldala [sweden.se] szerint a világ első sajtószabadságról szóló rendelkezéseit is a svédek foglalták törvényi keretek közé, 1766-ban. A franciákéval szemben ez nem hatályos mind a mai napig, azóta rengeteg változata készült már el. A jelenlegi, sajtószabadságról szóló törvény kimondja, hogy minden svéd állampolgárnak joga van írása közzétételéhez, mindenfajta előzetes akadályozás nélkül hatóság vagy más hivatalos szerv által. A publikáció tartalma miatt a szerzőt jogosan feljelenteni csak és kizárólag törvényes bíróság előtt lehet.

Az előbb felsorolt információk már nagyfokú segítséget nyújthatnak egy felnőtt közszereplő nyilvános fellépéseivel kapcsolatos jogi kérdések megoldásában, azonban mivel Greta kiskorú, ezért vizsgálódásom során tovább kell szűkítenem a szabályozások körét.

2.2. Kiskorú közszereplők

A közösségi média korában egyre nagyobb hangsúlyt kell fektetni arra, hogyan védjük a 18 év alatti kiskorúakat az internethasználattal (és a népszerűséggel) járó következmények veszélyeitől. Az ENSZ tagállamai valamennyien aláírták és (az Egyesült Államok kivételével) saját jogrendszerükben megfelelően ratifikálták a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezményt (a továbbiakban: *Egyezmény*), mely – a témában első jogerős nemzetközi szerződésnek - azóta is hasznos kiindulópont a gyermekeket védő rendelkezések vizsgálatakor.

Az Egyezmény 12. cikkelyének első pontja kimondja, hogy „az [...] államok az ítélőképessége birtokában lévő gyermek számára biztosítják azt a jogot, hogy minden őt érdeklő kérdésben szabadon kinyilváníthassa véleményét [...], figyelemmel korára és

¹ Nincs ez másképp itthon sem: a Polgári (2:45. §) és a Büntető Törvénykönyv (226-227. §) együtt védik a becsületet és a jó hírnevet.

²A bíróságok – mint az angolszász jog más területein is - a common law rendszerében ténylegesen a jogalkotó szerepébe kerülnek (ld.: POGÁCSÁS (szerk.) i. m. 325.), a törvényi szabályozás visszahúzódása miatt.

érettségi fokára [...]” Láthatjuk, hogy bár a gyermekeket is megilleti a felnőtteknek járó szabad véleménynyilvánítás joga, az Egyezmény mégis korlátokat vezet be, mégpedig két igen fontosat; tudatosítanunk kell magunkban ugyanis, hogy a fejlettség és az évek száma nem feltétlenül jár kéz a kézben egymással. Greta azért lett hamar az egyik vezető fiatal szószólója a klímaváltozásról való párbeszéd jelentőségének, mert 16-17 évesen, szellemileg épen már látott és felfogott annyit a világ történéseiből, hogy szóvá tehesse azzal kapcsolatos aggodalmait a jövő generációja számára.

A 13. cikkely még biztosabb alapot fektet a véleménynyilvánítás szabadsága számára a gyerekek körében: kimondja, hogy ezen jogosultság „magában foglalja mindenfajta tájékoztatás és eszme határokra tekintet nélküli kérésének, megismerésének és terjesztésének szabadságát, nyilvánuljon az meg szóban, írásban, nyomtatásban, művészi vagy bármilyen más, a gyermek választásának megfelelő formában.” Ez a jogosítvány csak akkor korlátozható, ha veszélybe kerül mások joga, illetve jóhírneve, valamint akkor, ha a megszorítás az állam biztonságának, a közrendnek, a közegészségügynek vagy a közkerölcsnek a védelmét szolgálja. Ez garantálja azt, hogy csakúgy, mint a felnőttek, a kiskorúak is tisztában legyenek (szülei vagy gondviselőik tájékoztatása alapján) azzal, milyen következményei vannak a nyilvános állásfoglalásoknak.

A 15. cikkely kijelentése tartalmazza a gyermekeknek az egyesülési és békés gyülekezési jogát, míg a 16. cikk különleges, törvényi védelmet ír elő számukra: „A gyermeket nem szabad alávetni magánéletével, családjával, lakásával vagy levelezésével kapcsolatban önkényes vagy törvénytelen beavatkozásnak, sem pedig becsülete vagy jó hírneve elleni jogtalan támadásnak.” Magyarán szólva – ahogy korábban is kifejtettem – a mondat második részéből egyértelműen látszik, hogy gyermeket sem attribútumaival, sem nyilvános megjelenésének részleteivel kapcsolatban nem lehet olyan megjegyzéssel illetni, mely sértőként vagy támadó jellegűként értelmezhető.

A gyermekek jogaival nemcsak az ENSZ, hanem kontinensünk vezető emberi jogi szervezete, az Európa Tanács is foglalkozott. A 2006-ban Monacóban kihirdetett, „Európa építése a gyermekekért és a gyermekekkel” című programjuk óta különböző stratégiákat hajtott végre a kiskorúak jogainak védelmében. Érdekes megfigyelni, hogy a programcsomag megalapítása óta kihirdetett három stratégiai modul mindegyike tartalmazott, illetve tartalmaz olyan rendelkezéseket, melyek a 18 éven alatti európaiak véleménynyilvánítását kívánják erősíteni a köztudatban.

A Stockholmi Stratégia (2009-2011) három területe közül, melyekkel elsődlegesen foglalkozni kívánt, az egyik a gyermekek részvétele és befolyása volt a társadalomban. Ezen programpontra [rm.coe.int, 7. o.] kijelentették írói, hogy fontos feladatuknak tartják, hogy a kiskorúak is kivehessék részüket a döntéshozatali eljárásokból (nyilvánvalóan, mint mindenhol máshol, itt is fejlettségüket és korukat figyelembe véve), pont úgy, mint ahogy azt is, hogy megfelelő párbeszéd alakulhasson ki ezekről a lépésekről a határozathozók és köztük. Ehhez a családtagokat is segítségül kérték, hogy minél jobban tudatosítsák otthon is az ifjakban, hogy van módjuk a részvételre ezekben az eseményekben, és bátorítsák őket arra, hogy éljenek is eme lehetőségükkel. A Stratégia hiányosságaként róható azonban fel, hogy a döntéshozatalban való részvételt csak a bíróságok, szociális szolgáltatások, iskolák és a (köz)egészségügy területére értették írói.

A következő a Monacói Stratégia volt, 2012 és 2015 között. A négy kitüntetett terület közül az egyik ez esetben is a gyerekek részvételének népszerűsítése volt. A Stratégia keretein belül [rm.coe.int, 16. o.] közvélemény-kutatást tartottak gyermekek és fiatal felnőttek körében, melynek során kiderült, ez a korcsoport úgy gondolja, az ő jogukat veszik a legkevésbé tekintetbe, mikor a mindennapi életet befolyásoló döntéshozatalban való részvételről esik szó. Éppen emiatt érzik azt, hogy a szociális élet ezen területéről teljesen kiszorítják őket az idősebbek. Szerintük az előítéletességen, az információk tudatos

elhallgatásán kéne főleg változtatni ahhoz, hogy lényeges átalakulás következhesse be életünkben. Ezekkel a problémákkal kapcsolatban az Stratégia megalkotói leszögezik, hogy minden gyermeknek joga van ahhoz, hogy meghallgassák és komolyan vegyék őket minden olyan témában, mely közvetlenül érinti őket. A kérdéskörbe immáron bekerültek olyan fontos szférák is, mint a helyi közösségek ügyei, fiatalokat érintő rekreációs tevékenységek, politikai döntéshozatal belföldi, európai és nemzetközi szinteken.

A Szófiában elfogadott legújabb Stratégia [rm.coe.int, 13. o.] 2016-tól 2021-ig már inkább a gyermekek részvételével kapcsolatos részletekkel foglalkozni, mint például a gyűlöletbeszéd, radikalizáció, a „felnőtteknek való igazságszolgáltatás” és a digitális világban való felcseperedés problémái. Kijelentették, hogy az Európa Tanács útmutatást ad arra vonatkozóan, hogy milyen eszközökkel kell beágyazni a kiskorúak részvételét a gyakorlatban szisztematikus módszerekkel és a gyermekek számára releváns értelemben.

A Külügyi Szemle egyik cikke [Környei, 2009.] mutatott rá, hogy Skandinávia, azon belül is Greta Thunberg hazája, Svédország miért is az egyik éllovas a 18 éven aluliak védelmét illetően. A régies nézőpontok lerombolása végett már a XXI. század első évtizedének végén felállítottak a 289 svéd önkormányzat többségében ún. „*influence forumokat*”, melyek keretein belül a kiskorúak számára lehetőség nyílik a döntéshozókkal folytatott párbeszédre – tehát legalább annyira fontosnak találják a 18 éven aluliak meghallgatását, mint a felnőtt állampolgárokét. Ezt a beállítottságot lehet vizionálni a skandináv ország hivatalos oldalán is, ahol nemcsak külön cikkeket helyeztek el az ország gyermekjogokkal kapcsolatos állásfoglalásait illetően, hanem az egyikben bővebben ki is fejtik, hogy azért fontos figyelni a fiatakorúakra, mert teljesen más kockázati tényezőket vesznek észre egy adott helyzetben: legyen az egy konfliktus, egy forgalmi torlódás, vagy akár egy természeti katasztrófa [<https://sweden.se/society/sweden-where-children-count/#>]. A véleménynyilvánítás szabadsága és a részvételhez való jog kiterjesztése ebben a megközelítésben gyakorlatilag „a gyermek hagyományos percepcióját kérdőjelezi meg, miszerint csupán függő helyzetben lévő, inkompetens és szüleik tulajdonaként kezelt lénynek tekintik a gyerekeket” [Környei, 2009.: 62. o.]. Természetesen, mint máshol, itt is a szokásos tényezők szabnak korlátot egy fiatal véleménynyilvánítási autonómiájának: a kor, a fejlettségi szint (ez utóbbi a lényegesebb), illetve az a faktum, hogy nem csak a gyermek véleménye lehet mérvadó a döntés során, hiszen a következményekért még nem tudja vállalni a felelősséget.

A fentiek ismeretében egyáltalán nem szolgál meglepetéssel számunkra, hogy „a gyermekjogok számos területén kimutatható, hogy a skandináv országokban a kialakult társadalmi norma hatására megszületett állami politika kezdeményező szerepet játszott a nemzetközi szintéren is” [Környei, 2009.: 62. o.] – ennek megfelelően nem a véletlen műve, hogy az első Stratégiát Stockholmban fogadták el. Mint ahogy az sem, hogy az északi államokban jelent meg először a gyermekjogi ombudsmani intézmény, 1981-ben.

3. Greta Thunberg és a környezetjog

3.1. Greta Thunberg kérései a világ államainak vezetőihez

Amikor egy vékony svéd lányka egyedül üldögélt – sztrájkolt – 2018-ban, egy pénteki napon Stockholmban, körülvéve a fajok kihalásának mértékéről szóló és a széntartalékok keretének véglegességére felhívó szórólapjaival, még senki sem gondolta volna, hogy egy év múlva már az ENSZ környezetvédelmi csúcstalálkozóján fog beszédet mondani. Mivel nyilvánvalóan nem „reklámanyagaival” lett híres Thunberg, így meg kell vizsgálnunk azt is, miket kér ő, mint a fiatalok jelenlegi környezetvédelmi szóvivője a világ vezetőitől.

2018 szeptemberében először azért tüntetett Greta, kihagyva a pénteki iskolánapokat, hogy a svéd parlament összehangolja teljesítményét a Párizsi Klímaegyezménnyel. Miután ezen kezdeményezéséhez sok – részben iskoláskorú – ember csatlakozott a világ minden tájáról, létrejött a *Fridays For Future* (péntek a jövőért) alulról szerveződő mozgalom, mely azóta is aktív. A szervezet fő célkitűzései közé tartozik az, hogy tagjai megszabaduljanak a fogyasztói társadalom elvárásaitól, helyi termelőktől vásároljanak szezonális termékeket, csökkentsék, majd teljesen zárják ki az (ipari) állati eredetű ételeket étrendjükől, segítsék elő az újrahasznosítást, és közlekedjenek újragondolva, tömegközlekedve, de a repülést kerülve [<https://fridaysforfuture.hu/>], végül, de nem utolsó sorban pedig ezekért álljanak ki mind magánéletükben, mind a közéletben - ez utóbbiban békés demonstrációkkal.

2019 őszére már annyian csatlakoztak klímasztrájkjához, hogy a világon összesen körülbelül 4 millió ember jelent meg a helyi klímátüntetésekben – csak Németországban 1,4 millió ember vonult utcára, hogy felhívja a politikusok figyelmét a gyors cselekvés fontosságára [TIME, 2019]. Hatására rengeteg fiatal vette a bátorságot, hogy nyilvánosan is felvállalja a véleményét, így egy idő után egyre több és egyre rangosabb helyekre hívták meg, hogy tartson beszédet.

Greta előadásai [www.fridaysforfuture.org] (a stockholmi TedX-től a 2020 januárjában Davosban megrendezett Világgazdasági Fórum előttiig [The Guardian, 2020.]) mind ugyanazokat a kéréseket tartalmazzák, egyre sürgetőbb hangnemben. A legtöbbet hangoztatott egyértelműen a Párizsi Egyezmény betartása, illetve betartatása: az ebbe foglalt rendelkezést, miszerint a konvenciót aláíró államoknak kötelességük együttes erővel elérni az üvegházhatás csökkentését, ezzel együtt pedig takarékoskodni a 2018-ban még körülbelül 420 gigatonna széndioxid-raktárunkkal – melyből alsó hangon 42 gigatonna fogy el évente – szerinte nem teljesítik megfelelő mértékben az országok. Főleg a gazdagabbakat „ostorozza” beszédeiben, hiszen szerinte mindenki érdeke az, hogy ezek az államok érvélik el először a karbonsemlegességet, azért, hogy a szegényebb régiók polgárainak több idejük maradjon emelni életszínvonalukon a korszerű (és környezetbarát!) infrastruktúra kiépítésével (utak, kórházak, iskolák, tiszta ivóvíz biztosítása, stb.).

A svéd lány sokszor szól befektetőkhöz, gazdasági szakemberekhez is: tőlük azt kéri, ne reklámozzák, támogassák a fosszilis üzemanyagokba, illetve más ilyen energiahordozókba való beruházást, hiszen ezen anyagok felhasználása jelenleg az egyik legmérgezőbb nem csak a Föld légkörére, hanem azzal szoros összefüggésben az élővilágra nézve is: beszédeiben sokszor megemlíti, hogy ha továbbra is olyan mértékben bocsátunk szén-dioxidot a levegőbe, mint ahogy az utóbbi években tettük, akkor raktárunk nagyjából 8,5 év alatt ki fog fogyni, ami nemcsak a mostani tömeges kihalási rátákat sokszorozza meg, hanem ránk, emberekre is közvetlen veszélyt fog jelenteni – egyre kevesebb természetes vízelőhelyünk marad, természeti katasztrófák sorozata fog minket sújtani a globális felmelegedés előrehaladott (és lehet, akkorra már *visszafordíthatatlan*) állapota miatt, emberek százmilliói kerülhetnek az éhínség szélére.

Thunberg szinte minden interjújában kijelenti, hogy nincs varázslatos megoldása a környezetvédelmi problémákra, viszont büszke arra, hogy sikereket ért el abban, hogy emberek millióinak hívja fel a figyelmét egy olyan problémára, melyre szerinte eddig nem fordítottak a világ vezetői elegendő energiát. Ahhoz, hogy láthassuk, mi van a lány által emlegetett egyezmények és súlyos számok mögött, meg kell vizsgálnunk azokat.

3.2. Greta Thunberg kéréseinek környezetjogi megalapozottsága

Az ENSZ már az ezredfordulón is kulcsfontosságúnak tartotta az államok egymást segítő együttműködését, ám még egészen más volt az akkoriban esedékes, Millenniumi Fejlesztési Célok néven futó programjának alapvetése: az éhezők arányának számottevő csökkentése. Ezt a 2000-tól 2015-ig futó programcsomagot működése közben és után is rengeteg kritika érte, hézagossága és korlátozott eredményei miatt egyaránt. Többen a fenntartható fejlődés korábban, nemzetközileg is elfogadott koncepciójának elemeit hiányolták az irányelvek közül. Az ENSZ válaszul 2015 szeptemberi New York-i csúcstalálkozóján elfogadta új integrált fenntartható fejlődési és fejlesztési keretrendszerét, az Agenda 2030-at, mely fő jellegzetessége az volt, hogy minden régió, ország számára feladatokat írt ki, a Fenntartható Fejlődési Célok (*a továbbiakban: SDG*) segítségével [<https://www.ksh.hu/sdg>].

Az Agenda 17 célján belül 169 részcélt és közel 230 indikátort tartalmaz. Ezek fogják monitorozni (és vizsgálják jelenleg is) a fenntartható fejlődés több aspektusát. A célkitűzésekben többek közt olyan területeket neveztek meg, mint tiszta víz és alapvető köztisztaság, megfizethető és tiszta energia, ipar, innováció és infrastruktúra, fenntartható városok és közösségek, felelős fogyasztás és termelés, fellépés az éghajlatváltozás ellen, óceánok és tengerek védelme, szárazföldi ökoszisztémák védelme. A 17., egyben utolsó cél egészen különleges: az az államok közti partnerséget írja elő, a törekvések sikerességének érdekében.

Még az SDG elfogadásának évében került megrendezésre a párizsi éghajlatváltozási konferencia, mely sorrendben a 21. volt az Egyesült Nemzetek Éghajlatváltozási Keretegyezményében³ (*a továbbiakban: Keretegyezmény*) részes felek konferenciasorozatának. A tárgyalásokon mintegy 150 ország képviseltette magát, melynek meg is lett az eredménye: a Thunberg által is sokat emlegetett Párizsi Megállapodás (*a továbbiakban: Megállapodás*), mely 2016. október 4-én lépett hatályba, mikor rendelkezésre álltak annak feltételei: addigra a globális kibocsátások legalább 55 százalékáért felelős 55 állam ratifikálta.

A Megállapodás fő céljai közül az egyik a globális átlaghőmérséklet emelkedésének az iparosodás előtti mértéknél 2 °C-kal magasabb hőmérséklet szint alatt tartása; erősen törekedve arra, hogy ez az érték inkább 1,5 °C környékén stagnáljon ebben az évszázadban. Ehhez minél előbb el kell érni az üvegházhatású gázok kibocsátásának globális tetőzését. E feladat végrehajtásához a részes országok nemzetileg meghatározott hozzájárulásokat fognak kapni, tekintettel arra is, hogy a Keretegyezmény fejlődő országainál ez várhatóan egy hosszabb időbeli kiterjedésű folyamat lesz.

A 7. cikk tartalmazza a globális alkalmazkodási célt. Ennek keretei közt a felek elismerik, hogy a magasabb szintű kibocsátás-csökkentési intézkedések minimalizálhatják a további alkalmazkodási törekvések szükségességét. Ehhez elengedhetetlenül fontos az állami szintű ellenállóképesség erősítésére és az éghajlatváltozással szembeni kiszolgáltatottság

³ *New York, 1992. 05. 09.*

csökkentésére való törekvés, az intézményi intézkedések megerősítésének és az információk, tapasztalatok nemzetközi megosztásának segítségével.

A 9. cikk hangsúlyozza a fontosságát a pénzügyi segítségnyújtásnak, a részes felek közti egyensúly és stabilitás fenntartásának érdekében. Egyébként a Megállapodás szinte összes cikkelyében van kitérés a támogatásokra; így akarták biztosítani a jogalkotók, hogy senkit sem hagynak ki a célok megvalósulásából. A 10. cikk a Keretegyezmény keretében létrehozott Technológiai Mechanizmus fontosságát hangsúlyozza, melynek segítségével az államok átadhatják egymásnak technológiai fejlesztéseik ötleteit, vagy akár magukat a fejlesztéseket is.

Az ENSZ Környezetvédelmi Programja és a Meteorológiai Világszervezet által 1988-ban létrehozott Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (*a továbbiakban: IPCC*) célja az emberi tevékenységgel kiváltott klímaváltozással kapcsolatos kutatási eredmények kiértékelése és összefoglalása. A Megállapodás hatályba lépte után természetesen az ezen végzett kutatásokat is summázták egy speciális jelentésükben, 2018-ban [<https://www.ipcc.ch/sr15/>].

Az IPCC beszámolójának fő üzenete a Keretegyezmény részes felei felé az, hogy inkább törekedjenek a 1,5 °C-os eltérésre az iparosodás korához képest, mintsem a 2°C-ra. Hosszasan sorakoztatnak fel a jelentés írói tényeket azzal kapcsolatban, hogy a nagyobbik érték már egyenlő lehet a Föld ökoegyensúlyával való lavírozással: egy rossz döntés, és olyan folyamatok játszódhatnak le bolygónkon, melyeket semmiféle egyezmény vagy gazdasági visszaszorító intézkedés nem tud visszafordítani. A teljesség igénye nélkül ilyenek az egyre nagyobb területre kiterjedő aszályok, extrém hőmérséklet-ingadozások, előre nem látható áradások, teljes ökoszisztémák eltűnése.

Az IPCC sokkoló adatokat tár a világ vezetői elé: már a - jóval feszítettebb munkát igénylő - kisebbik érték szinten tartásával 420 millióval kevesebb ember lenne rendszeresen kitéve szélsőséges hőhullámoknak, és további 65 millió társuk menekülhetne meg az előbb említett természeti jelenségek rendkívüli, rájuk fokozottan veszélyes változatától. A gyors cselekvésre való felhívás és a látványos számok mellett azonban óva intik az országokat attól, hogy radikális változásokat vezessenek be a „*klímaszorongás*” miatt – elengedhetetlenül fontosnak tartják ugyanis a progresszivitást. Enélkül a környezettudatosságot nélkülöző gazdasági ágazatok hirtelen bedőlése után exponenciálisan növekedne a munkanélküliek száma, mely - újabb - szociális, illetve gazdasági válsághoz vezet(het)ne.

Összességében, a fent leírtak alapján megállapítható, hogy Thunberg nagyon is reális tényeket használ fel beszédeiben, látszik, hogy utána olvasott az adatoknak. Természetesen ettől függetlenül ő még gyerek marad, ami ez esetben annyi következménnyel jár, hogy – nyilvánvalóan - nem csak az ő szava mérvadó a döntéshozatal során. Az mindenesetre dicsérendő, hogy már ennyire fiatalon él véleménynyilvánítási jogával, és szívügyének érzi azt, hogy minél több ember figyelmét felhívja arra, amiről ifj. Dr. Zlinszky János így vélekedik: „A Föld egy zárt anyagforgalmi rendszer, melynek eltartóképessége nem alakítható manuálisan, hiszen az determinisztikus” [Zlinszky, 2018.].

4. Rágalmazás? Véleménynyilvánítás?

4.1. A sajtó és a rágalmazás

Ahhoz, hogy dolgozatomban központi kérdésköréhez érjünk, még egy területen muszáj behatóbb vizsgálatot végezni: elemezni kell a sajtó és a közszereplőket ért rágalmazás közti kapcsolatot, annak (valamilyen szinten) szabályozott és gyakorlati oldaláról egyaránt.

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának (*a továbbiakban: EJEB*) igencsak kiterjedt esetjoga van a közéleti szereplők és a sajtó közti viszálkodást illetően. Az ítéletek közül kitűnik egy, mely mára már precedensértékűnek számít a nemzetközi büntetőjog képviselői közt: ez a *Lingens-határozat*, mely a véleményszabadság és a becsületvédelem közti ütközés feloldásának „mintapéldánya” 1986 óta. Bár a döntés egy osztrák újságíró és politikus honfitársa közti ellentétet oldotta fel, kiterjesztő értelmezéssel bármelyik közéleti szereplő és a médiumok bármely képviselője közt alapot adhat az igazságszolgáltatásnak.

A *Lingens-határozat* előtt az EJE több ügyben is [Tóth J., 2017.: 177. o.] [Handyside v. the United Kingdom] az Emberi Jogok Európai Egyezményének (*a továbbiakban: EJE*) 10. cikkére támaszkodott, mely kimondja, hogy „Mindenkinek joga van a véleménynyilvánítás szabadságához. Ez a jog magában foglalja a véleményalkotás szabadságát és az információk, eszmék megismerésének és közlésének szabadságát országhatárokon túl és anélkül, hogy ebbe hatósági szerv beavatkozhasson. [...]” Természetesen a szabad véleménynyilvánítás joga korlátozható olyan szempontok figyelembevételével, mint például az erkölcs, illetve mások jóhírneve vagy jogainak védelme, mely – ha kisebb mértékben is, de – a közéleti szereplőket ugyanúgy megilleti, mint az ilyen státusszal nem rendelkező magánembereket.

A Bíróság, amellett, hogy fent említett példaértékű határozatában leszögezi, hogy a közszereplőknek önként vállalt nyilvánosságuknál fogva másoknál nagyobb mértékben kell tűrniük az őket érő kritikus, sokszor sértő véleményeket, azt is kijelenti, hogy a megnyilvánulások során figyelembe kell venni azt is, hogy igenis van különbség a tények és az értékítéletek közt. Míg az előbbi kategória fontos jellemzője a bizonyíthatóság, alátámaszthatóság, addig az utóbbi klasszis elemeivel kapcsolatban ugyanez nem mondható el. Fontos megjegyezni, hogy míg a tényállítás – amennyiben alapos érvekkel alátámasztott és *igaz* – gyakorlatilag nem büntetendő, addig az értékítélethez csak akkor lehet szankciót fűzni, ha azt rosszhiszeműen, valós tények közbehatása nélkül tették, a szóban forgó közszereplő(k) „lejárata” végett. Máskülönben már a véleménynyilvánítás szabadságának, egyúttal az EJE 10. cikkének sérelmét követik el a bíróságok egy döntés során. Vannak persze olyan kijelentések is, melyek fogalmilag bizonyíthatatlanok, és csak a körülmények alapos megismerésével lehet róluk eldönteni, hogy milyen szándékkal mondták ki vagy írták le azokat. [Tóth J., 2017.]

Egy-egy döntés során természetesen a sajtó alapvető jogaira, szabadságára is figyelniük kell a döntéshozóknak. A Bíróság ezzel kapcsolatban kimondja, hogy „a közérdekű ügyeket érintő megnyilvánulások miatt újságírók ellen indított büntetőeljárás csak rendkívül kivételes esetben minősíthető arányosnak, ellenkező esetben az elrettentené az újságírókat attól, hogy a közösség életét érintő kérdésekben hozzájáruljanak a nyilvános vitához, illetve, még általánosabban, megakadályozná a sajtót a „nyilvánosság óre” szerepének betöltésében [Tóth J., 2017.: 248. o.]”.

Általánosságban elmondható, hogy az EJE fontosabbnak tartja a kifejezés szabadságának biztosítását, e jog védelmének kiemelt mércéje pedig nem más, mint a közérdeklődésre számot tartó nyilvános ügy. Tehát, amíg a médiumok képviselői a tömegtájékoztatást tartják szem előtt szó- vagy írásbeli - értelmes keretek közé szorított - megnyilvánulásaik során, addig (jogi) baj nem érheti őket. Csak a legszélsőségesebb és a

felvilágosítás szempontjából felesleges, értelmetlen, avagy hibás közléseket lehet büntetőjogi mérlegelés határai közé vonni.

A Bíróság a közszereplők magánéletével kapcsolatban felmerült jogi problémákkal is foglalkozott. Azt egyértelműen leszögezi, hogy míg a magánembereknél az érintett hozzájárulása szükséges, addig a közéleti szereplők saját döntésük végett kötelesek túrni bizonyos mértékig a róluk készített képmás, hang-vagy videofelvétel közzétételét. Az EJEB ehhez a túrési kötelezettséghez a következő korlátokat fűzi [Barzó, 2018.]: minden esetben vizsgálni kell, hogy a kérdéses fotó (illetve az esetlegesen hozzá készült írás) mennyiben járul hozzá egy közérdekű vitához, az milyen kapcsolatban van a közlés tárgyával, illetve az írás tartalmával. Nagyon fontos kritérium még az, hogy milyen körülmények közt készült a fénykép, hiszen míg egy nyilvános helyen készült felvétel során csak az érdekek mérlegelésével kell foglalkozni, addig ellenkező esetben a közszereplő privát életéről készült fénykép engedély, illetve hozzájárulás nélküli közzététele már sérti annak emberi méltóságához, illetve magánélethez való jogát. A kulcsszó – mint ahogy a jog számos más területén is – az információk szükséges és arányos mértékben való felhasználása.

Mint már korábban is említettem, a közszereplők személyiségi jogaival kapcsolatos szabályzásra törekvőknek nehéz dolguk van a nemzetközi szintéren észlelhető fogalmi hiányosságok és a *kollidáló* jogszabályok miatt. Az Európai Parlament és a Tanács 2007. július 11-én például elfogadta a szerződésen kívüli köteleket szabályozó „*Róma II.*” rendeletet, melyből azonban a (második olvasatban beillesztett) rágalmazásról szóló javaslatot kénytelenek voltak visszavonni a harmadik olvasat során a jogalkotók [Bodnár, 2013.], a tagállamok tanácsbeli ellenzését követően. Az indítvány szövege a következő lett volna: „A személyiségi jogok média általi megsértése esetén az a jog alkalmazandó, amelyik országra a közzététel vagy műsorszórás főként irányul, illetve - ha ez nem nyilvánvaló - azt az országot, ahol a szerkesztői ellenőrzést gyakorolják [<https://www.jogiforum.hu/hirek/16271>]”.

Az uniós jogharmonizáció ellen felhozott indokok közt volt például az a meglátás, hogy a tagállamokban alapvetően a nemzetközi személyhez fűződő ilyen jellegű deliktumok ritkán eredményeznek kártérítési pereket (a felek számára éppen a kollíziós szabályok miatt érdemes a peren kívüli egyezségekre törekedni). A háttérben azonban sokkal nyomósabb, bár kevesebbet hangoztatott érv állhat: ez a sajtó szabadságának védelme. Sokak szerint ugyanis túlmutat az EU hatáskörén a kontinens médiajogainak összehangolása, mert az ütközhet a sajtóorgánumok szabadságával [Bodnár, 2013.]. Jelentősebb előrelépés azóta sem történt, azt azonban leszögezhetjük, hogy nemzetközi rágalmazással kapcsolatos ügyekben általában a deliktumot elkövető országának szabályai a mérvadóak, hacsak nem fordul a felek valamelyike magasabb fokú jogorvoslat reményében az Emberi Jogok Európai Bíróságához.

4.2. A Greta Thunberget ért kritikák értékelése

Greta Thunberg az egyik legfelkapottabb és legkeresettebb közéleti személyiség a mostani időkben, így egyáltalában véve nem meglepő, hogy a nagyfokú érdeklődés mellett rengetegen véleményezik is tevékenységét, működését. Ezen alcímhez találtam jónéhány olyan újságcikket, melyet érdemes elemezni a dolgozatomban korábban kifejtettek alapján. A különböző helyekről összeszedett írásokat három csoportba osztottam: átlagemberek által a szociális médiában megjelenített közlések, ismert emberek véleményalkotása és a sajtóban megjelent álláspontok. Természetesen behatóbban az utóbbi kettő kategóriával fogok foglalkozni.

A digitalizációval járó – sokak által szükségszerűnek vallott – elszemélytelenedésnek az az egyik fő velejárója, hogy immáron bárki, időzónától, tartózkodási helytől vagy végzettségtől függetlenül kinyilváníthatja vélekedését a világot érintő bármilyen hírrel

kapcsolatban. Nem volt ez másképp egy iowai középiskolai tanárral, Matt Baishsel sem, aki *rosszkor kommentelt rossz helyen* – egyik ismerősének a Greta Thunberg helyi tüntetésének megszervezésével kapcsolatos Facebookos megosztott linkje alá azt a hozzászólást tette közzé, hogy „Nincs nálam a mesterlövészpuskám [USA Today, 2019.]”. A megjegyzés hamar felháborodást keltett a helyi körökben, így az iskolai vezetés azonnal szabadságra küldte, és belső vizsgálat indult ellene, mivel Baish kijelentése többek között az oktatási intézmény házirendjének szociális médiahasználattal kapcsolatos pontjait is megsértette. A férfi azóta felmondott munkahelyén, és a kommentet is törölte.

Baish hozzászólásában olyan eszközt említett meg, mely önmagában is alkalmas a másik ember életének, testi épségének veszélyeztetésére. Megjegyzése nem tartalmazott sem tényállítást, sem értékítéletet, tehát nyilvánvalóan nem lehet kapcsolatba hozni a rágalmozással, de még a véleménynyilvánítással sem, viszont a komment burkolt tartalmával megsért *quasi* fenyegetésével olyan személyiségi jogokat, mint az emberi méltósághoz vagy az élethez való jog. Az őt ért támadások után viszont olyan magatartást tanúsított, mely arról árulkodik, hogy átgondolta és megbánta tettét.

Mivel dolgozatom alapvetően nem az „átlagemberek” és a közéleti szereplők közti véleménykülönbségek kifejezésével foglalkozik, ezért nem láttam szükségét annak, hogy további példákat állítsak fel ebben a kategóriakörben. Nézzük tehát a következő csoportot, mely a közszereplőknek Greta Thunberg-ről alkotott véleményét foglalja magában. Raphaël Enthoven, aki Franciaországban különféle filozófiával kapcsolatos műsorokat vezet, Twitter-oldalán adott hangot véleményének a svéd klímaaktivistáról: “Greta se nem Mandela, se nem Krisztus. [...] Greta egy ikon, egy példakép, aki szívében viseli a környezet ügyét, (ő) egy antitermék-termék. Amikor Gretat használjuk fel, akkor nem a bolygót segítjük. Éppen annak a rendszernek a játékát játsszuk, mely elpusztítja azt [twitter.com]”.

A legelső kifejezés, amin egész biztosan megakad mindenki figyelme, az “antitermék-termék”. Enthoven egy másik tweetjében kifejti, hogy ez annyit jelent, hogy sok ember annyira “használja fel” a lányt, hogy (akár anyagi) támogatásával és internetes megosztásaival erkölcsösséget teremtsen magának – ez esetben - környezetvédelmi síkon, aktív cselekedet nélkül. Magyarán szólva jó reklámfogás szerinte a lány eszméi mögé rejtőzni, miközben boldogan folytatjuk a repülővel való közlekedést. Enthoven megállapításai nem vitathatók (Thunberg maga is alternatív, környezetbarát módjait választja az utazásnak, és valóban nem szereti, ha egyedül őt emelik ki a klímaaktivisták köréből), azoknak megfogalmazásmódja azonban annál inkább. Először is, gyermekjogi szempontból vitatható egy kiskorú törekvéseinek tárgyiasítása, hiszen egy ilyen tartalmú kijelentés a nagy nyilvánosság előtt csorbítja a gyerek jó hírnevét – még akkor is, ha jóhiszemű maga az állítás rá nézve. Ugyanezen okból nem minősül megfelelőnek az a tényállítás, mely azt engedi feltételezni, hogy a “rendszer” alárendeltje Greta is. Amíg ez az állítás nem kerül hitelt érdemlően bizonyításra, addig a nemzetközi magánjog szerint sértőnek minősül a hivatkozott személyre nézve.

A Twitter évek óta a véleménynyilvánításra legalkalmasabbnak tartott platform. Itt tette közzé azt az állásfoglalását Dinesh D’Souza indiai születésű amerikai író, gyártásvezető is, miszerint “A gyerekeket – nevezetesen az északi beütésű, fehérbőrű, fonott hajjú, pirospozsgás arcú lányokat – előszeretettel használta fel a náci propaganda. Ez egy régi, Göbbels-féle technika! Úgy látszik, a mai világ fejlődő baloldala még mindig egy korábbtól lesi el technikáit, a harmincas évekből” [<https://twitter.com/DineshDSouza/status/1175848457191510016>]. Publikációjához két képet is csatolt, az egyik oldalon egy náci reklámot, a másikon egy Greta Thunberget ábrázoló képet helyezett el. A bejegyzést - bár nagy port kavart az amerikai sajtóban - meglepően sokan, 16 ezren osztották meg, és kétszer ennyien kedvelték.

D'Souza megállapításában közel sem súlyos politikatörténeti tévedésével van a legnagyobb baj. Sokkal inkább az, hogy egy személy valós tényalap nélkül történő kapcsolatba hozatala nemzetiszocialista önkényuralmi rendszerrel vagy annak jelképeivel már önmagában rágalmazásnak minősül, és még súlyosabb megítélés alá esik az, ha ugyanez a hamis tényállítás kiskorúval szemben történik.

Ezen ügygel kapcsolatban érdemes megemlíteni azt, hogy az amerikai bírósági gyakorlatban megkülönböztetik egymástól a "libelt", vagyis az írásbeli rágalmazást, és a "slandert", vagyis a szóbeli rágalmazást. A kettő közt mindösszesen a körülményeket tekintve van különbség, az ezekért járó büntetés neme és mértéke megegyezik. Előbbivel kapcsolatban az állam legfelsőbb bírósága 1964-ben azt a határozatot hozta, hogy írásbeli rágalmazásért csak akkor lehet magánvádas úton perelni, ha a hamis tényállítás bizonyíthatóan rosszhiszeműen, a sértett becsületének csorbítására irányult szándékkal történt [usa.usembassy.de]. Mivel Greta Thunberg D'Souzával szemben sem indított eljárás, így az írásáért való felelősségéről való vélekedés csak elméleti szinteken, a bíróságok gyakorlatát követve valósulhatna meg. Amerikában egyébként - Európával ellentétben - nem "divat" a peren kívüli egyezség intézménye, a sértettek 90 százaléka ítélőszékhez fordul becsületsértési, illetve rágalmazási ügyekben.

Steven Mnuchin amerikai kincstárügyi miniszter a Davosban minden évben megrendezendő Világgazdasági Fórum eseményeire reagálva először úgy tett, mintha nem ismerné a rendezvényen egyébként felszólaló klímaaktivistát, majd pedig kérdezgette, hogy "Ő a vezető közgazdász?" E kijelentése után természetesen gyorsan közölte mindenkivel, hogy csak viccel, utána pedig azt mondta: "Miután elvégezte a közgazdaság-tudományt a főiskolán, visszajöhet, és elmagyarázhatja nekünk (hogy mi a gond a fosszilis energiahordozókkal foglalkozó vállalatokkal)". Később hozzátette: "Azok az emberek, akik arra szólítják fel Amerikát, hogy szüntesse meg befektetéseit a nem megújuló energiaforrásokban, nem veszik figyelembe azt, hogy a radikális változtatás rengeteg embert tenne munkanélkülivé.[...] A gazdaság számos szereplője vált jelenleg is hatékonyabb és tisztább energiák felhasználására a termelés során. Ezek közül nem kell mindnek megújulónak lennie. [The Guardian, 2020.]"

Mnuchin a fenti sorokat teljesen jogosan vonatkoztatta Amerikára, hiszen a tengerentúli nagyhatalom nem sokkal a Párizsi Megállapodás ratifikációja előtt "kihátrált" az egyezményből, így arra nem vonatkoznak kötelező jelleggel a Megállapodásban kitűzött célok és határidők. A kincstárügyi miniszter megszólalásában – Enthovenéhez hasonló módon – nem a tartalomban, hanem a közlés módjában, a szavak megválasztásában találhatunk jogi szempontból kivetnivalót. Az ENSZ Gyermejjogi Egyezménye 12. cikkelyének 1. pontja értelmében az ítélőképessége birtokában lévő gyermeket hagyni kell, hadd nyilvánítsa ki szabadon véleményét. Mnuchin azonban azzal a kijelentésével, melyben elküldte továbbtanulni Thunberget, azt az üzenetet közvetítette burkoltan a nyilvánosság felé, hogy nem kíváncsi egy szakképzettséggel nyilvánvalóan nem rendelkező kiskorú véleményére.

Már évtizedek óta általánosnak számít a sajtó és a közéleti szereplők közti kisebb-nagyobb viták megjelenése a köztudatban. Ennek oka az, hogy a sajtó tájékoztatási és véleményközlési szabadsága nagyon sokszor ütközik a közéleti szereplők személyiségi, illetve magánélethez való jogaival. A jog két fontos terepuma közti ellentétet - mint ahogy korábban is említettem már - eddig nem sikerült feloldaniuk a jogalkotóknak.

Andrew Bolt, az ausztrál Herald Sun rovatvezetője és sokat olvasott állandó cikkírója egy blogbejegyzésében többek közt "szektatagoknak" nevezte a Greta Thunberget támogató megannyi fiatal, a svéd klímaaktivistára pedig amellet, hogy többek között a "globális felmelegedési mozgalom mélységesen zavart megváltója" kifejezést használta, kijelentette azt is, hogy "Még sosem láttam egy ennyire fiatal és ennyi mentális betegséggel küzdő lányt, akit ennyire sok felnőtt kezelt volna úgy, mint egy gurut. [Herald Sun, 2019.]" Bolt írásából

egyértelműen kiolvasható az értékítélet, mely bizonytalan alapokon nyugszik: az valóban igaz, hogy Thunberg 12 éves kora környékén depresszióval és evési zavarokkal küzdött, azonban kiderült, hogy mindez az Asperger-szindróma miatt történt, melyet később diagnosztizáltak nála. Ezen, autizmuspektrumhoz tartozó betegség miatt érinti annyira érzékenyen a lányt a klímaválság, és emiatt mond ki olyan könnyen fájdalmas igazságokat, még a nagyobb tömegek előtt is. Bolt kifejezései ezen tények tudatában sértőek Thunbergre nézve, hiszen emberi méltóságát csorbítja, ha valaki olyan állítást – például azt, hogy mélységesen zavart - közöl vele kapcsolatban, mely nemcsak támadó jellegű, hanem mellőzi a valós tényalapot is.

2019 szeptemberében Michael Knowles amerikai politikai hírmagyarázó egy élő beszélgetésben elhangzott mondata miatt háborodott fel a helyi sajtó: [...] “A klímahisztéria-mozgalom nem a tudományos háttérről szól. Ha a tudományos háttérről szólna, akkor kutatók állnának az élén, nem pedig politikusok és egy mentális betegségben szenvedő svéd gyerek [...] [Washington Post, 2019.]”. Knowles sértő megjegyzése miatt a Fox News egy szóvivőn keresztül később nyilvánosan bocsánatot kért: “A Michael Knowles által a The Story-ban ma este tett megjegyzés szégyenteljes volt – szeretnénk bocsánatot kérni Greta Thunbergtől és nézőinktől.”

Thunberggel kapcsolatban még megannyi újságcikket tudnék példaként felhozni arról, hogy mi a rossz útja a nyilvános véleménynyilvánításnak, azonban évfolyamdolgozatomban ezt a fejezetét szeretném egy ellenpéldával zárni: Thunberg Time Magazine-nal való interjúja [TIME, 2019.] során annak szerkesztői megemlítették, hogy számos, régóta fennálló környezetvédelmi csoport tagja nehezten Thunbergre, amiért iskolakerülésével beárnyékolta a szervezetek kevésbé feltűnő törekvéseit a természetvédelemnek is megfelelő törvényalkotás bevezetésére. Az ellenkező jellegű vélekedés ily módon történő kinyilvánítása a szabad véleményalkotás keretein belül marad, és nem sérti a szóban forgó (kiskorú!) ember személyiségi jogait.

5. Befejezés – Konklúzió

A véleménynyilvánítás és a sajtószabadság joga számos más alapvető személyiségi joggal ütközik, melyek miatt az egyre buzgóbb törekvések ellenére is szinte egyenlő a lehetetlennel egy egységes, akár kontinens-, akár világszintű szabályozás megalkotása. Ugyanez igaz a környezetvédelmi egyezményekre is, melyeket az eltérő fejlettségi szintek, nemzetközi kereskedelmi igények és klímafelfogás miatt valószínűleg sohasem fog a világ összes állama ratifikálni.

A szabályozások áradatában irányt mutathatnak nekünk a nemzetközi esetjog eklatáns példái, melyek nyomán levezethetők és elemezhetők még a legbonyolultabb nyilvános megszólalások is. Ha pedig mi akarunk véleményt nyilvánítani, a Thunberggel kapcsolatos kritikák értékeléséből már tudjuk, hogy szabadon megválogathatjuk szavainkat, de csak a józan ész határain belül, törvényben megszabott korlátokkal. Ahogyan azt már az ókori Rómában is tudták: „*Honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.*”

Irodalomjegyzék

1991. ÉVI LXIV. TV. A GYERMEK JOGAIRÓL SZÓLÓ, NEW YORKBAN, 1989. NOVEMBER 20-ÁN KELT EGYEZMÉNY KIHIRDETÉSÉRŐL. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99100064.tv>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- 20 MILESTONES OF SWEDISH PRESS FREEDOM. <https://sweden.se/society/20-milestones-of-swedish-press-freedom/>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉSI CÉLOK ÉS AZ AGENDA 2030 KERETRENDSZER. Központi Statisztikai Hivatal (2018 júniusa). <https://www.ksh.hu/sdg> Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- ALTER, C.; HAYNES, S.; WORLAND, J. (2019): “TIME 2019 Person of the Year: Greta Thunberg”, *TIME Magazine*. <https://time.com/person-of-the-year-2019-greta-thunberg/>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁSRÓL SZÓLÓ PÁRIZSI MEGÁLLAPODÁS.
<https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/climate-change/paris-agreement/>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI EGYEZMÉNYE. 13. o.
https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_HUN.pdf
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- BODNÁR K. (2013): “Szavak határok nélkül? A személyhez fűződő jogok megsértésének nemzetközi magánjogi problémái, különös tekintettel az alkalmazandó jogra”.
Iustum, aequum, salutare: IX. évf., 3. sz. 2013., 188. o., 192. o.
<http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2013sz/10.pdf>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- BOLT, A. (2019): “The disturbing secret to the cult of Greta Thunberg”. *Herald Sun*.
<https://www.heraldsun.com.au/blogs/andrew-bolt/the-disturbing-secret-to-the-cult-of-greta-thunberg/news-story/55822063e3589e02707fbb5a9a75d4cc>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- CHIU, A. (2019): “A Fox News guest called Greta Thunberg ‘mentally ill’. The network apologized for the ‘disgraceful’ comment.” *Washington Post*.
<https://www.washingtonpost.com/nation/2019/09/24/fox-news-greta-thunberg-mentally-ill-michael-knowles/>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2009-2012). Stockholm, 2009., 7.o.
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168045d226>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2012-2015). Monaco, 2012., 16. o.
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168045d224>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016-2021). Sofia, 2016., 13. o.
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168066cff8>
Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

- DAVIS, T. J. (2019): "Iowa teacher who posted 'sniper rifle' comment about climate activist's visit resigns". *Usa Today*.
<https://eu.usatoday.com/story/news/2019/10/11/greta-thunberg-iowa-waterloo-teacher-resigns-matt-baish-wcsd-police-sniper-rifle-comment-climate/3946175002/>
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- DR. BARZÓ T. (2018): "A közéleti szereplők és a magánélethez fűződő jog. Public figures and the right to privacy". 6-7. o.
 (*MultiScience - XXXII. microCAD International Multidisciplinary Scientific Conference University of Miskolc, 5-6 September, 2018.*) https://www.uni-miskolc.hu/~microcad/publikaciok/2018/e/E_Barzo_Timea.pdf
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- FRIDAYS FOR FUTURE hivatalos magyar oldala. <https://fridaysforfuture.hu/>
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- FRIDAYS FOR FUTURE Official Page. <https://www.fridaysforfuture.org/greta-speeches>
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- IFJ. DR. ZLINSZKY J. (2018): *A környezetpolitika szükségessége és hiánya... Közös gondolkodás jövőnkéről a PPKE-JÁK-on 2018 tavaszi szemeszterében.*
https://jak.ppke.hu/uploads/articles/451437/file/3%20K%C3%B6rnypol%20bev%202018%20febr13_27.pdf
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- KOLTAY A. (2014): "A közéleti szereplők hírnév-és becsületvédelme Európában. (áttekintő vázlat)" n.a., 325. o. http://real.mtak.hu/102799/1/tattay_koltay_309_351.pdf
 (a következő kötet része: POGÁCSÁS A.(szerk.) (2014): *Quaerendo et Creando – Ünnepi kötet Tattay Levente 70. születésnapja alkalmából.* Budapest, Szent István Társulat, 325. o.) Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- KOLTAY A. (2013): "Elements of Protecting the Reputation of Public Figures in European Legal Systems". *Elte Law Journal*, 2013/1. <https://eltelawjournal.hu/elements-of-protecting-the-reputation-of-public-figures-in-european-legal-systems/>
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- KÖRNYEI Á. (2009): "Skandinávia mint "normatív éllovas" a gyermekjogok terén". *Külgügyi Szemle*, 2009/4., 62. o.
https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2009_04_Skandinevia_mint_normate.pdf
 Utolsó letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- LOI DU 29 JUILLET 1881 SUR LA LIBERTÉ DE LA PRESSE.
<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006070722>
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- NILSEN AND JOHNSEN V. NORWAY (no. 23118/93. judgment of 27 February 2001)
- PÁRIZSI MEGÁLLAPODÁS (2016). *Az Európai Unió Hivatalos Lapja.* [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:22016A1019\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:22016A1019(01))
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- PRESSMANN, S. (n.a.): *Libel Law in the United States.* USA Embassy.
<https://usa.usembassy.de/etexts/media/unfetter/press08.htm>
 Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.
- "RÓMA II. IRÁNYELV: KOLLÍZIÓS NORMÁK SZERZŐDÉSEN KÍVÜLI KÖTELMI JOGVISZONYOKRA".
Jogi Fórum (2007) <https://www.jogiforum.hu/hirek/16271>

Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

SPECIAL REPORT: Global warming of 1.5 °C. <https://www.ipcc.ch/sr15/>

Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

SWEDEN - WHERE CHILDREN COUNT. <https://sweden.se/society/sweden-where-children-count/>

Utolsó letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

TÓTH J. Z. (2017): *A büntetőjogi rágalmazás és becsületsértés*. A Nemzeti Média-és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Könyvtára, 27. kötet, 2017., 177-178. o., 248. o.

<http://nmhh.hu/dokumentum/192052/MK27web.pdf>

Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

TWITTER: https://twitter.com/Enthoven_R/status/1159361279506747393

Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

TWITTER: <https://twitter.com/DineshDSouza/status/1175848457191510016>

Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

WEARDEN, G. (2020): “Greta Thunberg clashes with US Treasury Secretary in Davos”. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/business/2020/jan/23/greta-thunberg-told-to-study-economics-by-us-treasury-secretary-stein-mnuchin>

<https://www.theguardian.com/business/2020/jan/23/greta-thunberg-told-to-study-economics-by-us-treasury-secretary-stein-mnuchin>

Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

WEARDEN, G. (2020): “Greta Thunberg: Davos leaders ignored climate activist’s demands”. *The Guardian*.

<https://www.theguardian.com/business/2020/jan/24/greta-thunberg-davos-leaders-ignored-climate-activists-demands>

Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.

Jogviszonyok hivatkozása

A Gyermekek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről szóló 1991. évi LXIV. törvény

Az Egyesült Nemzetek Éghajlatváltozási Keretegyezménye

Az Emberi Jogok Európai Egyezménye

Handyside v. the United Kingdom, no. 5493/72., 1976. december 7-i ítélet

Nilsen and Johnsen v. Norway, no. 23118/93., 2001. 02.27-i ítélet

Róma II. rendelet (az Európai Parlament és a Tanács 864/2007/EK rendelete (2007. július 11.) a szerződésen kívüli kötetmi viszonyokra alkalmazandó jogról)

Sunday Times v. the United Kingdom, no. 6538/74., 1979. április 26-i ítélet

Appel Judit

Az ESG-szemlélet a gazdaságban

*Szakmailag ellenőrizte: Dr. Keresztúri Judit Lilla
A Budapesti Corvinus Egyetem Pénzügy, Számvitel és Gazdasági Jog Intézet;
Befektetések és Vállalati Pénzügy Tanszék munkatársa,
Egyetemi Adjunktus*

Az utóbbi években egy niche-piacból mainstreammé váltak az ESG befektetések. Az ESG három pillérre (környezeti, társadalmi, irányítási) épülő vállalatokat minősítő rendszer, ami hasonló a hitelminősítők ratingjéhez, csak éppen fenntarthatóságot mér. Az elmúlt években egyre több kutatásban keresték arra a választ, hogy a tudatosabb portfóliók összeállítása milyen hatással van a pénzügyileg realizált hozamra. Egymásnak ellentmondó kutatások születtek, azonban úgy tűnik, hogy ha több hozamot nem is realizálnak az ESG-befektetők lehet azonos szinten teljesíteni egy hagyományos portfólióhoz viszonyítva. Az ESG a befektetések világán túl a pénzügyi közvetítőrendszert is reformra kényszeríti különös tekintettel a bankokra, melyre egyre több - főleg környezeti - szabályozás lép érvénybe.

1. Bevezetés

Dolgozatom témájául az ESG, illetve SRI-szemponatok bemutatását választottam, melyek az utóbbi években részpiacból fő irányzattá vált a befektetések világában. Gyakran hangoztatott nézőpont, hogy a fenntarthatóság szem előtt tartása a befektetések világában pénzügyi hátrányt okoz, ennek szerettem volna munkám során részletesebben utánajárni.

1.1 A dolgozat motivációja

Dolgozatom témaválasztásában motivációul az szolgál, hogy nagyon sokszor találkoztam azzal a véleménnyel, hogy a gazdasági szektorban való munkavállalás, vállalkozás pusztán nyereszkerés, a bankok ki akarják semmizni ügyfeleiket, valamint, hogy a cégek pusztán profitmaximalizálásra törekednek, és a CSR, illetve minden tudatos irányba tett vállalati döntésből fakadó lépés csak látszatintézkedés. Sokan azt állítják, hogy az ESG-szemléletmód, még ha természetesen fenntarthatóbbá is teszi a gazdaságot, túl nagy pénzügyi áldozatot jelent a vállalatoknak, ami természetesen egy teljesen védhető álláspont. Céлом, hogy kitekintést adjak, hogy részletesen megvizsgáljam a problémát. A megtérüléshez kapcsolódóan már tanulmány született már ezzel kapcsolatban, amelyekből néhányat a dolgozatom során ismertetni is fogok, hogy ezáltal látszódjon, hogy az ESG befektetések terén is valóban tud-e azonos szinten teljesíteni, emiatt érdemes-e benne gondolkodni hosszú távú projektként, vagy csak egy divatirányzatról van szó.

Számomra fontos volt, hogy olyan témát válasszak, ami egy előremutató irányt domborít ki, és amivel emberileg is azonosulni tudok, azonban gyakorlatban én is szkeptikus vagyok, nem gondolom, hogy az ESG-szemponat oly nagy pénzügyi profitot tudna létrehozni, amelyet sok befektetési alap a brosúráiban hirdet. Mindazonáltal véleményem szerint az

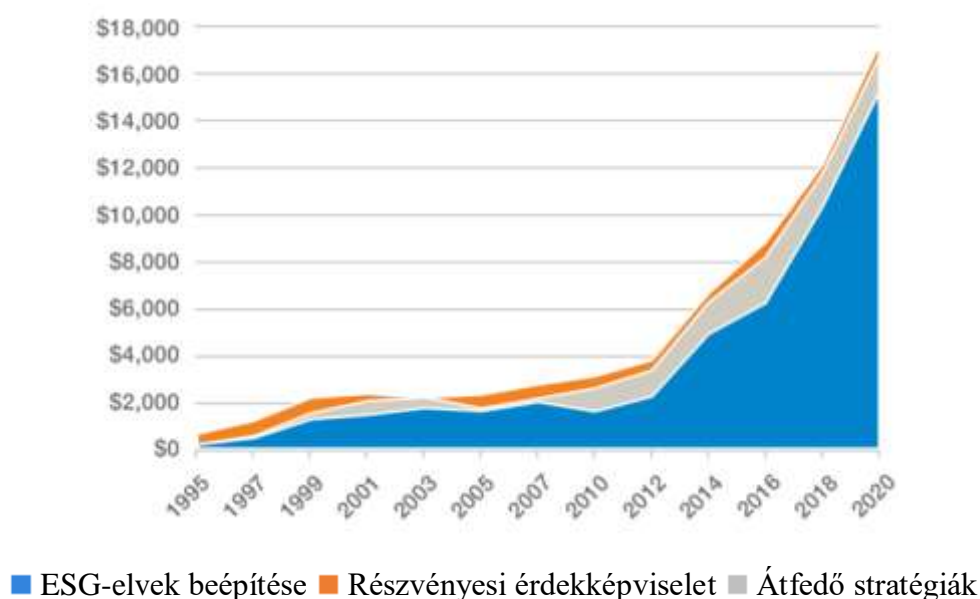
azonos szinten való teljesítés - tehát ha nem jelentené az ESG-portfóliókba való befektetés azt, hogy ezáltal alacsonyabb hozamot érünk el egy hagyományos portfólióhoz képest - is elég lenne ahhoz, hogy a gazdasági világban a tudatosság ne pénzügyi ráfizetésként és a társadalmi hasznosság érdekében elkövetett kompromisszumként jelenjen meg. A pénzügyi fenntarthatósággal véleményem szerint jobban meg lehetne győzni a vállalatokat, hogy ne utasítsák el a környezeti és társadalmi fenntarthatóság témakörét, hanem a lehetőséget és a modellváltást lássák benne, ami nem jelent egyidejűleg nagyobb profitbeli visszaesést.

1.2 A téma népszerűsége, aktualitása

Az ESG-befektetések az utóbbi évtizedekben lett felkapott a pénzügyi világban. Elmondható, hogy az ESG egy niche-piacból, mainstreammé vált [Gyura, 2021]. Habár már az 1970-es években felmerült ez a téma, igazán a '90-es években váltak egyre hangsúlyosabbá azok a vélemények, mely szerint a befektetésekben egyre nagyobb szerepet kellene játszani a hozamokon kívül a társadalmi felelősségvállalásnak olyan értelemben, hogy környezeti, társadalmi, illetve vállalatirányítási szinten jobban megválogatják a vállalatokat, hogy melyekbe fektetnek, ezáltal is motiválva a nagyobb cégeket arra, hogy változtassanak a sokszor bár pénzügyileg jövedelmező, de etikai szempont alapján kifogásolható sztenderdjeiken.

Az ESG, illetve SRI-piac tényleges méretét nagyon nehéz megbecsülni, hiszen nincsen biztos adatszolgáltatás, ami alapján teljesen pontosan lehetne becsülni, de az alábbi diagramról az mindenképpen leszűrhető, hogy a téma mindenképpen aktuális, különösen az egyre gyakrabban tematizált klímaválság miatt. A grafikon alapján elmondható, hogy egyértelmű felfelé ívelő tendencia mutatható ki abban, hogy a piac hány százaléka kezdi el az ESG-szemponokat integrálni a befektetési stratégiájába. Két eltérő stratégiát jelenít meg, az ESG-értékek beépítését a stratégiába, valamint a részvényesi érdekképviselőt beépítését a vállalat stratégiájába továbbá az említettek egyidejű alkalmazását (átfedő stratégiák).

1. ábra: Fenntartható befektetések az Egyesült Államokban (Mrd. USD)

Forrás: US SIF Foundation Trend Report, 2020

Míg látjuk, hogy 1995-ben az 500 milliárd USD-t se érte el az ESG-szemponokat magába foglaló befektetési stratégiával kezelt befektetések (grafikonon kék színnel jelölt) volumene az USA-ban, addigra 2012-ben ez már körülbelül 2000 Mrd. USD. Az igazi nagy robbanásszerű ugrás azonban 2014 és 2018 között figyelhető meg, mikorra az ESG elveket beépítő befektetések volumene már az 10.000 Mrd USD-t éri el. 2016-ról 2018-ra ez az érték 38%-kal növekedett, ami jelentősnek minősíthető, majd 2020-ra további csaknem 50%-kal nőtt az előző évhez képest, majdnem 15.000 Mrd USD-re.

Aktualitásként kiemelendő az utóbbi évek (Párizsi klímaegyezmény óta kialakult) szabályozói nyomása, mely rákényszeríti az államokat, jegybankokat, pénzügyi és nem pénzügyi vállalkozásokat, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek a fenntarthatóság kérdéskörének. Az egyik Európai Uniótól származó, Magyarországot érintő rendelkezés az Európai zöld megállapodás („EU Green Deal”), melynek nevéből is látszódik, hogy az ESG „környezeti” szempontjával foglalkozik. Ehhez kapcsolódik az Európai Unió Taxonómia Rendelete, mely meghatározza, hogy pontosan milyen gazdasági tevékenység minősül fenntarthatónak. Erre azért volt (és van) nagy szükség, mert hiányzott az egységes definíció, hogy milyen tevékenység minősülhet fenntarthatónak. Ettől a zöld üzletág fellendülését várják, mert eddig definíció hiányában sokan ódzkodtak a területtől. Ezen kívül a nagyvállalatoknak és pénzügyi tevékenységet folytató vállalkozásoknak részletes adatszolgáltatási kötelezettségük keletkezik azért, hogy a szabályozó megvizsgálhassa, valóban fenntarthatónak minősülnek-e a lefektetett szempontok alapján [EU Taxonómia Rendelet, 2020]. Ezen kívül több, bankokat is érintő szabályzás van jelenleg véleményezésen, melyek részletezik, hogy pontosan milyen adatszolgáltatási kötelezettségeik keletkeznek [Gyura, 2021]. Ez az EU hozzájárulása saját részéről a Párizsi Egyezményhez, mely további elemeként minden tagállamnak meg kellett alkotnia a saját klímaterveit összefoglaló stratégiáját.

Hazánk ezért 2019 elején kiadta a Nemzeti Energia- és Klímatervének tervezetét, melyben összefoglalta ezirányú vállalásait. Ezek közé tartozik az üvegházhatású gázok emissziójának 2030-ig való 13%-os csökkentése a 2017-es értékhez viszonyítva, valamint a megújuló energiaforrások 20%-os aránya a végső energiafelhasználásban [ITM Nemzeti Energia-és Klímaterv, 2018]. Ez azért fontos, mert Magyarországon az iparban nagy karbonintenzitású, elavult technológiák vannak túlsúlyban, így az elkövetkezendő években nagy beruházásokat kell a technológiák korszerűsítésre fordítani, mely a magyar pénzügyi közvetítőrendszernek és a vállalatoknak egyformán profitszerzési lehetőséget jelent.

Magyarország a témában azóta már egy újabb nagyobb lélegzetvételű dokumentumot adott közre egy évvel később, mikor a Nemzeti Tiszta Fejlődési Stratégia c. tervezettel állt elő 2020. január 9-én. Ezt az Országgyűlés el is fogadta, és bár ezzel nem kötelezték el magukat minden mellett, melyet a tervezetben foglaltak, de megszületett egy véglegesebbnek minősíthető átfogó stratégia 2050-ig. (Érdekes lehet megjegyezni, hogy a tervezet szerint a 2020-as években még csak mérsékelten csökkenne az üvegházhatású gázok emissziója, és inkább a 2030-as évekre helyeződik a klímaterv hangsúlyosabb része.) [ITM Nemzeti Tiszta Fejlődési Stratégia, 2020].

2. Elméleti összefoglaló

2.1 ESG

Először is fontos definiálni, mit értünk a két fogalom (ESG, SRI) alatt. Az ESG betűszó az environmental, social, governance szavak rövidítéséből áll. Ezt a három területet vizsgálva értékelik a részvényeket/kötvényeket kibocsátó cégeket. Magyarul ez a környezeti, társadalmi, irányítás szempontokat jelenti. Az utóbbi évtizedben egyre több cikk és tanulmány születik arról, hogy ez a szempontrendszer hogyan szolgálhatja a befektetők érdekeit amellet, hogy természetesen a tudatosság társadalmi szinten kifizetődő, és a cégek számára a CSR tevékenység remek marketingeszköz. Legtöbben az ESG-befektetések mellett azt hozzák fel érvként, hogy az olyan cégek, akik ezeken a ratingen jó eredményt érnek el, azok fenntarthatósága nem pusztán a környezettudatosságban nyilvánul meg, hanem vállalatirányítási fejlettségükből és társadalmi beágyazottságukból fakadóan kisebb eséllyel mennek tönkre, nyújtanak rossz pénzügyi eredményeket, ezáltal a befektetések kockázata is csökken. Sok befektető kételkedik ebben, és az adatok megbízhatatlanságára fogja az esetlegesen kimutatott előnyöket, valamint a Volkswagen botránya óta még erősebbek azok az egyébként is erős hangok, amelyek azt állítják, hogy a cégek érdeke jó színben feltűnni. Emiatt az adatok valósága, a transzparencia nem kellő mértékű volta miatt megkérdőjelezhető. Az ambivalens megítélés miatt nem meglepő, hogy egy 2019-es felmérés szerint [Williamson C., 2019] az amerikai hedge-fund menedzserek több, mint fele nem veszi figyelembe az ESG-szempontokat a portfóliók kialakításánál. Ettől függetlenül a trend növekszik, évről évre magasabb arányban döntenek az ESG mellett.

2.1.1 A vizsgált területek, szempontok

Több cég is foglalkozik ESG-ratinggel, így nincs egy konkrét szervezet által összeállított és elfogadott egyetemleges szempontrendszer, ami alapján értékelik a különböző cégeket, intézményeket. Természetesen a főbb szempontok azonosak, de kisebb különbségek fellelhetőek a különböző pénzügyi cégek általi minősítési rendszerben. Én most egyet kiválasztva szeretném röviden bemutatni, hogy a három fő területhez milyen alszempontok(témák), illetve kulcskérdések tartoz(hat)nak.

Az MSCI (Morgan Stanley Capital International) ratingjét választottam példának a szempontok bemutatásához, többek között azért választottam ezt a szervezetet adatforrásnak, mert már több évtizede foglalkoznak ESG ratinggel, valamint 2015 és 2019 között az IIRI Survey (Independent Research in Responsible Investment Survey) szerint is ők lettek a legjobb adatszolgáltatók az ESG-értékelések terén. Több kutatásban, melyeknek eredményeit az irodalmi összefoglalóban ismertetem, az MSCI ESG Indexe szolgált benchmarkként, emiatt így a legkonzekvensebb, ha továbbiakban az ESG ratingelés során az MSCI által vizsgált szempontokat és használt módszertant mutatom be röviden.

Előjáróban fontos megjegyezni, hogy habár a környezeti szempontok igen hangsúlyosak az értékelésben, nem ez az egyetlen fontos szempont az értékelés során. Sokan hibásan egyenlőségjelet tesznek az ESG-befektetések és a zöld pénzügyek közé, ami hibás, tekintve, hogy az ESG nem pusztán egy környezeti szempontokra fókuszáló szempontrendszer, hanem a két másik terület is hasonlóan képviseltetve van benne, így nem tanácsos összemosni a zöld pénzügyekkel. Az alábbiakban emiatt mindhárom terület fő témáit, kulcskérdéseit ismertetem, hogy lássuk mennyire részletes szempontrendszer alapján lesz minősítve egy cég.

Az első terület, a sokat emlegetett, felkapott környezeti szempont: ide négy téma tartozik: Klímaváltozás, Természeti Erőforrások, Környezetvédelmi lehetőségek, valamint Szennyezés és hulladékkezelés. Kulcskérdések többek között: szén-dioxid kibocsátás, mérgező hulladékok, CO2 lábnyom, finanszírozás környezeti hatásai, zöldépületek, megújuló energia-használat [MSCI, 2019].

A második terület a társadalmi hatás. Ez négy téma hatását vizsgálja egy cégre nézve: Termékfelelősség (ez igen változatos, szektorspecifikus Pl.: pénzügyi termékek biztonsága, minősége, személyiségi jogok, adatok védelme, egészségügyi, demográfiai kockázatok), Emberi erőforrások kezelése (pl. munkavállalói jogok, HR menedzsment), Társadalmi lehetőségek (pl.: munkavállalók hozzáférése az egészségügyhöz), valamint Érdekellentétek (beszerzési források megkérdőjelezhetősége) [MSCI, 2019].

A harmadik területhez, az irányításhoz csupán két téma kapcsolódik az MSCI kritériumai szerint. Az első a vállalatirányítás, melyhez olyan szempontok tartoznak, mint tulajdonosok jogai, jutalmazás/ösztönzők, a felsővezetői döntéshozatal transzparenciája. A második a vállalat „viselkedése”: itt kulcskérdésnek minősül az üzleti etika, pénzügyi stabilitás, korrupció. Fontos megjegyezni, hogy ennek a területnek a szempontjai összemósódhatnak az előző kettőével, hiszen például a társadalmi hatásoknál is megjelenik a munkavállaló hozzáférése az egészségügyhöz, ami például ösztönző is lehet a vállalatirányítási szempont erősítése során. Ugyancsak ilyen összemósódást mutat a beszerzési források megkérdőjelezhetősége, illetve a „vállalat viselkedése” témakörök tekintetében [MSCI, 2019].

2.1.2 A minősítés módszertana

Az MSCI értékelési skálája hasonlít a hitelminősítőknél megszokotthoz: AAA-tól CCC-ig terjed. AAA és AA a vezető kategória, ezt követi az átlagos kategória (A-BBB-BB), végül az elmaradottabbak (B-CCC). Fontos, hogy nem egy általános skálát alkalmaznak minden iparágra, hiszen ez borzasztóan torz eredményeket hozna létre, hanem az adott iparágon belül viszonyítják egymáshoz a cégeket. Minősítési modelljükben az alábbi négy specifikusabb kulcskérdésre keresik a választ a kutatások során.

- Melyek a legszignifikánsabb ESG kockázatok és lehetőségek, amelyekkel a vállalat és az iparága szembenéz?
- Mennyire van kitéve a vállalat ezeknek a legfőbb kockázatoknak, illetve lehetőségeknek?
- Mennyire jól kezeli a vállalat az említett kulcskockázatokot és -lehetőségeket?
- Milyen az átfogó képe erről a vállalatnak, és hogyan teljesít a világviszonylatú iparági versenytársakhoz viszonyítva?

[MSCI, 2019]

Fontos ezek után meghatározni, hogy pontosan hogyan is méri a módszertan a kockázatokat és lehetőségeket. A kockázatokon belül két dolgot is vizsgálunk: egyrészt a kitétséget, mely azt vizsgálja, hogy az iparágban az adott földrajzi és üzleti körülmények között mekkora a relevanciája az adott kulcskockázatnak (pl: CO2 kibocsátás), valamint a menedzsmentet, ami azt mutatja meg, hogy az adott kitétséggel hogyan küzdenek meg, milyen lépéseket tesznek vállalaton belül azért, hogy minél kisebb mértékű negatív hatás érje őket a kockázat következtében. Tehát míg a kitétség nagyrészt adottság, a menedzsmentre járó pontok már nagyrészt az adott vállalaton múlnak. Mind a kitétséget, mind a menedzsmentet 0-10-ig tartó skálán értékelik, ahol 0 pontot kapnak, ha az adott kockázat nem

releváns, illetve, ha menedzsmentoldalról semmiféle erőfeszítést nem tesznek a kockázat kezelése érdekében.

Fontos azonban a kettőt együtt vizsgálni, hiszen, ha valaminek nagyon kicsi a kockázata, akkor nem negatívan megítélendő, ha a menedzsmentre adott pont is alacsony, mert nem éri meg többet fektetni egy relatíve kis relevanciájú kockázat kezelésébe. A lehetőségeket nagyon hasonló módon pontozzák, csak itt menedzsmentnél azt értékelik, mennyire jól használják ki az adott iparági, üzleti lehetőséget. A kockázatokra és lehetőségekre adott pontok súlyozott átlagából kalkulálják ki az E, S és a G terület összesen 37 kulcsproblémájára adott pontokat, ezt összehasonlítják az iparággal, majd ezt az ún. Final Industry Adjusted Company Score-t (Végső, iparággal korrigált vállalati pont) váltják át minősítésre az alábbi táblázat alapján [MSCI, 2019].

2. táblázat - Minősítési táblázat

Rating	Végső, iparággal korrigált vállalati pont
AAA	8.6 - 10.0
AA	7.1 - 8.6
A	5.7 - 7.1
BBB	4.3 - 5.7
BB	2.9 - 4.3
B	1.4 - 2.9
CCC	0.0 - 1.4

Forrás: MSCI ESG Ratings Methodology Executive Summary, 2019

Fontos adalék a módszertant illetően, hogy az adatszerzés során nem használnak kérdőíveket, valamint a modern szemlélet abban is megnyilvánul, hogy mesterséges intelligenciát alkalmaznak az adatfeldolgozásra. Output sem csak pusztán egy nyilvánosságra hozott pontlista lesz, hanem különféle iparági, illetve vállalati jelentéseket állítanak össze.

2.2 SRI

Előbbihez hasonló, de kicsit mégis más szempontrendszer az SRI, ami a társadalmilag tudatos befektetés angol fordítását (social responsible investment) jelöli. Fontos elhatárolni ezt az ESG-től, bár sok helyen szinonimaként használják. Okkal, hiszen nagyon hasonló a két szempontrendszer. A különbség abból fakad, hogy az SRI tudatosan kizár bizonyos területeket, amiket etikailag kifogásolhatónak tart. Ide tartozhatnak alkohol-, illetve dohánytermék gyártó/forgalmazó cégek, szerencsejáték, fegyverkereskedelemhez bármi módon kapcsolódó, gyermekmunkát alkalmazó vállalatok. Ezeket tehát nem a rating során pontozzák, hanem rögtön ki lesznek szűrve tevékenységük okán.

Sok helyen nem említik, azonban fontos megjegyezni, hogy az SRI-nek is két ága van: az értékek által vezérelt (ez a hagyományos SRI, tulajdonképpen ez az, amit fentebb leírtam), valamint a profitorientált SRI, melynek értelmében nem kizárnak bizonyos területeket, hanem

fundamentális elemzésekbe építik bele az ESG-szemponokat, hogy így alkossanak meg egy hagyományosnál magasabb hozamú portfóliót. Ez az irányzat abból építkezik, hogy a piac nem tökéletes hatékonysága miatt alulárzottnak tartja a környezettudatos portfóliókat. Olyan kutatásokra alapoz, melyek azt állítják az ESG-portfólióknál magasabb arányban fordulnak elő pozitív meglepetések, vártnál jóval magasabb hozamok, emiatt bár kockázatos, de racionális befektetési stratégia lehet ilyen részvényportfóliót kialakítani [Hassel, L.-Semenova, N., 2013].

3. Az ESG pénzügyi ráfizetést jelent?

Röviden szeretném az ESG-befektetések pénzügyi teljesítményét bemutatni néhány tanulmány alapján, hogy mi jelenleg a szakma hozzáállása az ESG pénzügyi megtérüléséhez. Hiszen lehet bármilyen divatos a fenntarthatóság manapság, igenis szempont, hogy az ESG, fenntarthatóság, SRI -illessük azt bármely néven is- ne jelentsen nagy pénzügyi visszaesést a profitban, mert sokkal hatékonyabb az átállás, ha nem csak erőltetik a gazdasági szereplőkre a döntéshozók, hanem szám adatokkal alátámasztják, hogy mennyire változtat a hozamon az ESG-szempon beépítése. Szerencsére több tanulmány is született a befektetések megtérüléséről, ennek oka, hogy elsősorban az ESG eddig befektetési alapoknál volt napirenden.

Megoszlanak a vélemények arról, hogy nagyobb vagy kisebb hozamot generál-e az ESG-szemlélet beépítése a befektetési stratégiába, esetleg nem változtat szignifikánsan a hozamon. Látszik, hogy a témáról, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a hagyományos, illetve az ESG, SRI alapon összeállított portfóliók több egymásnak részben vagy akár teljesen ellentmondó tanulmány is született. Az alábbiakban azt fogom bemutatni, hogy az utóbbi években milyen eredményekre jutottak a kutatók az elemzésekben.

Hassel és Semenova [2019] szerint az ESG-rating egyaránt értelmezhető a vállalati érték, illetve a portfóliók értékelésének a szintjén, ezt fontos megkülönböztetni. Ha az E, tehát a környezeti szempontot figyeljük, az általában be van árazva a tőkepiacon, tehát egy cég környezetvédelmi teljesítménye, intézkedései igenis hatással vannak a részvények árának alakulására. Ez a szempont az utóbbi időben igen nagy népszerűségnek örvend és gyakorta tematizálja a közvéleményt, így a befektetői véleményeket, hangulatot is befolyásolja, ami tükröződik az árakban. Érdekes megfigyelni továbbá, hogy a közvélekedéssel ellentétben nem a magas kockázatú iparágak (pl olaj, illetve gázszektorban tevékenykedő cégek) E-ratingje alacsony, mert ezek a cégek sokszor nagy profitot termelnek, és ki tudják gazdálkodni a tudatosabb technológiák magas árát. Hanem a csupán jóval kisebb működési eredményt felmutatni tudó kisebb kockázatú iparágakban tevékenykedő vállalatok E-ratingje alacsonyabb, ők erőforrások hiányában sokszor nehezebben tudnak a standardeknek megfelelni. Ettől függetlenül, bármennyire is jól hangzik, egy jó ESG-rating, nem (pusztán) ez alapján dől el a piaci érték. A vállalatértékük arányaiban jóval alacsonyabb ezeknek a magasabb kockázatú cégeknek, mert az iparághoz fűződő magasabb kockázattal diszkontálni kell még. Emellett fontos szempont lehet, hogy a nagyobb cégeknek függetlenül az iparágtól jobban megéri figyelni az ESG-sztenderdekre, mert sokkal nagyobb pénzügyi elemzői figyelemnek vannak kitéve, ezáltal többen nyom a latban, mint egy kisebb cégnél, akiknek pusztán pénzügyi - nem társadalmi! - értelemben vett értéket sokkal kisebb mértékben tud teremteni az ESG-ratingbe fektetett többlettőke.

Az értekezés szerzői azon az állásponton vannak, hogy az E és G szempontok alapján összeállított portfóliók főleg az 90-es években tudtak magas hozamot elérni, ez a 2000-es években már egyre kevésbé volt kimutatható, míg nem 2004-2009 között a korreláció

tulajdonképpen el is tűnt. Ezt azzal magyarázzák, hogy a vállalatok társadalmi felelőssége, illetve a társadalmilag tudatos szemlélettel összeállított befektetések egyre nagyobb sajtóvisszhanggal bírtak, így egyre többen kutatták, melynek során arra jutottak, hogy megéri ezekbe fektetni. Emiatt az idő múltán a magasabb hozam radikálisan csökkent az információ ismertetésével - a piac hatékonysága miatt. Ebből fakadóan azt állítja Hassel és Semenova, hogy ez a szemlélet ki is kophat, hiszen már nem tudna egy hosszútávon profitábilis kereskedési stratégia alapjául szolgálni. Viszont, ha az ESG másik területét vesszük figyelembe, a vállalati értékekre gyakorolt hatást, akkor egy magasabb ESG-rating nagyobb prémiumot jelenthetne, egyre magasabb értéket tudna teremteni a vállalat számára [Hassel, L.-Semenova, N., 2013]. Ez ellentétben áll a már említett hagyományosabb felfogással, miszerint a többlettőkeigény generálódása túl nagy a pluszhozamhoz képest, és emiatt az ESG-tudatosság csak ront a vállalatértéken, így tehát mindenképpen elmondható, hogy modernebb felfogással élnek a szerzők.

Hasonló véleményen van Benjamin R. Auer és Frank Schuhmacher, akik *Do socially irresponsible investments pay?* [2016] c. tanulmányukban több szektort figyelembe véve, különböző kontinensek tőzsdéit figyelve kutatták, hogy miként teljesítenek egymáshoz viszonyítva a passzív, nem-ESG-portfóliók és az ESG-portfóliók. Kutatásukban abból indultak ki, hogy nem találnak bizonyítékot arra, hogy az ESG-portfóliók túlteljesítik nem ESG-s társaikat. Ez a kutatásuk során igazolásra is lelt, hiszen valóban nem tudták tézisüket cáfolni. Sőt, az európai piacot tekintve, még több esetben negatívan is befolyásolhatja eredményeik szerint a hozamokat az, ha ESG-szemponokat vesznek figyelembe a befektetők a portfóliójuk kialakítása során. Ez az amerikai és ázsiai kontinensen nem érvényes, itt nem volt szignifikáns magyarázóereje a kritériumnak. Fontos azonban megjegyezni, hogy nagyon nehéz az ESG-szemponokat függetleníteni a kulturális különbségektől, így emiatt a kontinensek összehasonlítása nagy nehézségeket okozott. Emellett ők is kiemelték, hogy bár általánosan nem igazolható, vannak olyan iparágak, ahol számszerűsíthető többlethozam érhető el ESG-befektetésekkel [Auer, B. - Schuhmacher, F., 2016].

Úgy tűnhet ebből, hogy pénzügyileg nem éri meg különösebb figyelmet szentelni ennek a tudatossági mérőszámnak, nem olyan egyértelmű ez a hozzáállás, hiszen szóródnak a szakértői vélemények. Az egyik leggyakrabban hivatkozott pozitívabb hangvételt megütő forrás német kutatók 2014-es munkája, mely több addigi tanulmány eredményeit és adatait foglalja össze, hogy a fragmentált információk, tudásanyag az ESG-befektetések témakörében egy átfogóbb képet mutathasson. A tanulmány kiemeli, hogy több, mint 40 éve nem tudnak dűlőre jutni a szakértők, hogy az ESG-nek negatív pozitív vagy éppen semleges hatása van-e a vállalatok pénzügyi teljesítményére (továbbiakban CFP- corporate financial performance), emiatt több mint 2000 empirikus kutatás/tanulmány eredményét vetették alá egy újabb másodlagos elemzésnek. Kutatásuk során arra jutottak, hogy az ESG-nek nem csupán semleges, de nagyrészt pozitív hatása van a befektetések értékére. Ellenben ki kell említeni, hogy ez főleg a nem portfóliókon végzett vizsgálatoknál volt igaz, s portfóliókon végzett elemzéseknél lényegesen alacsonyabb volt a pozitív hatás, mint ahogy az az alábbi statisztikán is látszik. Erre több okot is felsorolnak: egyrészt túl nagy a „zaj”, rengeteg piaci és nempiaci faktor elfedi a lehetségesen pozitív alját. Másrészt csak a portfóliókon végzett kutatások kalkulálják bele a hozamba a különféle kereskedési díjakat és teljesítményre számolt jutalékokat, míg a cégek értékelésekor végzett elemzésekor ezek kimaradnak, így torzulnak az eredmények. Ebből azt a konklúziót vonták le, hogy bár a pozitív hatás nem valószínű, egyetértenek a mainstream gondolkodással, mely szerint, ha nem is hoz létre az ESG-portfólió pénzügyi értelemben vett többletértéket, nem teljesít rosszabbul, mint egy hagyományos nem-ESG-portfólió [Friede, G.-Busch, T.-Bassen, A., 2015].

Akik azt állítják, hogy az ESG-befektetések nem tudják felülteljesíteni a hagyományos portfóliókat a hatékony piacok elméletéből indulnak ki. Ez azt mondja ki, hogy ha egy cég profitabilisebb a többinél, akkor ez az információ rögtön be is épül az árakba, így, ha ezt a példát vizsgáljuk az ESG-ratingből fakadó információba való fektetés nem racionális stratégia, mert nem lehet vele többlethozamot elérni. Emiatt az optimális stratégia a kockázatok lefedezésére, ha egy több iparágat magába foglaló teljesen diverzifikált portfólióba fektetünk. Azonban akármennyire a tőzsdét tekintjük a tökéletes piac legközelebbi leképezésének, nem mondható el róla, hogy tökéletesen érvényesülne a hatékony piacok elmélete. Tekintsünk rá az időtávra. Valóban elmondható, hogy egy tökéletesen diverzifikált hagyományos portfóliót nem lehet hatékony piacon felülmúlni, de mire beáll ez az állapot és az információ beépül az árakba, addig eltelik egy akár hosszabb időszak is. Ettől az időtávától függően nem elképzelhetetlen a többlethozam, hiszen időre van szükség, hogy az árakban is tükröződjön ez az információ [Pouget S., 2014].

Ez azonban nem azt jelenti, hogy rövid ideig kell részvényeinket tartani, sőt, épp ellenkezőleg, nagyon fontos kiemelni, hogy az ESG-portfóliók hosszú távú stratégiák, hiszen egy cégnél mire valóban megtérülnek a különböző tudatossági intézkedések, az nem napokban mérhető időtáv. Emiatt esnek sokan abba a hibába, hogy túl nagy prémiumot várnak rövid távon egy társadalmilag tudatos portfóliótól, így mire materializálna a CSR-ba (corporate social responsibility-vállalati társadalmi felelősség) fektetett többlettőke, addigra nemteljesítés miatt megválnak részvényeiktől, befektetéseiktől. Pont emiatt nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy ehhez a fajta kereskedési stratégiához megfelelő, részletes pénzügyi elemzések és szaktudás kell, valamint nagyobb időráfordítást igényelhet egy valóban többlethozamot elérő ESG-portfólió összeállítása egy hagyományoshoz képest. Emellett némely kutatás igazolja, hogy nem mindegy, hogy melyik részterületen ér el igazán jó eredményt egy ESG-portfólió. A legkevesebbet emlegetett, vállalatirányítási területen elért magasabb G rating kutatások szerint nagyobb többlethozamot tud biztosítani, mint a felkapottabb környezeti, illetve társadalmi részterületen elért magas pontszám [Pouget S., 2014].

A témában a Budapesti Corvinus Egyetem kutatói által készített friss hazai kutatás azt állítja, hogy nem jár nagyobb kockázattal az ESG alapú befektetés, illetve nem teljesít szignifikánsabban rosszabbul, mint a hagyományos befektetések. A kutatás során kilenc megatrendet azonosítottak: energiahatékonyság, élelmiszerbiztonság, vízhiány (előbbi három környezeti szempont), idősödő társadalom, millenniumi generáció, urbanizáció (társadalmi szempontok), cyberbiztonság, robotika és diszruptív technológiák (vállalatirányítási szempontok). Ezek közül a környezeti megatrendek és a diszruptív technológiák (olyan innovációk, melyek lerombolják az eddigi iparágat, a piacokat átformálják új technológiákkal) túlteljesítették a passzív stratégiát, ami ellene megy a hatékony piacok elmélete közepesen erős elvének. Fontos megjegyezni azonban, hogy nem bizonyítható, hogy a tranzakciós költségek levonása után túlteljesítik a hagyományos portfóliókat, emiatt óvatosan kell eljárniuk a befektetőknek. Az mutatható ki, hogy minimum semleges kapcsolat van az ESG és piaci teljesítmény között. Emiatt a befektetőknek fel kell ismerniük, hogy az ESG-befektetés a hagyományos megközelítés felett áll, mert hasonló pénzügyi teljesítmény érhető el vele, és ezzel egyidejűleg a fenntarthatósági szempontokat is figyelembe veszi [Fain-Naffa, 2020].

4. Értékelés

Habár a negatív vélemények után bemutattam ez utóbbi pozitívabb hangvételűeket is tanulmányok kivonatolásán, értelmezésén keresztül, többségben vannak forrásaim között azok, amelyekben azt állítják, hogy nem teljesítenek szignifikánsan jobban az ESG portfóliók. Viszont ami kifejezetten az ESG-szemléletmód mellett szólhat, hogy a legtöbb tanulmányban az sem derül ki, hogy ezek a portfóliók szignifikánsan rosszabbul teljesítenének pénzügyileg. Tehát az alábbi tanulmányokból az a konzekvencia vonható le, hogy bár pénzügyileg többleteredményt nem hoz magával az ESG feltételrendszer betartása, rosszabbul sem teljesítenek hagyományos társaiknál. Ha pénzügyileg semleges, de társadalmilag pozitív a hasznosság, akkor összességében kifizetődő lehet az ESG-szemléletét, konkrét szempontjait lépésről-lépésre beépíteni a gazdaság különböző szereplőinek tevékenységébe, döntéshozatalába.

Az ESG manapság már nem csak a befektetési cégek tevékenységében játszik fontos szerepet, hanem az utóbbi években már több bankrendszerre vonatkozó szabályozás is nyilvánosságra került. Magyar viszonylatban az egyik legfontosabb program erre az MNB Zöld Programja, mely bár szinte kizárólagosan a környezeti pillérre fókuszál, de az első részletes terv, melyben konkrét elvárásokat támaszt a magyar bankok felé. A fókusz az utóbbi időben a bankokra helyeződött, és ebben nem az a novum, hogy a bankok saját vállalati ESG-ratingjüket szeretnék javítani és ezáltal jobb színben feltűnni. Ami miatt most különösen érdemes a bankok ESG-tevékenységével foglalkozni az az, hogy a bankok más vállalatok tevékenységét befolyásolják azzal, hogy kiket hiteleznek meg, hiszen a cégeknek a forrásbevonás létfontosságú az indulásnál, bővülésnél, új projekteknél, de sok esetben a mindennapi tevékenységhez is. Ha a bankok stratégiájukba foglalják a fenntarthatóságot, a pénzügyi közvetítőrendszer nem csupán tőkeáramlásért, hanem elvek áramlásáért is felelhet. Ebből fakadóan egyre erőteljesebben jelenik meg az az elvárás a jegybankok felől nemzetközi szinten, hogy a bankok építsék be hitelezési feltételeik közé vagy árazásukba azt, hogy egy vállalat, projekt mennyire felel meg ESG-szempontok alapján.

Az ESG mindazonáltal nagyon vitatott, több kérdés is felmerül a használhatósággal kapcsolatosan. A legszembeötlőbb problémája az ESG-nek, a minősítés módszertanának definiálatlansága. Több szakértő is kritizálja az ESG-t, akár azt is kétségbe vonva, hogy van-e értelme a jelenlegi trendnek egy egyezményes rendszer hiányában. Hovatovább van, aki szerint egy zöld buborék is lehet a piacon, mert kevés pénzügyi adat áll rendelkezésre a cégek valódi ESG-teljesítményéről, nagy az önbevallás szerepe a jelenlegi helyzetben [Schrieberg, E., 2021]. Ehhez a kritikus hozzáálláshoz kapcsolódik még, hogy a minősítői piac a két évvel ezelőtti helyzethez hasonlóan még mindig nagyon rendezetlen. Sok önkéntes minősítő jelent meg, mint annak idején a hitelminősítő cégek. Többféle módszerrel dolgoznak: vannak, akik egy keretrendszer alapján ratingelnek, vannak, akik adatot vesznek és aggregálnak, mások számítógépekkel, mesterséges intelligencia segítségével kalkulálnak és ebből új ratinget alkotnak, illetve vannak monitoring cégek, melyek egyszerűen mások ratingjét veszik meg és használják fel [EBA Discussion Paper, 2020]. Az elkövetkezendő időben szabályozni fogja működésüket a jegybank hasonlóan a hitelminősítő cégekhez, hiszen rengeteg érdekkonfliktus van, és ebből fakadóan nagy a már említett greenwashing kockázata.

Ehhez tartozik az is, hogy nehéz az ESG-szempontoknak való megfelelést számszerűsíteni. Míg a környezeti oldalon vannak próbálkozások, de hogyan mérhető a döntéshozatali transzparencia és az üzleti etika, melyek a vállalatirányítási terület szempontjai? Túl nagy az önbevalláson alapuló szöveges értékelés szerepe, ezért mindenképpen ki kell dolgozni, hogy az ellenőrzés hogyan valósulhatna meg. Ameddig ez nem történik meg, nagyon nagy az „ESG-washing” kockázata, azaz, hogy olyan cégek

mondhatják magukat ESG-tudatosnak, melyek valójában csak külsőségekkel érik ezt el a ratingelés során. Nagy kérdés emellett, hogy hogyan értékelendők azok a multinacionális cégek, melyek alaptevékenysége jellegeből fakadóan környezetkárosító, mint például fosszilis energiahordozók piaca. Lehet ezek után bármilyen CSR-programot megalkotni, hátrányos helyzetűeket támogatni, az alaptevékenységük nem fog megváltozni, emiatt nem lesznek kevésbé károsak a környezetre. Ameddig ezek a kérdések nincsenek eldöntve, addig viszont nem várható el a pénzügyi közvetítőrendszertől sem, hogy beépítsék a hitelezési feltételeikbe az etikai szempontokat.

Zárásképpen elmondható, hogy az ESG-szabályozás gyerekcipőben jár, nagyon sok tisztázatlan ponttal és kérdéssel. Főleg a minősítés átláthatatlansága ad szkepticizmusra okot. Amennyiben a véglegesített szabályok megszületnek nemzetközi és hazai szintéren, és azokat szigorúan be is tartatják, és nem fogadnak el látszólagos megoldásokat, akkor arra lehet számítani, hogy a vállalatokon belül is nagyobb hangsúly tevődik a fenntarthatósági törekvésekre. Kérdés, hogy a hangzatos elmélet mennyire lesz ténylegesen megvalósítható a gyakorlatban.

Irodalomjegyzék

- AUER, B. - SCHUHMACHER, F. [2016]: "Do socially irresponsible investments pay? New evidence from international ESG data." *The Quarterly Review of Economics and Finance* 59, 51-62.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1062976915000770>
(Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- FAIN M. - NAFFA H. [2020]: *Performance measurement of ESG-themed megatrend investments in global equity markets using pure factor portfolios methodology*
<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0244225#sec010>
(Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- EUROPEAN BANKING AUTHORITY [2020]: *EBA Discussion paper – On management and supervision of ESG risks for credit institutions and investment firms*
https://www.eba.europa.eu/sites/default/documents/files/document_library/Publications/Discussions/2021/Discussion%20Paper%20on%20management%20and%20supervision%20of%20ESG%20risks%20for%20credit%20institutions%20and%20investment%20firms/935496/2020-11-02%20%20ESG%20Discussion%20Paper.pdf (Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- EURÓPAI PARLAMENT ÉS TANÁCS [2020]: 2020/852 rendelet a fenntartható befektetések előmozdítását célzó keret létrehozásáról, valamint az (EU) 2019/2088 rendelet módosításáról
<https://eurlex.europa.eu/legalcontent/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32020R0852&from=HU>
(Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- FRIEDE, G.-BUSCH, T.-BASSEN, A. [2015]: *ESG and financial performance: aggregated evidence from more than 2000 empirical studies*. In: *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 210-233.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20430795.2015.1118917?scroll=top&needAccess=true> (Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- GYURA G. [2021]: *PRMIA konferencia - ESG: új szabályozói elvárások a kockázatkezelésben a bankok, alapkezelők irányába*
https://prmia.org/Shared_Content/Events/PRMIA_Event_Display.aspx?EventKey=8729&WebsiteKey=e0a57874-c04b-476a-827d-2bbc348e6b08&zs=QQVTc&zl=OVkU2
(Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- HASSEL, L.-SEMENOVA, N. [2013]: „The Added Value of ESG/SRI on Company and Portfolio Levels – What Can We Learn From Research?” *SIRP working paper* 13-2
https://www.researchgate.net/publication/259452763_The_Added_Value_of_Environmental_Social_and_Governance_Performance_and_Sustainable_and_Responsible_Investment_on_Company_and_Portfolio_Levels_-_What_Can_We_Learn_from_Research (Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM [2020]: *Nemzeti Energia- és Klímaterv*
https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/hu_final_necp_main_hu.pdf
(Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- MAGYAR NEMZETI BANK [2019]: *Az MNB Zöld Programja*
<https://www.mnb.hu/letoltes/az-mnb-zold-programja.pdf>
(Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)

- MSCI [2019]: *ESG Ratings Methodology Executive Summary*
<https://www.msci.com/documents/1296102/14524248/MSCI+ESG+Ratings+Methodology+-+Exec+Summary+2019.pdf> (Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.)
- POUGET, S. [2014]: „On the Financial Performance of Socially Responsible Investments” In.. *Bankers, Markets & Investors*, 128, 31-35.
<https://ideas.repec.org/a/rbq/journal/i128p31-35.html> (Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- SCHRIEBERG, E. [2021]: *Does ESG Exist? One Expert Answers “No”*
<https://vitalbriefing.com/industry/sustainability/does-esg-exist-one-expert-answers-no/>
(Letöltés dátuma: 2021. 04. 27.)
- US SIF FOUNDATION [2020]: *US SIF Trend Report 2020 Executive Summary*
<https://www.ussif.org/files/US%20SIF%20Trends%20Report%202020%20Executive%20Summary.pdf> (Letöltés dátuma: 2021. 04. 18.)
- WILLIAMSON, C. [2019]: *Hedge fund managers less likely to use ESG in stock selection*
<https://www.pionline.com/esg/hedge-fund-managers-less-likely-use-esg-stock-selection>
(Letöltés dátuma: 2021. 05. 02.)

Bak Veronika

**Trans-European Transport Network:
Implementation and Financing Pan-European Infrastructural Projects**

*Supervisor: dr. Kengyel Ákos
Professor at the Corvinus University of Budapest
Jean Monnet Chair holder*

The Trans-European Transport Network (TEN-T) is a European Commission policy seeking to develop and expand a European-wide network of roads, railway lines, rail-road terminals, inland waterways, shipping routes, ports and airports. The TEN-T programme has brought tangible benefits to all EU Member States in all modes of transport. The completion of TEN-T projects brings improvements to overall mobility in addition to other economic, social, and environmental advantages. Its ultimate objective is to close gaps, strengthen cohesion and contribute to a safe, efficient and sustainable mobility. In this study, the emphasis is on the implementation and financial background, ways and problems of financing TEN-T projects. At the end, as a summary, some of those successful projects are shortly introduced which offer great examples on how EU co-funding positively contributes to mobility.

1. Introduction

Transport is an essential factor in the European integration process. The appreciation of quality freight and the need for rapid passenger transport, a new approach to the future of transport infrastructure has become necessary [Kengyel, 2020]. An efficient transport system is a condition for a well-functioning single market, free flow of services, goods, people and capital. Thus, it is vital for the European Union (EU) to develop a coordinated transport network, to have a proper transport infrastructure which is able to maintain wealth and competitiveness.

The Trans-European Transport Network policy (TEN-T), the European Union's transport policy aims to facilitate the implementation and development of a Europe-wide network of roads, railways, ports, inland waterways, maritime shipping routes, airports, and railroad terminals [Conference of European Directors of Roads, 2020]. Generally, the aim was to allow goods and people to circulate quickly and easily across regions borders, and the realization of a single, multimodal network. It was planned to include both traditional infrastructure and innovative management transport systems [Martellato, 2011].

The development of TEN-T must be achieved through the establishment of new transport infrastructure, through the renovation and modernization of existing infrastructure and through the introduction of measures to promote the resource-efficient use of infrastructure [Kengyel, 2020]. Environmentally friendly transport modes, economic

efficiency of the European transport system and the fight against climate change also have high priority roles [Innovation and Networks Executive Agency, n.d.].

In this short study, the objective is to give a glimpse into the implementation and financial background, ways, and problems of financing TEN-T projects. As a summary, some of the successfully implemented TEN-T projects will be briefly introduced.

2. Implementation of TEN-T projects

In July 1996, Decision No 1692/96/ EC on Community guidelines for the development of the trans-European transport network was adopted by the European Parliament and the European Council. It determined the most important elements of European transport infrastructure. Later, in the winter of 2013, the Regulation No 1315/2013/EU came into force which defined EU guidelines for the development of the trans-European transport network. It represented an essential change in approach since the strategic focus was on the multimodal corridors covering the whole of the EU instead of the former, separately and independently operated corridors [Kengyel, 2020]. It has proposed a genuine network policy that overcomes the disconnected priority projects' approach [European Commission, 2016].

The TEN-T comprises two network 'layers': the comprehensive network which covers basically all European regions and is to be completed by 2050, the other is the core network which includes the major, most important connections, the linking of the most important nodes. According to plans, it is to be completed by 2030.

The core network consists of two horizontal initiatives, the Motorways of the Sea and the European Rail Traffic Management System and of nine core network corridors [Kengyel, 2020]. These are the following:

1. Scandinavian-Mediterranean Corridor,
2. North Sea-Baltic Corridor,
3. North Sea-Mediterranean Corridor,
4. Baltic-Adriatic Corridor,
5. Orient/East-Med Corridor,
6. Rhine-Alpine Corridor,
7. Atlantic Corridor,
8. Rhine-Danube Corridor,
9. Mediterranean Corridor.

These are all unique means to lead the transport integration process. They can be integrated to create a cohesive and synchronized infrastructure investment strategy for those involved. These corridors follow major European transport axes where huge amounts of goods' and passengers' flows are carried on a daily basis [European Commission, 2016].

The full implementation of interoperable traffic management systems is supported by core network corridors, which also allow for innovation and the use of new technologies. They can foster new ideas and concepts, advocate policy implementation and validation through deploying mature results from research and innovation [European Commission, 2016]. The objective is to unify public and private traffic by connecting bottlenecks and forecasting changes in integration and interoperability. Therefore, large-scale loans are intended to create broad transport policy objectives within the EU. This comprises the integration of rail freight corridors, the multi-modality and efficient freight logistics, the advance preparation of fair fuel, innovative transport solutions and safety [European

Commission, n.d.]. Stronger cross-border coordination and co-decision on strategic developments are essential to reach the highest value of implementation [European Commission, 2016]. However, the implementation of TEN-T projects has remained in the hands of individual Member States, and the EU mainly plays a catalytic role in drawing up, coordinating and financing plans [Kengyel, 2020].

Infrastructure projects are complex processes: they require cooperation and involvement of a range of partners including regional and local authorities as well. As an example of significant players in the processes, the European Coordinators must be mentioned. They are nominated by the European Commission for each of the core network corridors. They were appointed for the first time in mid-2005. The Coordinators act on behalf of the Commission and usually propose a funding structure for the projects with the amount of EU co-financing [Kengyel, 2020]. Their obligation is to plan and facilitate the coordinated implementation of the core network corridors, of the numerous projects. Each Coordinator is responsible for an investment that does not affect their own country. Besides coordinating priority transport projects, they are also responsible for reporting back to the European Commission on the results of implementation or on any difficulties in meeting the deadline [Kengyel, 2020].

TENtec is the European Commission's information system set up to coordinate and support the trans-European transport network (TEN-T) policy. It is developed in close cooperation with Member States and key stakeholders. Priority projects are identified on the ground of proposals prepared by Member States. Initially, 14 priority projects were identified by the European Council in December 1994. Later, a list of 30 priority projects was adopted in April 2004 [European Commission, 2005]. These projects are included in the EU guidelines for the development of the TEN-T as projects of European interest. European-added value and the contribution to the sustainable development of transport are in focus [Innovation and Networks Executive Agency, n.d.]. The Commission should make an analysis about the promotion of the development of the trans-European transport network and encourage the further operation of the geographical and technical system (TENtec) through the trans-European transport network. This report requires an estimate of the TEN-T infrastructure investment in terms of co-financing from the EU budget within a certain network development period [European Commission-Transport and Mobility, n.d.]. All investments must also meet strict environmental requirements [Kengyel, 2020].

3. Financial background of Trans-European Transport Network

Studies involving both economic and environmental assessments are carried out before the construction of infrastructure is made. Public consultation regarding the route and political discussion regarding the investments and route are required. In the context of EU policy, EU funding programmes and initiatives make available financial support to projects implementing the TEN-T. Transport infrastructure requires huge investments [European Commission, 2014]. The total investment need for TEN-T is estimated at €130 billion/year and the maintenance of networks require further significant investments [Kengyel, 2020].

The European Court of Auditors implemented numerous important audits on the TEN-T funding policy and in a broader sense, on the co-funding of transport projects by the EU [European Parliament, 2013].

Financing has consistently been a concern for the European Commission. In the early 1990s, Jacques Delors wanted to sell European Currency Unit obligations to facilitate the financing of TEN-T projects. However, there was only little support for this idea, and it was

not developed further. In 1994, the Council summit in Essen had an ambitious plan: 14 projects (“Essen Projects”) were proposed which formed the backbone of the TEN-T guidelines [European Parliament, 2013].

There were several financial periods for TEN-T projects. The following table shows how the financing of TEN-T projects developed between 1996-2013.

Figure 1: The development of funding sources between 1996-2013

Source of funding	1996–1999	2000–2006	2007–2013
	€ billion	€ billion	€ billion
TEN-T Fund	2.23	4.43	8.013
Cohesion Fund	8.23	16.5	34.8
ERD Fund	7.51	8.6	9.4
EIB loans	26.5	41.4	53
Member states	63.4	231.1	285
Total cost	106	302	390.213

Source: DG Mobility 2012.

Source: DG Mobility, 2012 in Dyhaug, 2013

During the first financial period 1996-1999, the Council of the European Union allocated only €2.23 billion to the TEN-T Fund. For 2000-2006 €4.43 billion, while for 2007-2013 more than €8 billion was allocated in order to support different projects which contribute to the TEN-T programme objectives [Dyhaug, 2013].

From the beginning, the Commission and the Council had high hopes regarding the success of TEN-T projects. However, most of the EU budget is dedicated to the Common Agricultural Policy and regional funding. In this regard, the EU budget is not large enough to fully support TEN-T objectives [Dyhaug, 2013].

The European Investment Bank (EIB) was initially seen as an important source of funding since it played an active role in providing funding opportunities. TEN-T projects might benefit from loans and guarantees from EIB. Between 2005 and 2016, the EIB has invested altogether €150 billion in the transport sector [European Investment Bank, 2016].

European Structural and Investment Funds (ESIFs) include notably the Cohesion Fund (CF) and the European Regional Development Fund (ERDF). In the table, it can be observed that the amount of Cohesion Fund increased significantly, while ERDF showed a gradual, not dramatic growth. Both CF and ERDF aim to reduce economic and social disparities and reinforce cohesion within the EU by correcting imbalances between the regions. The reasons for the difference between the amount of support are the diverse preferences. CF encourages and gives priority to investments of TEN-T projects [European Commission, 2015]. Between the 2014-2020 period, several EU Member States (namely Bulgaria, Croatia, Cyprus, the Czech Republic, Estonia, Greece, Hungary, Latvia, Lithuania, Malta, Poland, Portugal, Romania, Slovakia and Slovenia) received financial support from the CF [European Commission, n.d.]. Compared to that, the ERDF has a wide range of investment priorities. It funds a broad set of projects in different areas such as adaptation to climate change, promotion of the production and distribution of renewable energy, energy efficiency etc. [European Commission, 2018].

The financial assistance can be suspended by a Council decision if a Member State demonstrates excessive public deficit and if it has not attempted to solve the situation or has not taken the adequate measures to do so [European Commission, n.d.].

Member States are not investing in TEN-T projects based on EU objectives unless the projects coincide with their national interests as infrastructure investment is based on national needs instead of EU policy objectives. However, the Member States are the ones who have provided most of the funding, so the main sources of funding have been national public funds. There has been an increased requirement for Member States to rapidly finance TEN-T infrastructure, though Member States continue to develop their infrastructure according to their national needs instead of EU priorities, which partly explains why many of the TEN-T projects are delayed [Dyhauge, 2013].

Due to the 2004 and 2007 enlargements, there was a need to increase TEN-T funding. The new EU Member States required adjustment of the TEN-T planning framework. Furthermore, there were some new political and economic conditions (climate change, EU's growing international role, sustainable development, etc.) which also required the previous TEN-T policy to be reviewed [Council of the European Union, 2009].

In this regard, in 2009, the Council adopted the Commission's new "Green Paper about TEN-T policy: Towards a better integrated trans-European transport network at the service of the common transport policy". Concerning finances, the Council recognized the need to continue investing in transport infrastructure to ensure proper development of the TEN-T in all transport modes. It would serve as a basis for the internal market and competitiveness, economic, social, and territorial cohesion of the EU and its connection to neighbouring countries while focusing on the "European added value" [Council of the European Union, 2009]. Moreover, the importance of stimulation of TEN-T projects implementation was underlined by minimising administrative burdens and by simplifying the criteria and procedures that apply to TEN-T co-financing [Council of the European Union, 2009].

In 2011, another comprehensive TEN-T revision took place which attempted to concentrate TEN-T activities on strategic European platforms and to complete the transition from a project-based perspective to a network concept grounded one. New core network corridors were presented by the Commission. The costs for developing the transport network have been estimated at €500 billion until 2020. To address the encountered financial barriers, new financial instruments were introduced [European Parliament, 2013].

In 2014, a new infrastructure policy was formed which increased EU financing for transport significantly. The Commission's obligation and priority was to publish regular calls for proposals to make sure that only the best projects with the highest added value receive EU funding [European Commission, 2014].

In 2018, the European Commission proposed the adoption of the Connecting Europe Facility programme (as part of proposals for the next long-term budget 2021-2027). A provisional agreement was reached in March 2019. The European Commission has launched a call worth €1.4 billion to support key transport projects through CEF for infrastructure networks [European Commission, n.d.]. For the 2021-2027 programming period, the Commission proposal provides €30.6 billion for transport investments to be supported under the CEF [Kengyel, 2020].

3.1. Funding instruments, programmes, initiatives

There are different types of financial assistance. By traditional funding, grants given by TEN-T funds, Member States' funds, ERDF, CF and EIB loans are meant. The EIB provides funding by co-financing tools which consist of commercial long-term loans (generally, they are given subject to a project appraisal of the bank). The maximum co-funding rate is normally 50%; in exceptional cases, it may reach 75%. These are the main sources of EU funding of TEN-T projects and they are implemented since 1996 [European Parliament, 2013]. The technical management of funds and loans is made by the TEN-T Executive Agency, while the policy framework for allocation of funds is set by DG MOVE [European Parliament, 2013].

Connecting Europe Facility (CEF) aims to implement TEN-T projects successfully. It is the EU funding instrument for strategic investment in transport, energy, and digital infrastructure. It was developed as a main financial instrument for the 2014-2020 financing period to support the investment programmes. A considerable amount of money, €31,7 billion was proposed to the TEN-T programme for the period 2014-2020 [European Parliament, 2013]. Finally, CEF Transport was awarded €23.3 billion to co-finance projects of common interest [European Commission, n.d.].

According to the European Commission, there are four innovative financial instruments [European Parliament, 2013]:

- a) The Structural Finance Facility (SFF) aims to support priority projects with higher risk profile instrument (with EIB loans).
- b) The Loan Guarantee Instrument for trans-European transport network (LGTT) has the objective to attract private sector capital.
- c) The EU Project Bonds aims to attract private capital from institutional investors just like insurance companies and pension funds.
- d) The Marguerite Fund has already contributed about €5 billion to the TEN-T programme over 2007-2013.

Concession finance have also high importance: concession companies finance investments through loans, equity capital and capital of concessionaries according to different organisation principles. When private financing base is not sufficient for realising a project and state grants have to be added, the resulting organisation of management and finance is called a public-private partnership (PPP). The essence of it is that private concessionary runs the project, while the public sector can participate in the form of grants, interest guarantees or various types of risk-sharing. PPP is not always an optimal choice. Several PPPs have been financial failures because of the highly optimistic expectations included in the contracts while auditing authority have formed criticism because of the possibility of making supernormal profits. It is still a challenge to create contracts which include both a guarantee for minimal probability of supernormal profits and a fair risk-sharing by the "public" side [European Parliament, 2013].

TEN-T funding opportunities are not only open to all EU Member States but also to joint undertakings and PPPs (agreement of Member States is necessary). It allows grant disbursement to private partners while its rules and application process are beneficial for PPPs. Although private companies can be TEN-T beneficiaries, TEN-T grants to support the construction component of a PPP has been very limited. Most TEN-T grants reinforcing PPPs have mainly focused on studies in the project preparation phase and they have also been successfully used in PPPs numerous times [European PPP Expertise Centre, 2011].

Two other recent funding programmes need to be mentioned since they play an important role in TEN-T policy and in its future: the European Fund for Strategic Investment (EFSI) which provides financial guarantees for investments in key sectors and the Horizon 2020 which strives to support research and development projects with the aim of transferring great ideas from the lab to the market [European Commission, n.d.].

All in all, the EU has a significant role in terms of investments and coordination to build missing links, connections and to support the creation of a real European transport network. The European Commission expects a substantial multiplier effect through PPPs, EIB, ERDF and the public funds of Member States in order to finance the programme efficiently [European Parliament, 2013].

4. Problems of financing TEN-T projects

The decision-making process about funding is very complex. Problems in the decision process on TEN-T funding can be divided into challenges of strategic planning problems and complications of the establishment and implementation of ex-ante and ex-post studies [European Parliament, 2013].

The problems related to strategic planning include incomplete plans or the potential lack of a strategic transport plan both on the level of the Member States and the European Commission, while the basic problem arising from setting up and undertaking the ex-ante studies is the transport forecast. Cases of underestimating future demand or too optimistic forecasts are often reported. To make better forecasts, more reliable, multi-modal network models are needed. Sensitivity analysis and risk management approaches might help to overcome the problems. In addition to this, ex-post studies have a significant role in generating a learning process for future project planning, though these studies might suffer from gaps existing with ex-ante studies and from interdependencies with other projects [European Parliament, 2013].

Co-financing also has its challenges. The conditions for co-funding are not always precisely formed enough and not strictly enforced, though they stimulate a fund-seeking behaviour of Member States. High co-funding rates for transport investments can be questioned because such investments should be narrowly focused on commercial advantages [European Parliament, 2013].

Thus, the setting up of the TEN-T Executive Agency, the appointment of European coordinators for TEN-T priority projects and the monitoring of EU co-funding for these projects have gradually improved the situation, there is still room for improvement in the future. Therefore, EU co-funding mechanisms for transport projects need strict control and monitoring: funding rules should be harmonised, conditionality and proportionality should move towards together, etc. [European Parliament, 2013].

Concerning the impacts of the economic crisis in 2008-2009, unemployment rate increased, GDP reduced, external trade was hit dramatically, passenger transport went down. There was a strong need for budget consolidation in a phase of stagnating economies, for stabilising the banking sector and reducing risky financial operations, for restructuring and supporting vulnerable economies with unbalanced sector structures to restore their basis for competitiveness. Reform scenarios were born and were regarded as a chance for structural change [European Parliament, 2013].

Another problem is the considerable, high proportion disparities in quality and availability of infrastructure between and within the Member States. The differences set up obstacles for the ambitious plan that investments in transport infrastructure should contribute to achieve the goals of reduction of greenhouse gas emissions in transport by 60% by 2050 [European Commission, 2014].

A risk of planning failure occurs as soon as the financial responsibility is not coherent with the planning responsibility. Finally, the financing organisation has the responsibility to cover them, while the transparency of the planning process has to be fostered. The focus should be also on the truth-telling of the involved agents. At the same time, enough flexibility needs to be preserved to adjust to changes during the long planning and procurement process [European Parliament, 2013].

There is a growing resistance to large transport investment projects that is why better participation of stakeholders is indispensable. Participation must begin long before deciding about a project and should not be stopped after the formal approval of a project in order to maintain effectiveness [European Parliament, 2013].

Regarding control mechanisms, major EU funding has to be complemented by a stricter control and monitoring of projects by the European Commission. The conditionality criteria for ERDF and CF funding should be set and enforced more strictly to avoid moral hazard [European Parliament, 2013].

Since 1996, the development of the TEN-T has shown that financial constraints are a major barrier for the implementation of planned projects that is why the positive effects of European added value have to be highlighted and over-investments have to be avoided [European Parliament, 2013].

5. Summary: successfully implemented TEN-T projects

In 2011 and 2012, the TEN-T Executive Agency presented some key TEN-T implementation successes from projects which are monitored by the Agency on behalf of the European Commission [European Commission, 2013].

The following three projects (among others) are great examples of completed projects which helped to improve European mobility. EU financial support provided a helping hand in enabling the completion of national and multinational infrastructure initiatives, bringing improvements to overall mobility, while having other economic, social, and environmental advantages [European Commission, 2013].

1. Completing Finnish road network

The project was carried out as lifecycle-based PPP. The PPP used to design, build, operate and maintain the motorway was extraordinarily successful, the infrastructure was completed two years earlier than expected. It had numerous benefits for the mobility of people between Helsinki and Turku, reduced travel times between the two cities and improved safety of road transport [European Commission, 2013].

2. Helping Hungary's air traffic management

This project supported the construction of a new air traffic control centre at the Liszt Ferenc airport together with the installation of new air traffic management (ATM)

equipment and systems. The project had many advantages: it has contributed to flight capacity increase in the Hungarian airspace and to an overall improvement in transit traffic management [European Commission, 2013].

3. Improving Torino's train services

The Torino railway hub is an essential node for Italy's national and international rail traffic flows. The project involved significant upgrades. The objectives were to adapt the network to high speed rail traffic, improve rail services in Torino by separating regional traffic flows from the medium/long distance ones and by eliminating traffic interferences between fast and slow trains [European Commission, 2013].

All in all, positive results of past policy actions should be considered. To meet future conditions, TEN-T policy calls for the strengthening of the European dimension at network planning level and for more efficient community instruments for implementing the TEN-T projects [Council of the European Union, 2009]. It is crucial to promote closer alignment of national infrastructure decisions with EU policy priorities and to ensure adequate amount of EU funding [Kengyel, 2020].

There is a demand for increasing capacity and fostering new developments especially in the challenging times of the Covid-19 pandemic and the impact of Brexit. The future of new trends and performance reports is yet unforeseeable [Conference of European Directors of Roads, 2020], however TEN-T projects will certainly reinforce social and economic cohesion, help to create an integrated, greener and decarbonised European transport system which would be beneficial to all EU citizens [European Commission, 2011].

References

- CONFERENCE OF EUROPEAN DIRECTORS OF ROADS (2020): *Trans-European Road Network, TEN-T (Roads): 2019 Performance Report*. CEDR Working Group 3.5 Performance. CEDR's Secretariat-General, Brussels.
<https://www.cedr.eu/download/Publications/2020/CEDR-Technical-Report-2020-01-TEN-T-2019-Performance-Report.pdf>. Retrieved April 20, 2021.
- COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION (2009): Press Release. Transport Telecommunications and Energy.
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/PRES_09_169 Retrieved April 20, 2021.
- DYHAUGE, H. (2013): *EU Railway Policy-Making: On Track?*. Palgrave Macmillan, London.
- EUROPEAN COMMISSION (2005). *Trans-European transport network: TEN-T priority axes and projects 2005*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
https://ec.europa.eu/ten/transport/projects/doc/2005_ten_t_en.pdf. Retrieved April 19, 2021.
- EUROPEAN COMMISSION (2011): *10 out of ten – TEN-T Project Implementation Successes*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
https://ec.europa.eu/inea/sites/inea/files/download/publications/brochure_tentea_210x297_web.pdf. Retrieved April 20, 2021.
- EUROPEAN COMMISSION (2013): *TENtastic!* Luxembourg: Publications Office of the European Union, Luxembourg. <https://op.europa.eu/hu/publication-detail/-/publication/86688157-2246-4858-b71b-fe2ac0abf579>. Retrieved April 20, 2021.
- EUROPEAN COMMISSION (2018): *Analysis of ERDF support for inclusive growth in the 2014-2020 programming period*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- EUROPEAN COMMISSION (2015): *The Cohesion Fund. Financial instruments*. FI-Compass, Luxembourg.
- EUROPEAN COMMISSION (2014): *New EU transport infrastructure policy – background*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_14_525. Retrieved April 19, 2021.
- EUROPEAN COMMISSION (n.d.): *Infrastructure and Investment*. https://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure_en. Retrieved April 15, 2021.
- EUROPEAN COMMISSION (2016): *TEN-T Corridors: Forerunners of a forward-looking European Transport System*. <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/116220/tent-issues-papers.pdf>. Retrieved April 12, 2021.
- EUROPEAN COMMISSION-TRANSPORT AND MOBILITY (n.d.): *Trans-European Transport Network (TEN-T)*. https://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure/ten-t_en. Retrieved April 17, 2021.
- EUROPEAN INVESTMENT BANK (2016): *The Route Map to a Connected Europe*. https://www.eib.org/attachments/thematic/the_route_map_to_a_connected_europe_en.pdf. Retrieved April 20, 2021.

- EUROPEAN PARLIAMENT (2013): *TEN-T Large Projects – Investments and Costs*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/495838/IPOL-TRAN_ET\(2013\)495838_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/495838/IPOL-TRAN_ET(2013)495838_EN.pdf). Retrieved April 18, 2021.
- EUROPEAN PPP EXPERTISE CENTRE (2011): *Using EU Funds in PPPs*.
https://www.eib.org/attachments/epec/epec_using_eu_funds_in_ppps_en.pdf. Retrieved April 19, 2021.
- INNOVATION AND NETWORKS EXECUTIVE AGENCY (n.d.): *30 Priority Projects*.
<https://ec.europa.eu/inea/en/ten-t/ten-t-projects/projects-by-priority-project>. Retrieved April 19, 2021.
- KENGYEL, Á. (2020): Közlekedéspolitika. In: Kengyel, Á. (ed.): *Európai uniós politikák*. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 460-500.
- REGULATION (EU) No 1315/2013 of the European Parliament and of the Council. OJ L 348, 20.12.2013, p. 1–128. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32013R1315>. Retrieved April 13, 2021.
- MARTELLATO, D. (2011): TENT-T Priority Projects: Where do we Stand? *European Research Studies*, Volume XIV, Issue (3).
https://www.ersj.eu/repec/ers/papers/11_3_p4.pdf. Retrieved April 14, 2021

Böhm Róbert

A társadalmi vállalkozások, mint a szociális gazdaság alappillérei

Szakmailag ellenőrizte: Dr. Kovács Krisztina

adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar

Kriminológiai Tanszék

A cikk a társadalmi vállalkozások, illetve a tágabb értelemben értett európai szociális szektor főbb elemeit mutatja be. A dolgozattal célokom a szféra bemutatásán túl a társadalmi vállalkozásokat érintő szabályozási környezet ismertetése és kritikája, nemzetközi jó gyakorlatok, szakpolitikai irányelvek feltérképezése. Továbbá ismertetem a szociális gazdasági szektor társadalmi hátterét, beágyazottságát, valamint a 2014-2020-as költségvetési ciklusban megvalósított GINOP program, a szektorra vonatkozó céljait és eredményeit.

1. Bevezető

Dolgozatom során elsődleges célokom a társadalmi vállalkozások működésének, struktúrájának bemutatása, különös tekintettel a Magyarországon ilyen tevékenységet folytató vállalkozások szabályozási környezetére. Ezen kívül érinteni fogom a társadalmi vállalkozásokat támogató és fejlesztő intézkedéseket, illetve azokat is, amelyek valamilyen más problémára vagy célcsoportra irányulnak, de a társadalmi vállalkozásokat is érintik. A magyar vonatkozó szakpolitikán túl kísérletet teszek felvázolni a társadalmi vállalkozások ökoszisztémáját, bemutatni, hogy ma milyen problémákkal küzdenek e vállalkozások, és ezen problémákra milyen választ adhat az állam, vagy a magánszféra. A dolgozat második felében már működő, vagy kialakulásban lévő magyar vállalkozásokat fogok elemezni, összehasonlítani a fentebb említett szempontok alapján.

2. Az európai szociális gazdaság szektor

Mivel a társadalmi vállalkozás modellje Magyarországon, ellenben Nyugat-Európával illetve az angolszász területekkel, sokak számára még mindig idegenül hangzik, elsőként szeretném megvizsgálni a jelenség tágabb kontextusát, így a következőkben röviden ismertetem az európai szociális gazdaság szektort.

Az európai szociális gazdaság szektor jelenleg több, mint 11 millió embernek ad munkát, ami az aktív munkaképes lakosság 6%-át teszi ki [Les, 2008]. A szektort alapvetően 3 alkategóriára oszthatjuk:

Az első a közösségi szektor, amely kicsi, közösségi szinten működő szervezeteket foglal magába, mint például a kisközösségi szövetkezeteket, családi gondozókat, kisebb civil egyesületeket [Les, 2008].

A második alkategóriába az önkéntes szervezeteket szokás sorolni, melyek jellemzője, hogy függetlenek a kormányzattól, ön-kormányzók, non-profit módon működnek, és tagságuk

döntő részét önkéntesek adják. Ide sorolhatóak a karitatív szervezetek, nemzeti mozgalmi szervezetek, de akár a lakóközösségek is [Les, 2008].

A harmadik szektorba tartoznak a társadalmi célú üzleti vállalkozások, akik a realizált profit jelentős részét tagjaik, vagy támogatóik segítségére használják fel. Ide tartoznak a termelőszövetkezetek, hitelegyesülések, lakásépítő szövetkezetek [Emma, 2012]. Ebből az alkategóriából fejlődött ki és lett önálló forma Nyugat-Európában a társadalmi vállalkozás fogalma.

3. Alapvetések, fogalomtisztázás

A következőkben igyekszem egy átfogó definíciót adni a társadalmi vállalkozásokról. Mivel sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomban nincs egy egységes meghatározás, a társadalmi vállalkozások körülhatárolását itt is tágabb kontextusban kell megtenni. Az mindenesetre elmondható, hogy a társadalmi vállalkozások modellje két alapgondolatra épül: a *különböző társadalmi problémákra adott válaszra*, illetve a *hosszú távú pénzügyi fenntarthatóságra*. A társadalmi vállalkozások tehát működésük során a társadalmi és a pénzügyi cél együttes megvalósítására, és ezzel egyidejűleg azok egyensúlyban tartására törekuszenek.

A sikerhez elengedhetetlen, hogy a társadalmi cél mellett a pénzügyi célok, vagyis az üzleti szempontok is kellő figyelmet kapjanak. Cél a hosszú távú értékteremtés, a fenntarthatóság, a vállalkozás jövőbeli függetlensége, ami csak versenyképes termékek és szolgáltatások nyújtásával érhető el.

Máig nincs közös, az Európai Unió-szerte kötelező definíció, ezért a tagállamokban alkalmazott gyakorlat meglehetősen eltérő. Az Egyesült Királyságban egy átfogó, befogadó jellegű definíciót használnak:

„A társadalmi vállalkozás olyan vállalkozás, amelyet társadalmi és/vagy környezeti céllal hoztak létre. Üzleti tevékenységgel rendelkezik, és fő bevételi forrása a termékek és szolgáltatások értékesítéséből származik, nem pedig adományokból. A sikeres társadalmi vállalkozások hasznot termelnek, amelyet visszaforgatnak társadalmi küldetésük elérésébe. Vagyonuk gyakran kizárólag a közösség céljainak elérése használható” [Social Enterprise UK, 2017:13].

Ez a definíció fejtette ki máig legnagyobb hatását a jelenleg is futó, EU-s normaalkotási folyamatokra.

4. Szlovén minta

Szlovéniában egy külön törvényt hoztak a társadalmi vállalkozásokról [Zbor, 2011]. Eszerint a törvény szerint a társadalmi vállalkozás többféle jogi formát is ölthet: lehet alapítvány, alap, egyesület, szövetkezet. Tevékenységi területe alapján két kategóriába sorolható aszerint, hogy közhasznú terméket vagy szolgáltatást állít elő, vagy valamilyen módon a társadalomból kirekesztett embereket foglalkoztat. A státusz feltétele, hogy meghatározott társadalmi céllal és piaci orientációval kell rendelkeznie, valamint magánalapításúnak kell lennie. Kötelező állami regisztráció után kaphatják meg a szervezetek. Ennek az az előnye, hogy nyugodtan folytathatnak profitorientált tevékenységet, mégis megkapják azokat az állami kedvezményeket, melyeket korábban csak non-profit társaik kaphattak.

5. Legfőbb kihívások

Hogy megértsük, Magyarországon miért nem tudott a Nyugat-Európai társaihoz hasonló sikereket elérni a szektor, röviden át kell tekintenünk, milyen problémákkal kell megküzdenie egy induló társadalmi vállalkozásnak. A különböző üzleti modellt követő vállalkozások kihívásai is jellemzően a törvényben szabályozott üzleti modelltől fakadnak [Varga, 2014]. Dolgozatomban során főként erről a szabályozási környezetről fogok értekezni, azonban meg kell említeni olyan problémákat is, melyek üzleti modelltől függetlenül sújtják a vállalkozásokat. Pl. az üzleti ismeretek – pénzügyi, tervezési, menedzsment- ismeretek felületes elsajátítása, vezetési, menedzsment készségek részleges hiánya [Tóth, 2011].

A társadalmi vállalkozást működtető nonprofit szervezetek másik alapvető kihívása kapacitásuk határainak „szűkössége”. Az alaptevékenységet és a vállalkozási tevékenységet végző munkatársak gyakran ugyanazok a személyek, ezért gyakran választaniuk kell afelől, hogy erőforrásaikat inkább a vállalkozás „profittermelő” részére, vagy magára a célként kitűzött alapfeladatra fordítják. Sajnos elmondható, hogy Magyarországon ezek a vállalkozások nem lépik túl a néhány fős foglalkoztatást, így a vállalatban belüli munkamegosztás ma még nagyon nehezen megoldható. E problémával szorosan összefügg, hogy a nem tisztán profitorientált cégek a munkatársak toborzása során azzal a problémával szembesülhetnek, hogy az üzleti szférával szemben nem tudnak versenyképes bért biztosítani. Az alacsonyabb bér, az alacsonyabb fizetési és előrelépési lehetőségek szűkítik a megfelelő tapasztalattal rendelkező jelöltek számát, nem beszélve a munkaerő továbbképzésének korlátozott anyagi kereteiről.

Ráadásul mindezek mellett változó piaci környezet és a társadalmi vállalkozások speciális működéséhez szükséges jogszabályi környezet is nehéz helyzetbe hozhatja a vállalkozókat. Tipikus eset, hogy megváltozott munkaképességűeket foglalkoztató szervezeteknél a stabil és hosszú távú pénzügyi tervezést nehezítheti a bértámogatási rendszerek folyamatos és kiszámíthatatlan átalakítása, mechanizmusának áttervezése [Varga, 2019].

Működésük sajátosságából kifolyólag Magyarországon a nonprofit szervezetek számára komoly gondot okoz a kezdőtőke előteremtése. Mivel a profitorientált befektetői tőke nem jöhet szóba, hiszen a részvényesek és befektetők nem realizálhatnak egy non-profit vállalkozásból hasznot, az induló tőke bevonását szinte kizárólag pályázati rendszer biztosíthatja. Ahhoz, hogy egy vállalkozást fenntarthatóan alakítsanak ki, a pénzügyi források mellé hosszútávon komplex tanácsadási és készségfejlesztési források is szükségesek. Magyarországon egyelőre mindkettőből hiány mutatkozik [Varga, 2014].

A társadalmi vállalkozások finanszírozási igényei függenek a választott üzleti modelltől és a vállalkozás érettségi szintjétől. A megállapodott, stabilizált érettebb szakaszban járó társadalmi vállalkozások számára már alternatív finanszírozási eszközök is megoldást jelenthetnek mivel ezek már képesek nagyobb kockázatvállalásra, kedvezményes hitelpiacon is megjelenhetnének. Sajnos, jelenleg, ha egy társadalmi vállalkozás nagyobb tőkeigényű modellel rendelkezik, tőkebevonásra szűkösek az esélyei. Nincsenek olyan üzleti alapon működő finanszírozók vagy befektetők a magyar piacon, akik a pozitív társadalmi hatás kedvéért lemondának a pénzügyi haszon egy részéről, legyen az garanciavállalás, kedvezményes hitel vagy visszatérülő tőkebefektetés [Harsányi, 2017]. A kereskedelmi bankok hitelfeltételei szintén nem a társadalmi vállalkozások számára vannak kialakítva.

6. Szabályozási környezet: a társadalmi vállalkozásokat érintő jogszabályok a nonprofit szférában és az üzleti szférában

Magyarországon nincs kifejezetten a társadalmi vállalkozások számára alkotott jogi forma vagy státusz. A társadalmi vállalkozások sokféle jogi formát ölthetnek, azok minden előnyével és hátrányával. Ez egy színes palettát eredményez, ami jótékonyan hat a szektor további fejlődésére, hiszen teret enged az innovációnak és a kísérletezésnek. A legfontosabb vonatkozó törvények a következők:

- a Polgári Törvénykönyv definiálja az alapítványt és az egyesületet;
- a 2012. január 1-jétől hatályos Az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló 011. évi CLXXV. törvény, továbbiban: Civil Törvény további rendelkezéseket tartalmaz a civil szervezetekre, azon belül is a számunkra fontos egyesületek és alapítványok működésére vonatkozóan;
- a gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény szabályozza a nonprofit gazdasági társaságok működését;
- a szociális szövetkezetek működéséről pedig a szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény rendelkezik;
- a nonprofit szervezetek adózási kötelezettségeit a különböző adótörvények tartalmazzák.

A nonprofit szervezetek számára a magyar jogszabályi környezet lehetővé teszi, hogy gazdasági vállalkozást folytassanak, azonban ezt csak szigorú korlátok között, kiegészítő jelleggel történhet, és csupán addig, amíg az adott szervezet eredeti célját nem veszélyezteti. Ezen gazdasági társasági tevékenységből származó üzleti nyereség a tagok (részvényesek) között nem osztható fel, az a gazdasági társaság vagyonát gyarapítja. A kiegészítő jelleggel és eredeti céljukat nem veszélyeztető módon egy furcsa, korlátozó kitétel, hiszen gátolja a társaság üzleti erősödését, és ezen keresztül a társadalmi hatás növekedését, és arra kényszeríti a nonprofit társaságot, hogy „cél szerinti tevékenységbe” bújtsa a gazdasági tevékenységét, vagy mindig legyen jelentős nem árbevétel jellegű bevétele. Mindezek mellett a gazdasági társaság tevékenységből származó nyereség a tagok (részvényesek) között nem osztható fel, az a gazdasági társaság vagyonát köteles gyarapítani. A gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény szabályozása nagymértékben megnehezíti az induló vállalkozások számára a magánszektorból érkező tőke érkezését, hisz a befektetők a vállalkozás tevékenysége során nem számíthatnak számottevő nyereségre.

A civil szervezetek gazdálkodására vonatkozó szabályozás megengedőbb, ugyanakkor vannak akadályok, amelyek nehezítik a megvalósítást, például az adózási vagy munkajogi oldalon. A társadalmi vállalkozásokra nem vonatkoznak diszkriminatív adószabályok, de különösebb kedvezmények sem, hacsak nem rendelkeznek valamilyen speciális státusszal, például közhasznúsággal. A nonprofit formában működő társadalmi vállalkozásoknak nem kell társasági adót fizetni, ha cél szerinti tevékenységbe sorolható a vállalkozási tevékenységük [Varga, 2014].

Az üzleti alapon indított gazdasági társaságok semmilyen kedvezményt nem kapnak, hiába van a tevékenységüknek társadalmi célja és haszna is. Az ilyen típusú ambíciókkal induló vállalkozások kezdetekor a nonprofit formát kevésbé választják. Inkább az jellemző, hogy gazdasági társaságként üzleti céllal indított és profitorientált kereteken belül működtetett

vállalkozások idő közben rádöbbennek, mennyi közhasznú tevékenységet folytatnak és igényt élégítenek ki, ezáltal valójában társadalmi vállalkozásként is definiálhatóak. Ezek miatt az öndefiníciós problémák miatt Magyarországon nehéz meghatározni a társadalmi vállalkozásokként működő vállalkozások számát [Varga, 2014].

A társadalmi vállalkozások esetében a fent vázolt jogi környezet könnyen vezethet az erőforrások szétforgácsolódásához, amennyiben a menedzsmentnek folyamatosan feladata a hagyományos forrásszervezés is. A magyarázat nyilván abban keresendő, hogy a ma hazánkban működő nonprofit gazdasági társaságok zöme ténylegesen a korábbi közhasznú társaságok jogutódja, és ilyen módon legtöbbjük nem független az állami szektortól és nem piacorientált módon működik.

Az újonnan alakuló társadalmi vállalkozások szempontjából fontos alternatíva lehet, hogy ezen szerveződések számára is nyitott a nonprofit gazdasági társaság, mint jogi forma. Ez akkor lehet alternatíva, ha a társadalmi vállalkozás induláskor eldönti, hogy főként adományból és állami támogatásból kívánja finanszírozni magát, illetve, ha olyan befektetőket és tulajdonostársakat képes bevonni, akik elviselik, és érdekeltek az üzleti haszon visszaforgatásában a társadalmi haszon reményében, és nem céljuk a gazdasági nyereség mindenáron való felvétele. Azonban ez a forma egyfajta gátat is jelent a piaci tőkét bevonni kívánó társadalmi vállalkozások számára, hiszen a rendelkezésre álló befektetői kört jelentősen leszűkíti. Mivel induláskor fontos kitétel, hogy ne korlátozzuk, szűkítsük a befektetői kört, több társadalmi vállalkozás inkább induláskor az egyéb hátrányok ismeretében is a gazdasági társaság alapítása mellett dönt, és társadalmi céljait, elkötelezettségét más módon, például a társasági szerződés keretei között rögzíti. A korrekt, tisztességes, haszonra törekvő, ugyanakkor a piacból élő befektetők és a társadalmi célok fontosságát szem előtt tartók között ez egy mindkét fél igényeit tiszteletben tartó megállapodás kerete lehet [Varga, 2014].

7. Szakpolitika kialakítása

A jogi környezet kialakítás mellett nagyon fontos, hogy az állam egy komplex szakpolitikai tervvel is előálljon a társadalmi vállalkozások támogatását illetően, dolgozzon ki a Kormány kifejezetten a társadalmi vállalkozásokat támogató és fejlesztő intézkedéseket. Magyarországon sajnos egyelőre nincsen kifejezetten a társadalmi vállalkozások létrejöttét, illetve fejlesztését segítő infrastruktúra vagy támogatási rendszer. Eddig a hasonló fejlesztések egyfelől a foglalkoztatás- és szociálpolitika, másfelől a vállalkozásfejlesztés kategóriába estek. Míg külföldön kifejezetten előtérbe kerül a társadalmi vállalkozások segítése a munkahelyteremtő intézkedések során [Bogotá, 2015], addig Magyarországon a közelmúltbeli foglalkoztatás politikai intézkedések – mint a közmunkaprogram vagy a szociális szövetkezetek létrehozásának előtérbe helyezése, és ezzel összhangban a források átcsoportosítása - teljesen megrendítette a korábbi programok és vállalkozások helyzetét, és sokukat bezárásra ítélte. Ezzel olyan vállalkozások és módszerek tűntek el, amelyek hosszú távú és fenntartható megoldásokat ígértek, és a képzési elemen keresztül ráadásul összhangban is voltak a meghirdetett foglalkoztatáspolitikai célokkal és irányokkal [Varga, 2014]. Azt a tényt sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy az Európai Unió a közeljövőben csupán olyan kezdeményezéseket fog finanszírozni, amelyek meggyőzően tudják biztosítani a döntést hozó bizottságot, hogy a kapott támogatás nem a projekt fenntartásához, működtetéséhez szükséges.

Mivel magyar átfogó stratégiáról nem beszélhetünk, így csupán külföldi mintákra tudunk hagyatkozni.

A társadalmi vállalkozások stratégiai szerencsére általában ugyanarra a néhány alappillére épülnek. A következő felsorolás a brit társadalmi vállalkozás akcióterv [Miliband, 2006] ajánlásai:

- kapacitás és készségfejlesztés (képzés és tanácsadás) támogatására, általában közvetítők bekapcsolásával,
- közvetlen finanszírozás állami forrásból,
- a finanszírozási skála bővítése a magánszektorbeli finanszírozók ösztönzésével,
- az ismertség növelése,
- támogató gazdasági és jogi környezet kialakítása,
- kifejezett figyelem a társadalmi vállalkozásoknak a vállalkozás fejlesztő programok keretében,
- Közbeszerzés, a társadalmi vállalkozások helyzetbe hozása [Miliband, 2006].

A társadalmi vállalkozások fejlesztése, bővítése ilyen vagy ehhez hasonló hosszú távú stratégia és konszenzus mentén lehet eredményes, ám egyedi megoldásokat, programokat és kísérleti jellegű intézkedéseket sem szabad kizárni ott, ahol nincsenek meg a szándék vagy a kapacitás a hosszú távú tervezésre és kivitelezésre; vagy ahol az állami szereplő nincs meggyőződve a társadalmi vállalkozások hozzáadott értékéről [Miliband, 2006].

A stratégia mindig segít abban, hogy az állami szektor a magánszektor is be tudja vonni a társadalmi vállalkozás fejlesztési programjaiba, hiszen a hosszú távú tervek és a kiszámíthatóság nagyon fontos a magánszereplők számára. A források allokálása is célzottabb és tudatosabb ebben a formában, mint ad hoc, egyedi programok esetében. A hosszú táv és a megfelelő és elegendő forrás hozzárendelése azonban mindenképp kulcsfontosságú a kísérleti programok sikerében is [Emma, 2021].

Legfontosabb tanulság azonban, hogy bár ezen pillérek önmagukban is sokat lendíthetnek a társadalmi vállalkozások sorsán, azonban a tapasztalati adatok azt mutatják, hogy egy koherens és összefüggő intézkedés mindennél fontosabb lehet.

A társadalmi vállalkozások napjainkban gyakran nem élhetnek nonprofit szervezeti hátterük miatt bizonyos, más gazdasági társaságok által természetes módon elérhető lehetőségekkel. Ilyen lehet például a Széchenyi kártya program, mely államilag támogatott kedvezményes hitellehetőséget kínál üzleti alapon működő mikro-, kis- és középvállalkozások számára Magyarországon. Jogi formájuk miatt a nonprofit formában működő társadalmi vállalkozások akkor is kizorulnak e lehetőségekből, ha egyébként üzleti tervük, működésük alapján hitelképesnek minősülnének [Varga, 2014].

Sajnálatos módon a nonprofit gazdasági társasági formában működő vállalkozás számára egyelőre nagyon kevés a kis-, és középvállalkozásoknak szóló gazdaságfejlesztési pályázat, míg a legtöbb nonprofit pályázati kiírásból kizorulnak társasági formájuk miatt. Szükséges lenne tehát a jelenlegi kizáró rendelkezések felülvizsgálata, hogy a források hozzáférés szélesebb körben biztosított legyen [Varga, 2014].

Jelenleg nincs olyan része a közigazgatásnak, mely gazdája lenne ennek a területnek vagy a maga területébe illeszkedőnek tekintené. Ez is lehet az oka annak, hogy az állami támogatói rendszer sem létezik, a társadalmi vállalkozások gyakran kizorulnak a mások számára könnyen elérhető szinte természetes módon igénybe vehető lehetőségekből.

A társadalmi vállalkozásokat közvetve érintő intézkedések ugyanakkor sajnos nem a fenntarthatóságot, stabil működést, hanem a rövid távú eredményeket tartják szem előtt. Ezért szükséges tehát a társadalmi vállalkozások modelljének megismertetése, a szakpolitikai

területek vezetésével, és biztosítani szükséges e gazdasági formáknak a magyar gazdasági szerkezet részévé tenni [Varga, 2014].

A társadalmi vállalkozásoknak szükségük van állami ösztönzésre. Az ösztönzési rendszer fontos elemei lehetnek a közbeszerzéshez való hozzáférés biztosítása és a célzott állami támogatások.

Az állami megrendelések piacán megjelenő óriási volumenek rendkívüli piaci lehetőségeket biztosíthatnak a társadalmi vállalkozások számára. Egyik alapvető követelése lehet a társadalmi vállalkozás szertornak minden országban, hogy a közbeszerzések és állami megrendelések piaca megnyíljon, átláthatóvá váljon, és szabályozott legyen [Mészáros, 2015].

A jelenleg Magyarországon is hatályos EU-s közbeszerzési irányelv több esetben is biztosítja szociális szempontok figyelembevételét a közbeszerzési eljárások lefolytatásakor. Egyrészt lehetővé teszi az eljárások fenntartását a védett munkahelyek (ún. atelier protégé) számára, másrészt „*expressis verbis*” megengedi, hogy a közbeszerzést kiíró szerv szociális és környezetvédelmi elvárások teljesítését is előírja a szerződés végrehajtása során. Ezen speciális feltételeket a műszaki leírásban, illetve az eljárást megindító felhívásban, az ún. szociális záradékban fel kell tüntetni. Végül, a szerződés odaítélésekor is mérlegelhető a társadalmi, környezetvédelmi hatás, amennyiben a gazdaságilag legelőnyösebb ajánlatot választja a beszerző.

8. Társadalmi kontextus

A társadalmi vállalkozásokat nem lehet a gazdasági és szociális szférában zajló folyamatoktól, változásoktól elszigetelten kezelni, ezen vállalkozások nem a légüres térben, hanem a rendszer részeként tudnak hatékonyan működni. A társadalmi vállalkozásokra irányuló intézkedések sikere azon múlik, hogy a környezet számukra pozitív és támogató legyen, az intézkedések és programok összehangoltak legyenek a szakpolitikákkal.

Az eddigiek megmutatták, hogy alapvető fontosságú a társadalmi vállalkozás modellek és példák megismertetése a döntéshozókkal, a támogatókkal és a potenciális vállalkozókkal, legyenek azok nonprofit szervezetek, üzleti vállalkozások vagy magánemberek. A megismertetés nem egy első lépés, hanem folyamatos promóciót jelent, hiszen az új eredmények és innovációk bemutatása a szektor támogatottságát növeli.

Fontos, hogy kialakuljanak a társadalmi vállalkozás szektor saját fórumai és műhelyei, ahol a vállalkozók találkozhatnak, tapasztalatot cserélhetnek, inspirálhatják és motiválhatják egymást és újdonsült társadalmi vállalkozó társaikat. A networkok erősítése a társadalmi vállalkozások nagyobb érdekérvényesítő erejéhez is vezet, így hatásosabban tudnak küzdeni egy társadalmi vállalkozás-barát jogi és gazdasági környezet kialakításáért [Tóth, 2011].

A megengedőbb és ösztönző környezet kialakításához a szakmapolitika képviselőinek bevonása elengedhetetlen. Strukturáltabb és rendszeres eszmecserékre van szükség a szakpolitika és a társadalmi vállalkozások között, akár konferenciák, akár rendszeres konzultációk formájában. Van pár ország, amely erre jó példával szolgálhat: az államigazgatás vagy a kormány részeként működtet kifejezetten a társadalmi vállalkozásokért és/vagy a társadalmi befektetésekért felelős hivatalt. (Lásd: Egyesült Királyság, Skócia) [Wallace, 2013]. Ez rendkívül fontos a kormány és államigazgatás más részeivel való koordináció és a közös álláspont kialakítását. Kell, hogy legyen az állami gépezeten belül a társadalmi vállalkozásoknak is egy bajnoka, aki érdekeiket képviseli a különböző fórumokon és vitákban.

Végül pedig a partnerség és az együttműködés erejét érdemes hangsúlyozni. A társadalmi vállalkozások fejlesztésébe sok szereplő bekapcsolódott, akik mind értékes

hozzájárulást és forrást nyújthatnak a kezdő vállalkozásoknak vagy a már növekedési fázisban levőknek. Ezeket a szereplőket ösztönözni és támogatni érdemes, különösen az erőforrás szűkével küzdő területeken és régiókban.

9. Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program

A „Europe 2020” stratégia megvalósításában Magyarországon a Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív Program (GINOP) tűnik a legrelevánsabbnak a társadalmi vállalkozások szempontjából, hiszen a GINOP a gazdaság növekedését hivatott szolgálni. Legfontosabb célkitűzése, hogy a kis- és középvállalkozások fejlődése révén Magyarország foglalkoztatási rátája elérje az Európában általános célként kitűzött 75%-ot, melyhez szükséges új munkahelyek létesítése, valamint a munkát vállalni akarók képességeinek fejlesztése. Ezekhez kapcsolódóan a program további két meghatározó eleme az ország innovációs képességeinek, valamint az ipari és szolgáltató szektornak a fejlesztése [Varga, 2019].

Az operatív programon belül támogatható célkitűzések közé tartoznak többek között:

- a szakképzés és felnőttképzés fejlesztése,
- kutatás és fejlesztés,
- kis- és középvállalkozások támogatása.

Az utóbbi az a célkitűzés, ahová a társadalmi vállalkozások támogatása is becsatlakoztatható lesz. A GINOP a foglalkoztatás növelését helyezi előtérbe, ami szorosan kapcsolódik a hátrányos helyzetű csoportok életének javítását megcélzó társadalmi vállalkozásokhoz.

„A társadalmi vállalkozások azonban nem csak a foglalkoztatásról szólnak, értelmezésük ilyenén leszűkítése elkerülendő hiba. Ezek a vállalkozások számos kritikus társadalmi problémára nyújthatnak megoldást, tehát a foglalkoztatáspolitikai mellé más politikákat is érdemes felsorakoztatni és társadalmi vállalkozás-baráttá tenni. A következő költségvetési ciklus és a GINOP programjai jó alkalmat teremthetnek egy magyar társadalmi vállalkozás stratégia létrehozására, és innovatív elemek, mint például újfajta finanszírozási eszközök kísérleti jelleggel történő bevezetésére. Különösen igaz ez most, amikor az Európai Szociális Alap támogatásaival kiegészítve lehet kísérleti projekteket és programokat működtetni. Az állami programokra mindig is jellemző volt a kockázatkerülés, a társadalmi vállalkozások támogatása azonban elképzelhetetlen kockázatvállalás nélkül. Ezek a vállalkozások piaci szereplők, üzleti eredményességre törekednek, hiszen anélkül társadalmi hatásukat sem tudják hosszú távon kifejteni és megtartani [Varga, 2014].

10. Összegzés

Összegzésként tehát elmondható, hogy a társadalmi vállalkozások Európában már most is a szociális gazdaság jelentős részét teszik ki, ám Magyarországon ezek a kezdeményezések még gyerekcipőben járnak. Bár egyre nagyobb számban jönnek létre olyan egyesületek, vállalkozások, akik valamilyen közcélú kívánnak szolgálni működésük során, a jogalkotó és a magyar politikai elit a jelenlegi adatok szerint még nincs tisztában a szektor jelentőségével. Ezen mindenképp hatalmas probléma, hiszen jelenleg ezen vállalkozások működését nagymértékben megkönnyíteni egy stabil, támogató szabályozási rendszer kialakítása, akár egy új gazdasági társaság kialakításával, akár a foglalkoztatáspolitikai és a szektor szakpolitikájának összeegyeztetésével.

Irodalomjegyzék

Könyv

DUFF R. ÉS BULL M. (2011): *Understanding Social Enterprise: Theory & Practice Sage, London*

Folyóirat

EMMA J. (2012) „A Guide to starting and growing a Buisness from Home” *Department for Business Innovation & Skill* 6-13.

LES E. (2008): Social Enterprises in Europe: recent trends and developments *Social Enterprise Journal* 4(3): 202-228.

PAKSI B. (2020) „2020-as ÉVES JELENTÉS az EMCDDA számára” *European Monitoring Centre for Drugs and Drud Addicton* 12-15.

TODRES M., JANJUHA-JIVRAJ S., WOODS A., WALLACE J. CORNELIUS N. (2007): Corporate Social Responsibility and the Social Enterprise *Journal of Business Ethics* 355-370.

TÓTH L., VARGA É., VARGA P. (2011): „A társadalmi vállalkozások helyzete Magyarországon „NESsT Kézikönyv sorozat 6-78.

VARGA É. (2014): „A társadalmi vállalkozások ökoszisztémája Nemzetközi példák és jó gyakorlatok” *Kék Madár Alapítvány* 102-148.

ZBOR D. (2011) „U K A Z o razglasitvi Zakona o socialnem podjetništvu (ZSocP)” *Uradni list Republike Slovenije* 2-4.

Elektronikus forrás

HARSÁNYI A. LÉVAI G. (2017) „Társadalmi jót üzleti alapon” <https://vs.hu/gazdasag/osszes/tarsadalmi-jot-uzleti-alapon-0227#!s1> Letöltés dátuma: 2021.05.01.

MILIBAND E. (2006): „Social Enterprise Action Plan” <https://www.theyworkforyou.com/wms/?id=2006-11-16d.1WS.6> Letöltés dátuma: 2021.05.01.

WALLACE K. (2013): „Launch of Enterprise Ready Fund” <https://blogs.gov.scot/scotlands-economy/2013/09/03/enterprise-ready-fund-open-for-applications/> Letöltés dátuma: 2021.05.01.

Felhasznált joganyag

A Polgári Törvénykönyvről 2013. évi V. törvény

A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény

A szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvény

A gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény

Az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló 2011. évi CLXXV. törvény

Böhm Róbert: A társadalmi vállalkozások, mint a szociális gazdaság alappillérei

Az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról szóló 2011. évi CLXXV. törvény

A kötelező legkisebb munkabér (minimálbér) és a garantált bérminimum megállapításáról szóló 20/2021. (I. 28.) Korm. rendelet

A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény hatálybalépésével összefüggő átmeneti és felhatalmazó rendelkezésekről

Hajas Tamás Boldizsár

**A deszegregációs doktrína és a küldetéstudat-logika küzdelme –
A Huszár-telep szegregációs ügye**

*Szakmailag ellenőrizte: Dr. Fekete Balázs
habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Jog- és Társadalomelméleti Tanszék*

A dolgozat a Huszár-telepi szegregációs pert vizsgálja jogelméleti szempontból. Az ügyben hozott kúriai határozat (Pfv.IV.20.241/2015/4.) szövegének mélyelemzése által feltárásra kerül a felperesi és az alperesi oldal, illetve az ítélet érvkészlete. A mögöttes szerkezetet vizsgálva a munka két fontos eredményre jut. Egyrészt, Robert M. Cover nomos-fogalmára építve az ügyben két narratívarendszer, a „deszegregációs doktrína” (felperes, jogvédő szervezet) és „küldetéstudat-logika” (alperes, egyház) küzdelmét azonosítja. Másrészt, megmutatja az ügyben releváns jogi fogalmak és szabályviszonyok meghatározatlanságát, ezzel a dogmatikus jogtudomány kritikáját adja. A munka konklúziójában a „formalista” jogértelmezés meghaladására és a jog komplex, narratív szemléletére hív.

1. Bevezetés

Dolgozatom a jogalkalmazásban és joggyakorlatban megkövetelt formalizmussal és a doktrinális (dogmatikus) jogtudománnyal szemben fogalmaz meg kritikát a közelmúlt egy felsőbb bírósági esetének elemzése által. A jogi meghatározatlanság tézisének [Tushnet, 2005; H. Bix, 2012] demonstrálva szeretném felhívni a figyelmet a tételes jogon túlmutató értelmezésben rejlő lehetőségre, a jogi narratívák [H. Szilágyi, 2010] sokszínűségére. Céloom, hogy megkérdőjelezzem a napjaink joggyakorlatát átható formalista felfogás kizárólagosságát, különösen annak állítását, a jogrendszer és a jogalkalmazás objektivitását [Koskenniemi, 2005]. Fő tézisé, amelyet az eseten keresztül igazolni kívánok, hogy mind a jogi érvelés, mind az ítélezés valójában politikai⁴ folyamat, amelyen keresztül különböző világnézetek, értékrendszerek kerülnek szembe egymással.

Felfogásom szerint az ügyben alkalmazott joganyagot, amint magát a jogrendszert is, átszövi egyfajta fogalmi bizonytalanság, és ez lehetetlenné teszi az ún. „mechanikus jogalmazást”. Az objektivitás, mint olyan, maga a tökéletesség – az emberi lények és az

⁴ Fontos, hogy mikor a politika szót, ill. a „politikai” jelzőt használom, inkább politikai filozófiára gondolok, nem pártpolitikára.

emberi alkotások azonban mindig tökéletlenek. Az objektivitásra való törekvés a (jogi) gondolkodás magától értetődő eleme, az azonban már kevésbé, hogy ez törekvésnél soha nem lehet több. A jog nem képes valóban tökéletesen meghatározott lenni, mert ehhez meg kéne tagadnia emberi mivoltát [Hayek, 1967].

A jogalkotás során megfogalmazódó és összezsapó világnézetek fényében születik meg a jogszabály szövege. Azonban a versengés a különböző értékek és kontextusok között nem zárul le a jogszabályszoveg megalkotásával [Altman, 1986; Waldron, 2008]. Fő állításom, hogy mind a jogi érvelés, mind a jogalkalmazás a jogrendszer lényegét adó jelentésadás körébe tartoznak, s a jogalkotástól nem szigorúan elválaszthatók [Unger, 2015]. Ennek a jelentésadási folyamatnak a milyensége mindig állásfoglalás lesz a jó, megvalósítandó társadalomról, mindig annak kifejeződése lesz, hogy adott egyén miként értékeli a valóságot „interpretív elköteleződéseinek” fényében [Cover, 1983].

1.1. Az eset

A dolgozatban felhasznált eset, amelyen keresztül demonstrálni igyekszem az előbbi felvetéseim, a Kúria Pfv.IV.20.241/2015/4. számú ügye. A jogvita annak a kérdésnek az eldöntésében állt, hogy jogellenes elkülönítés-e egy oktatási intézmény (újra)alapítása és működtetése, egyházi keretek között, egy spontán szegregált városkörnyéki szegénytelepen. A telepen túlnyomórészt roma lakosság élt, és a telepi iskola megszüntetése után a belvárosi körzeti intézményekbe kerültek a diákok. A Hajdúdorogi Görögkatolikus Főegyházmegye pár évvel később itt indított új iskolát a romapasztoráció, tehát a romák egyedi módszerű, keresztényi nevelése és segítése [Balogh, 2019] jegyében. A szegregációs helyzet megszüntetésére azonban rövidesen pert indított az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány, romák (oktatási) esélyegyenlőségéért tevékenykedő szervezet. Az első- és másodfokú bíróság helyt adott a keresetnek, a Kúria azonban, (Magyarországon) lezárva az ügyet, nem állapította meg a jogellenes elkülönítést. Az ítélet nagy visszhangot váltott ki s a vonatkozó törvény (2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, a továbbiakban: Ebktv.) módosítására is sor került két évvel később, közvetetten e döntés hatására.

1.2. Módszertan, elméleti háttér

Állításaimat a Kúria ügyben hozott határozatának [EH 2015.07.P6] aprólékos, mélyreható vizsgálatán keresztül kívánom illusztrálni. Ezt két nagy egységben teszem, előbb a felperesi és alperesi érveléseket elemzem, majd a Kúria érdemi indokolását. A dolgozatban sokat idézem szó szerint az ítélet szövegét, mivel ezt elengedhetetlennek tartom ahhoz, hogy hiteles legyen a vizsgálatom. Úgy gondolom, hogy a pontos részleteken keresztül tudom felhívni a figyelmet a megfigyelendő állításokra.

A 2. fejezetben Robert M. Cover megállapításaira építve két, a jog eszközeivel a valóságra vetített víziót, narratívát azonosítok: a felperesi felfogást, mint deszegregációs doktrínát és az alperesi gondolkodást, mint küldetéstudat-logikát. Cover egyik fő állítása, hogy a jogi szövegek, szabályok csakis narratívákba beágyazottan bírnak értelemmel, s hogy ezek a narratívák különböző közösségi és egyéni értékrendi „lehorgonyzottságokban” („interpretív elkötelezettségekben”) gyökereznek. Ezzel a jogértelmezés és jogalkalmazás folyamatait egy komplex narratív világba helyezi, a társadalom jogát, jogrendszerét

narratívateremtő nagy nomosként azonosítva.⁵ A professzionális jogalkalmazás, mint erő, arra szolgál, hogy fenntartsa a társadalmi rendet az egymástól eltérő narratívák között, hivatalossága tekintélyalapú és az ítélkezés során kötelező értelmezésével ellehetetleníti a hivatalostól eltérő víziókat.

Dolgozatom megállapításainak fő forrása Robert M. Cover esszéje [Cover, 1983] mellett Martii Koskenniemi, finn nemzetközi jogász *From Apology to Utopia* című könyve [Koskenniemi, 2005]. Ebben kritikai módszerekkel tárja fel a nemzetközi jog, mint jogág érvelési struktúráját, dekonstrukciós módszerekkel. Ezáltal demonstrálja a szövegekbe foglalt normarendszer meghatározatlanságát és többek között a folyamatot, ahogyan a jogalkalmazók feltöltik a szövegeket tartalommal. Fontos megemlíteni, hogy a szerző gondolkodása nagymértékben épít a *Critical Legal Studies* irányzat [Tushnet, 2005; Szabadfalvi, 1998; Unger, 2015] megállapításaira, azonban, amint ezt ő maga megjegyzi előszavában, nem evidens munkájának az „iskolához” való sorolása. Én hasonlóra teszek kísérletet munkámban, a kritikai hagyományból Koskenniemi-hez hasonlóan „csupán” módszertanilag [Kevevári, 2016], a szövegelemzéshez merítek.⁶

Mindemellett fontos megjegyezmem, hogy dolgozatom fókusza kifejezetten az adott kúriai ítélet „sűrű leírása” [Geertz, 1973], célja a fentebbiekben kifejtettek bemutatása az eseten keresztül. Munkám leginkább elméleti igényű, nem tárgya nagy jogelméleti problémák feloldása, a kérdéskör részletes (jog)szociológiai vizsgálata, vagy a szegregáció alapjogi keretének értékelése. Szándékom, hogy ezt az egyedi jelenséget saját kontextusában vizsgáljam meg, konklúziókat és általánosításokat az ügy tárgyára és szabályozási hátterére tekintettel levonva.

2. A két narratíva

Központi tézisem tehát, hogy az ügyben két önálló normatív vízió áll szemben egymással, s küzdelmük fogalmi ellentétek, eltérő értelmezések ütközéseiből épül fel. A felperesi gondolkodást a deszegregációs doktrína, míg az alperesi felfogást a küldetéstudatlogika összefoglaló nevekkel illetem. Előbbibe foglalva értem a jogvédő szervezet mellett az első- és a másodfok érvelését is, utóbbiba pedig az egyház és az önkormányzat érvei mellett a Kúria döntésének gondolatmenetét is.

⁵ Cover megkülönbözteti a „szigetközösségeket”, amelyek az egyesülés ill. a vallásgyakorlás szabadságának keretein belül önmaguk életét határozzák meg belső normarendszereik által és a „megváltó alkotmányosság” nevében küzdöket, akik értelmezéseiknek érvényt szerezve a társadalmat kívánják megváltoztatni. Könnyen vonható párhuzam a szereplőket illetően az előbbi („insular community”) és a („redemptive constitutionalism”) fogalmait tekintve, azonban a dolgozatom csak részben támaszkodik erre a különbségtételre.

⁶ Felmerülhet kérdésként, hogy mennyire használható egy nemzetközi jogi munka egy belső-, sok vonatkozásában alapjogi probléma vizsgálatára. Tekintettel azonban Koskenniemi művének hosszára, filozófiai-társadalomtudományi kiterjedtségére és az általa „liberális doktrínának” nevezett formalista jogfelfogás kritikájának mélységére, hozzájárulása a jogelmülethez általános, nem jogág-specifikus.

2.1. Deszegregációs doktrína

A felperesi „támadás” a kialakult helyzetet, mint jogellenes elkülönítést azonosítja és megjelöli a különböző alpereseket, mint a helyzet előidézőit (tehát jogsértőket). Az önkormányzat anyagi segítségét az iskola felállításához, az egyház fenntartói szerepét s a belvárosi és a telepi iskola tevékenységét szegregációs magatartásként értékeli.

A telepi iskola működése a konfliktus központi eleme. A deszegregációs doktrína szerint a spontán szegregáció (tehát, hogy a telep túlnyomórészt romák által lakott területté vált) továbbélését segítő lépésnek számít a telepen iskolát alapítani, s így ez a cselekedet maga is jogellenes elkülönítést valósít meg. A doktrína értelmében ilyen helyzetben nem vizsgálhatóak indokok, szándékok, nem mérlegelhetőek jogon kívüli körülmények: ha védett tulajdonságú emberek homogén csoportja jön létre, az megszüntetendő. Kizár minden szempontot, ami nem fogadható be a jogi szöveg (feltételezett) jelentése-célja alapján.

Az első és másodfokú ítélet lényegileg illeszkedik a felperes érveléséhez, így ezen keresztül mutatom be a lényegi elemeit. Struktúrája a következő: mivel szegregátum áll fenn (ellenkező feltételezések kizárva) és valójában nem a szülők akaratából jött létre az iskola és nem szabadságjogaik érvényesítése miatt írták be oda gyerekeiket (ellenkező bizonyítások elvetve), a romapasztoráció pedig nem értelmezhető a doktrína keretrendszerén belül és ellentétes annak célkitűzéseivel, a helyzet megfelel a jogellenes elkülönítés fogalmának és megszüntetendő.

Az elsőfokú bíróság „(...) közérdekű adatokat tartalmazó esélyegyenlőségi programok alapján megállapította, hogy a spontán szegregált Huszár-telepen élő lakosság többsége roma származású, a városi lakossághoz képest kirívóan magas a hátrányos helyzetűek, valamint a halmozottan hátrányos helyzetűek aránya, ezért az Ebktv. 10. § (2) bekezdése alapján jogellenes elkülönítésnek minősül (...)” az önkormányzat részéről az iskolaépület átadása, az egyház részéről pedig az, hogy „egyetlen iskola fenntartását vállalta a már működő belvárosi iskola mellett” [EH 2015.07.P6: 5-6.]. A bíróság számszerűsíti is, hogy az önkormányzat „fenntartásában működő általános iskolák tanulóinak 35,3 %-a hátrányos helyzetű, míg a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya 7,1 %. A perbeli iskolában a hátrányos helyzetű diákok aránya 100 %, amely diákokból 56,3 % volt halmozottan hátrányos helyzetű” [EH 2015.07.P6: 5-6.].

Tehát az állítás így fogalmazható meg: a szegregációból fakadó társadalmi hátrányok kiküszöbölése érdekében bárminemű szegregatív helyzet megszüntetendő, ha szükséges, a „rideg integráció” [EH 2015.07.P6: 5-6] módszerével. A legfőbb cél az elkülönültség, mint a jó társadalom megvalósítását megakadályozó elem megszüntetése. A modell alapján egy – spontán – kialakult tömörülés, amennyiben védett csoportba tartozik, jellegénél fogva hátrányos s így megszüntetendő.

Az Ebktv. 28. § (2) bekezdése alapján „nem sérti az egyenlő bánásmód követelményét, ha közoktatási intézményben a szülők kezdeményezésére és önkéntes választása szerint olyan vallási vagy más világnézeti meggyőződésen alapuló, továbbá nemzetiségi oktatást szerveznek, amelynek célja vagy tanrendje indokolja elkülönült osztályok vagy csoportok alakítását; feltéve, hogy emiatt az oktatásban résztvevőket semmilyen hátrány nem éri, továbbá ha az oktatás megfelel az állam által jóváhagyott, államilag előírt, illetve államilag támogatott követelményeknek.” Ezen ponton felhívnam a figyelmet egy fontos anomáliára: ugyanezen törvény 7. § (3) kimentést nem engedőnek minősíti a jogellenes elkülönítést, illetve maga a joggyakorlat nagyobb része is ab ovo hátrányosnak ítéli a szegregációt [Pfv.IV.21.556/2019/22.; Pfv.IV.20.037/2011/7.]. Ez a két tényező bele is illeszkedik a deszegregációs doktrína logikájába, azonban a fenti részlet nem: ez a továbbiakra nézve kiemelkedően jelentős tényező.

A bíróság szerint a „beiskolázott gyermekek előjelentkezési lapja igazolja, hogy nem szülői kezdeményezésre történt az egyházi iskola szervezése, mert a 15 jelentkezési lapból csak kettőn szerepelt a görögkatolikus felekezeti egyház ténye, a többség a lakóhely közelségét tüntette fel” [EH 2015.07.P6: 6.] Ezt a bíróság terepmunkára és tanúvallomásokra való hivatkozásokkal is alátámasztja. A felfogáshoz csatlakozik és azt árnyalja a másodfokú ítélet, mely szerint „az egyház szándéknyilatkozata, az önkormányzattal azt követően történt egyeztetések, az első évben beiskolázott gyerekek egyedi előjelentkezési lapján a szülők által feltüntetett indokok, a tanúvallomások, okirati bizonyítékok azt bizonyítják, hogy nem szülői kezdeményezésről volt szó” [EH 2015.07.P6: 5-6].

Ezekben a megállapításokban több meghatározottságot is azonosíthatunk. Egyrészt, a bizonyítékok kiválasztása – mint lentebb bemutatom – célorientált. Más tényezők másképpen való figyelembevételével más eredmény is plauzibilissé válhatna – pedig ugyanaz a valóság [Frank, 1981]! Még fontosabb azonban, hogy a vallásos meggyőződés szűk értelmezési tartományban kerül vizsgálatra. Az értelmezés a „vallási vagy más világnézeti meggyőződésen alapuló” kitélt olyan tartalommal tölti fel, aminek értelmében, ha a szülők nem a felekezethez tartozók, az kizárja az alkalmazást; ahogyan az is, ha nem ezt jelölik meg fő tényezőként előjelentkezési lapon.

Tanulságos a doktrína azonosítása szempontjából, hogy a bíróság „aggálytalanul megállapíthatónak ítélte az elkülönített oktatás hátrányát, mert a hátrányos helyzetű gyerekek egyetlen lehetősége a mélyszegénységből való kitöréshez a megfelelő szintű oktatás alapján megszerzett közép- vagy felsőfokú végzettség, amit az elkülönített oktatás nem eredményezhet, azt csak a többségi gyerekekkel együtt megvalósított közoktatás érheti el” [EH 2015.07.P6: 6.]. Ez valójában összefoglalása a deszegregációs gondolatnak. A narratíva középpontjában a szegregáció (elkülönültség) ab ovo hátrányos mivolta áll, az a mély meggyőződés, hogy a diszkrimináció újratermelődésének megakadályozásához a következetesen kikényszerített integráció az egyetlen út. Ez az állítás axiomatikus, s valóság értékelése ezen keresztül történik.

Mint az az ítéletből is kiderül, „az oktatás minőségére a felperes nem hivatkozott (...)” [EH 2015.07.P6: 6.]. Így még inkább látszik, hogy probléma lényege a háttérben meghúzódó [Wall, 2016] világnézetek közti markáns különbségben gyökerezik. Az elsőfokú ítélet kimondja: „a hivatkozott romapasztoráció nem teszi lehetővé a roma gyerekek elkülönített oktatását az egyház képviselőinek állítására figyelemmel, miszerint annak célja a többségi társadalom elfogadása a romákat illetően és fordítva is” [EH 2015.07.P6: 6.]. Hiszen a doktrína valódi problémája a helyzettel abban áll, hogy a vízió elérését az egyházi módszer meggyőződése szerint nem szolgálhatja, alkalmatlan arra. Ha nem is látszik hátrányosnak a helyzet, valójában annak kell lennie, mert sérti az axiómát; ha működőképesnek tűnik, az csak a felszíni eredményesség lehet, a mélyben történő ütközést nem oldja fel.

2.2. Küldetéstudat-logika

A küldetéstudat-logika ügyben való manifesztálódása elválaszthatatlan a deszegregációs doktrína fentebb kifejtett megközelítésétől, hiszen az attól való elhatárolás [Koskenniemi, 2005] fontos eleme lesz a narratívának. A fókusz eltolódása és az érvelés más iránya szükségszerűen következik a narratív küzdelemből. Az egyházi érvelés kapcsán válik igazán látványossá az első látásra egyértelműnek tűnő tényállási értékelés meghatározatlansága, ill. az alkalmazandó jogszabályok egyértelmű koherenciájának kikezhdetősége.

Az érvelés vitatja az Ebktv. reá való hatályát (közoktatási intézmény, állami támogatásban részesülő szervezet), a hátrányos megkülönböztetés tényét, a jogellenes

elkülönítés tényét, a bizonyítás helyességét, az oktatási szegregáció tényét és a szülők önkéntességére való kitétel értelmezését. Ez komolyan előrevetíti a világról vallott felfogás közti különbség értelmezésekben való lecsapódását. Hangsúlyos lesz a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény (továbbiakban: Ehtv.) megsértésére való hivatkozás, ebben az egyház, mint autonóm közösség belügyeibe való beavatkozásként jelenik meg a perlés. Jelentőséggel bír a két szabadság-hivatkozás, miszerint „alapjogokat is sért a jogerős ítélet, különösen a lelkiismereti, vallásszabadsághoz való jogot és a szülők szabad iskolaválasztásának jogát” [EH 2015.07.P6: 11.].

Az egyházi érvelésen belül alapvetően két nagy egységet lehet azonosítani. Az egyik – véleményem szerint ez a fontosabb – az egyház romapasztorációs modelljéről, annak helyes szándékáról és ezzel kapcsolatban az autonómiáról szól. A másik a szülői kezdeményezés problémájával kapcsolatos, s eszerint merül fel a vallás- és lelkiismereti szabadsághoz, valamint a szabad iskolaválasztáshoz való jog.

Tehát lényegi ellenérv az egyház belső autonómiájának megsértésére való hivatkozás. Az iskolákat illetően az egyház kijelenti, hogy azok „ilyen értelemben az egyház belső joga alapján működő szervezetek.” Az érvelés hivatkozik az Ehtv. 8. § (2) bekezdés szerinti védelmére, miszerint „a vallási közösség belső szabályon alapuló döntését állami szerv nem módosíthatja vagy bírálhatja felül (...)” és az Ehtv. 20. § (2) bekezdés szerinti engedélyére, mely szerint „a vallási közösség részt vállalhat a társadalom értékteremtő szolgálatában, ennek érdekében önmaga vagy e célra létrehozott intézménye útján (...) olyan tevékenységet is elláthat, amelyet törvény nem tart fenn kizárólagosan az állam vagy annak intézménye számára”. Mindezek alapján rekonstruálható a küldetéstudat-logika első állítása: az egyház önálló, autonóm szerv és belső joggal rendelkezik, amelybe az államnak, bármilyen cél elérése érdekében is, nincsen joga beleszólni.

Ez a coveri értelemben vett szigetközösségesség (insularity) [Cover, 1983] példája. A görögkatolikusok nomosra vetített önálló víziója ez, amely a közösség saját értékrendje iránti elkötelezettsége által képes fennmaradni. Az egyház nem helyezkedik szembe az állammal nyíltan, nem kérdőjelezi meg a világi törvények létjogosultságát, azonban mindennapi létezéséhez hangsúlyosan a keresztény tanítás, az egyházi hagyomány adja meg a keretrendszer. Az egyház önálló jogban él a vallásszabadság által biztosított keretek között. Amikor azonban a választania kell a világi és az „isteni” szabály között, az istenit kell választania: s reményei szerint a vallásszabadság éppen ezektől a választásoktól kíméli meg, biztosítva a saját normái szerint való életet [Cover, 1983].

Az egyházi fél a szegregációt – ellentétben a fentebb vázoltakkal – nem (csak) ténykérdésként kezeli, hanem szándéknak is jelentőséget tulajdonít, amikor felhossa, hogy „a keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve (CCEO) rendelkezései szerint és nem a felperes által meghatározott szegregációs okból döntött úgy, hogy a perbeli iskolát megnyitja” és megfogalmazza, hogy a romapasztoráció „célja a többségi társadalom elfogadása a romákat illetően és fordítva is” [EH 2015.07.P6: 11.]. Ami az elemzés szempontjából itt lényeges, az nem ennek az érvek az (alap)jogi helyessége/helytelensége, hanem a narratíva megmutatkozása.

Itt már látszik, hogy másik modellt vetít rá a jogon keresztül a helyzetre a vita ezen oldala: az egyház egyéni módszerével akarja megoldani a problémát, azzal a meggyőződéssel, hogy csak ez az út jelenthet valódi megoldást kisebbségi és többségi társadalom közötti komplex feszültségre. A deszegregációs doktrína által kínált integráció típusa eredménytelenként értékelt ebből a keretrendszerből. Ugyanaz a narratív működés érvényesül, mint fentebb ellenkező előjellel. Ez véleményem szerint mutatja, hogy a perben valójában egy politikai vita folyik [Altman, 1986] a romák társadalmi helyzetének javításáról, annak helyes módjáról. A háttérrel adó jogrend a politikai viták leképeződése és ez a vita a

fennálló jogrend meghatározatlanságaiból következően a bíróságokon újratermeli ezeket a politikai vitákat [Unger, 2015; Koskenniemi, 2005].

A második nagyobb egység érvelése alapjogi megközelítésű, az „alperesek szerint az eljáró bíróságok döntésükkel elzárták a szülőket és a gyermekeket az oktatással, a felekezeti oktatással kapcsolatos jogaiktól, a szabad iskolaválasztás jogától, és ezzel sérelmet szenvedett a szülőknek és a gyermekeknek a lelkiismereti és vallásszabadsággal kapcsolatos joga” [EH 2015.07.P6: 12.]. Az önkéntesség fogalma és annak bizonyítása is több lehetséges kimenetellel rendelkezik. Mint láttuk és az ítéletben is látni fogjuk, annak valódisága és hamissága is tartható. Ami lényeges, az ennek az okozója: az eltérő vélekedés az Ebktv. 28. § (2) bekezdés a) pontban foglalt „szülők kezdeményezésére és önkéntes választása szerint” kitétel eltérő értelmezéséből fakad.

Fellebbezésükben sérelmezik, hogy „az ügyben eljáró bíróságok nem vizsgálták az alapjogi kollíziót, nem végezték el a konkuráló alapjogok ütköztetését”, illetve, hogy az „egyenlő bánásmódnak, a jogellenes elkülönítésnek, az egyenjogúságnak, a szülők szabad iskolaválasztásával kapcsolatos ütköztetése, illetve az egyház intézményalapítási szabadsága, az egyházat megillető lelkiismereti és vallásszabadság ütköztetése sem történt meg” [EH 2015.07.P6: 12.]. Itt is alapvető fontosságú megfigyelni, hogy az egyházi érvelés szembehelyezkedik a deszegregációs doktrína alapvetésével, mely szerint a jogellenes elkülönítés nem vizsgálható, nem mérlegelhető, hanem abszolút tilalom [Somody és mások, 2018].

Ehhez kapcsolódó, két szempontból is érdekes hivatkozás az egyház részéről a következő: a „New York-i Egyezmény 14. Cikk 3. pontja szerint a vallás vagy meggyőződés kinyilvánításának szabadságát csak a törvényben megállapított olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek a közbiztonság, a közrend, a közegészségügy, a közérkölcös vagy mások alapvető jogai és szabadságai védelmének érdekében szükségesek. A jogellenes elkülönítés, illetve az egyenlő bánásmód nem adnak lehetőséget a korlátozásra, mert nem szerepelnek a taxatív felsorolásban” [EH 2015.07.P6: 12.].

Egyrészt fontos látni, hogy a küldetéstudat-logika itt az előző, javára váló kiterjesztő értelmezéssel szemben megszorítóan érvel, mivel itt ez válik javára. Ez mutatja az ungeri értelemben vett „reasoned elaboration” mozgékonyosságát, inkoherenciára való hajlamosságát [Unger, 2015; Koskenniemi, 2005]. Másrészt a hivatkozott jogszabályt a felperesi oldal is használja a deszegregációs doktrína értelmezéseivel, annak alátámasztására, ahogyan az Ebktv. is a felek vitájának középpontjában áll. Az, hogy ugyanaz a szabály lehetővé teszi egymással mereven szembenálló gondolatrendszerek plauzibilis érvényesítését, a jog meghatározatlanságából fakad. A valóság ezen normatív értelmezései és eltérő összehangolásai a jogi textussal természetes folyamat, a jog ilyen narratívákba ágyazott [Cover, 1983]. Nincsen abszolút külső mérce, ami alapján ezen értelmezések helyessége megállapítható lenne [Koskenniemi, 2005].

Rendkívül látványos, ahogyan ezt az ellentmondást azonosítja s érvelésében fel is használja az egyházi oldal. Okfejtésük szerint az „alperes csak akkor képes a jogsértés elkövetésére, ha a szülő gyakorolja a szabad iskolaválasztás jogát. A IV.r. alperes teljes jogú iskola, így törvényes joga a beiskolázás. Ha azonban olyan szülő gyermeke iratkozik be, aki magát (...) cigánynak vallja, akkor a IV.r. alperes jogot sért, ha a gyermeket beíratja. Ez azt jelenti, hogy a szülő szabad iskolaválasztásának gyakorlása egyben jogsértést is eredményez” [EH 2015.07.P6: 12.]. Elismerem, hogy a levezetés csak a küldetéstudat-logika fogalomértelmezésével és értelmezési keretrendszerében állja meg a helyét. Ez azonban épp, hogy nem gyengíti, hanem erősíti az érveket: a jogrend politikai ütközéseknek az eredménye, amelyek ütközések azonban a kodifikációval csak részben kerülnek feloldásra, s képesek a konfliktusok újratermelésére.

2.3. Összegző táblázat

Az előzőekben kifejtettek szemléltetésére a következő táblázat alkotható meg. Ebben azokat az ütközőpontokat szeretném megmutatni, amelyek mentén a két narratíva elhatárolja magát egymástól. A hosszú távú célja a feleknek megegyezik, azonban végletesen eltérő értelmezési keretrendszereik, értékeik miatt gyökeresen más megvalósítási víziót alkotnak.

1. táblázat: A narratívák elhatárolása

	Deszegregációs doktrína	Küldetéstudat-logika
Alapvetés (cél hosszú távon)	Emberek <u>egyenlősége</u> („jogi”, állampolgári)	Emberek <u>egyenlősége</u> („Isten előtti”)
„Jogellenes elkülönítés”	abszolút, hátrányos-jogellenes, kiterjesztő értelmezés	nem abszolút, hátrány vizsgálendő, szűkítő értelmezés
Módszer	állami (törvényi úton való) kikényszerítés	egyházi autonómián belüli cselekvés
Módszer legfőbb értéke (cél rövid távon)	egyenlőség (mint az elkülönülés hiánya), integráció (mint heterogenitás)	vallásszabadság (mint az egyházi tanítás tevőleges megélése), szabad iskolaválasztás (abszolút)
Szülők-gyerekek helyzete (az adott esetben)	NINCS valós döntési pozícióban, kiszolgáltatott	valós döntési pozícióban van, jogosult

Forrás: saját készítés.

3. A Kúria döntése

Amint azt az előző fejezetben a felperesi és az alperesi oldalak gondolatrendszerének elemzésével – a két normatív vízió, a deszegregációs doktrína és a küldetéstudat-logika azonosításával – igyekeztem megmutatni, eltérő világnézetek, eltérő meghatározottságok egészen más értelemmel töltik meg a jogi fogalmakat. Véleményem szerint nem tartható a jogalkalmazás során sem az az állítás, miszerint a bíróság az egymásnak feszülő értelmezések közül egyet egy az egyben helyesnek ítél aszerint, hogy melyik áll közelebb az objektív joghoz. A bírák maguk is önálló jelentésadási folyamatot végeznek.

Ezt a következőkben a Kúria határozatát elemezve szeretném demonstrálni. Az ügyben a bíróság a küldetéstudat-logikához közelebb álló, azt kibontó és alátámasztó értelmezést végzett. Mindezt feltételezhetően legjobb szándékuk szerint, valóban az egy helyes, integráns megoldást keresve [Rosenfeld, 2005] – de akkor is konstruálva. Természetesen nem tudták kizárni világnézeti meghatározottságaikat [Wall, 2016], s a jó társadalomról alkotott vélekedésük felé haladtak indokolásuk során.

3.1. A jogellenes elkülönítés fogalma

Az ítélet leglényegibb eleme, amely a jogvita középpontjában áll: a jogellenes elkülönítés fogalma, vagy méginkább, annak tartalommal való megtöltése. A bíróság, mint a joggyakorlat alakítója, hivatalos értelmező szerv, arról kell, hogy döntsön, hogy enged-e valamelyik narratívának, elnyomva a másikat, megalkotja sajátját, a dogmatikus jogi keretből kirekesztve [Cover, 1983] a másik kettőt. Amit határoz, az lesz elfogadva igaznak, az lesz „hivatalos”.

A definícióalkotás folyamatának szempontjából jelentős, hogy a Kúria az ítélet első részében, az érdemi indokolás megkezdése előtt több jogforrásra is hivatkozik, megmutatva milyen szövegeket ágyazott be az értelmezési műveletbe.

Így elsőként A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló New Yorki egyezményt idézi, nevezetesen, hogy „a faji megkülönböztetésen alapuló minden felsőbbrendűségi elv tudományos szempontból hamis, erkölcsi szempontból elítélendő, társadalmi szempontból igazságtalan és veszélyes, és a faji megkülönböztetésnek sehol, semmiféle - sem elméleti, sem gyakorlati - igazolása nem lehetséges” [EH 2015.07.P6: 15.]. Ennek a szigorú, kategorikus szabálynak az idézésében a következő jelentőséget látom: áttételesen számot ad a bíróságnak azon meggyőződéséről, hogy ítéletével bizonyosan nem segíti elő a faji megkülönböztetést. Ha határozata – mint látni fogjuk – ellentétes is a deszegregációs doktrínával, elkötelezett a diszkriminációmentes társadalom egy ideája mellett (akárcsak az egyházi érvelés).

Következőként az ítélet az Emberi jogok európai egyezményének [továbbiakban: EJE] 14. cikkére hivatkozik, mely szerint az „egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét minden megkülönböztetés, például nem, faj, szín, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani” [EH 2015.07.P6: 15.]. Ennek jelentőségét, az előzőhöz hasonlóan abban láthatjuk, hogy a bíróság hitet tesz a megkülönböztetés megengedhetlensége mellett. Ráadásul jelen ügyre konkretizálva, hiszen ugyanezen egyezmény nevesíti és biztosítja a gondolat-, lelkiismeret- és vallásszabadsághoz ill. az oktatáshoz való jogot is. Mindezzel a Kúria azt is kifejezi, hogy az utóbbi jogokat is a diszkrimináció tilalmának jegyében értékeli.

A teleti gyerekeket a belvárosi iskolákba szállító iskolabusz ingyenességét 30% bérlettámogatással felváltó intézkedést támadó felperesi érvelésre a Kúria következőképpen reagál: „Az önkormányzat a [volt] teleti iskola bezárását követően biztosította a gyermekek közlekedéséhez az iskolabuszt. Erre vonatkozóan azonban jogszabályi kötelezettsége nincsen, azt saját elhatározása alapján vállalta. Az iskolabusz megszüntetése óta pedig bérlettámogatást ad a beutazáshoz. Ez a magatartás és a támogatás nyújtása nem feleltethető meg” [EH 2015.07.P6: 17.] a jogellenes elkülönítés fogalmának. Az ítélet szerint mivel a jog nem szól ilyen kötelezettségről, a tény nem is értékelhető. A koherenciára való törekvés miatt a jogellenes elkülönítés fogalmának megalkotásából kizárásra kerül ez az információ, hiszen gyengítené a lényegi állítást, miszerint a fennálló helyzet nem feleltethető meg a szegregáció fogalmának. Az ítélet még azzal is erősíteni kívánja álláspontját, hogy az önkormányzat nem rendelkezik fenntartói jogokkal.

Fontos látni a példát a jogban rejlő meghatározatlanságból fakadó párhuzamos látásmódokra. Ezeket a látásmódokat rekonstruáltam, mint önálló narratívákat az előző fejezetben „deszegregációs doktrína” és „küldetéstudat-logika” megnevezések alatt. A látásmódok függvényében többféleképpen értékelhető az önkormányzat magatartása. Ez a bérlettámogatás egy nézőpontból ténylegesen alkalmatlan fügefalevél, a másik szemszögből a jószándék és a korrektség megnyilvánulása.

Az ítélet, miután tisztázza a szegregatív helyzet valószínűségét, idézi az Ebktv. 28. § (2) bekezdést: „nem sérti az egyenlő bánásmód követelményét, ha közoktatási intézményben a szülők kezdeményezésére és önkéntes választása szerint, olyan vallási vagy más világnézeti meggyőződésen alapuló, továbbá nemzetiségi oktatást szerveznek, amelynek célja vagy tanrendje indokolja elkülönült osztályok vagy csoportok alakítását; feltéve, hogy emiatt az oktatásban résztvevőket semmilyen hátrány nem éri, továbbá ha az oktatás megfelel az állam által jóváhagyott, államilag előírt, illetve államilag támogatott követelményeknek.”

Állításaim alátámasztása szempontjából rendkívül jelentős a törvénynek ez a része. Az ítélet gondolatrendszerének ugyanis markáns eleme a romapasztorációnak, mint kimentési elemnek felhasználása és annak elfogadása, mint a jó társadalom megvalósítására tett lépés – ezzel kimondva azt, hogy ami történik, jó, helyes, nem hátrányos.

Ez szoros összefüggésben áll az Ebktv. ellentmondásosságával, amely lehetővé teszi a Kúria számára az interpretációs folyamatot. A hangsúly a hátrány okozására kerül, miközben a deszegregációs doktrína éppen abszolút jellege miatt ezt nem veszi, nem veheti figyelembe. A deszegregációs gondolat abszolút jellege éppen abból fakad, hogy saját látásmódjának jó társadalom-képével összeegyeztethetetlennek tartja a homogenitást, s az elkülönültség minden formáját bármilyen áron fel kívánja számolni. Ez a politikai vízió érvényesül az Ebktv. rendelkezéseiben, pl. mikor bünteti a jogellenes elkülönítést, mikor kimentést nem engedővé teszi azt. Azonban láthatjuk, hogy a politikai küzdelem nem zárul le a jogalkotással: az Ebktv. röviddel ezelőtt idézett rendelkezése a küldetéstudat-logika víziójának kedvez.

A jogellenes elkülönítés fogalmi meghatározatlansága, az ellentmondás könnyen kiszűrhető. A Kúria – ugyan mást tárgyalva – de röviddel ezelőtt így hivatkozik: „a Kúria Pfv.IV.20.037/2011/7. számú határozatában kimondta, hogy a jogellenes elkülönítés önmagában hátrányt jelent” [EH 2015.07.P6: 18.]. Ezt maga a vizsgált határozat hivatkozza, s emellett a joggyakorlat, illetve alapjogi irodalom [Somody és mások, 2018] maga is számos példát mutat erre a felfogásra. Ez az, amit az imént a deszegregációs doktrínát támogatóként azonosítottam.

Másrészt azonban világos a törvény Kúria által idézett részének szándéka is: kivételt tenni. Ennek jelentősége természetesen nem a kivételben van, egy kivétel nem lehetne plauzibilisen valós kritika tárgya. Az azonban, amit eredményez, annál inkább. A kivétel megbontja a fogalmi egységet, a törvényi szövegen belül szembemegy a deszegregációs doktrínával, s ezzel új nézetnek ad helyet: a küldetéstudat-logikának. Ez azt eredményezi, hogy a felek egyaránt megalapozott módon érvelhetnek definícióik mellett. Tehát a szabályozást megelőző politikai vita a jó társadalom elérésének módjáról nem zárul le a szabályozás megalkotásával.

Így nem meglepő, hogy a következő bírói jogalkalmazás jogértelmezés, sőt, jogi fogalomalkotás, úgymond jogalkotás lesz. „E rendelkezésből következően nem valósít meg jogtalan elkülönítést az önkéntesség alapján vallási okokból fenntartott oktatási intézményben végzett oktatási, nevelési tevékenység, ha az a szülők kívánságának megfelelő oktatást nyújt, a gyermekeket hátrány nem éri, számukra az oktatás azonos minősége biztosított” [EH 2015.07.P6: 18.]. A Kúria a jogellenes elkülönítés negatív meghatározásával megalapozza a határozat gondolatrendszerét, amely kikezdi a deszegregációs doktrína abszolút jellegét. Ez a kikezdés pedig további hatásokkal jár.

3.2. A romapasztoráció fogalma és relevanciája

Úgy is tekinthető, hogy a romapasztoráció az egyházi érvelés szűkebb aspektusa s a vallásszabadság közösségi felfogása (az egyház szabadsága). Ez az egyéni szabadságok tágabb kontextusában s az individuális felelősség és önmegvalósítás elveivel összefüggésben (szülők, gyerekek szabadsága) bír relevanciával.

A határozat, rátérvén leglényegibb indokának kifejtésére, elkezdni sorba venni a vallásszabadság releváns jogforrásait, ill. erre következően a szabad iskolaválasztáshoz való jog rögzítéseit is számba veszi. A romapasztoráció fogalmának szempontjából ennek csak az első vonulata releváns.

Az Alaptörvény vallásszabadságra vonatkozó rendelkezését is hivatkozva a Kúria, de nem fűz hozzá konkrét indokolást vagy magyarázatot. Ami az állításaim szempontjából lényeges, az az Alaptörvény VII. cikk (1) bekezdése, mely szerint: „Ez a jog magában foglalja (...) azt a szabadságot, hogy vallását (...) gyakorolja vagy tanítsa.” A romapasztoráció fogalmának szempontjából kritikus jelentőséggel bír, hogy mit jelent a vallásgyakorlás, mi tartozik annak körébe. Mint azt fentebb, az önkormányzat felmentésénél láttuk, a Kúria a vallásgyakorláshoz szükséges segítség nyújtásának ítélte az épület átadását. Ezzel implicite kinyilvánította azt, hogy a vallásszabadság által védett vallásgyakorlás körébe tartozónak ítéli a romapasztorációs tevékenységet.

Mindez árnyalja a vallásszabadság fogalmának határozat szerinti feltárását: ez a szabadságfogalom befogadja a romapasztoráció elgondolását, azt nem tartja a szabadság kihasználásának. Tehát nem a deszegregáció által felkínált rendszert fogadja el, másképp definiál, mint az. Ez azonban végső soron azt jelenti, hogy választ a jó társadalom eléréseinek módozatai közül. Tehát a bíróság egy politikai döntést hoz, s ezzel jogot alkot.

Még fontosabb mindazonáltal a Kúria következő hivatkozása. „A Legfelsőbb Bíróság Pfv.IV.20.678/2005/5. számú döntésében megállapította, hogy az egyház által alapított felsőoktatási intézményben folyó hitéleti (lelkészi és vallástanári) képzés elválaszthatatlan kapcsolatban van az adott egyház vallási (hit) felfogásával, morális kérdésekben kialakult elveivel, a lelkészeivel, hittanáraival szembeni elvárásaival. A hitéleti képzés (és nem általában a teológus képzés) ezért szükségszerűen igazodik az egyháznak a vallási tanok tartalmával, a hitgyakorlás egyéni és társas formáival, a vallási közösséghez tartozók, így különösen a lelkészek és hittanárok életvitelével kapcsolatos felfogásához. A református egyház által alapított alperes (tekintet nélkül arra, hogy állami támogatásban is részesül) a lelkészi és vallástanári képzés során legitim és ugyancsak felülbírállhatatlan módon jeleníti meg az egyház e kérdésben vallott felfogását” [EH 2015.07.P6: 19.].

Egyrésztől, bár itt sincsen külön indokolás, értelmezés e joggyakorlat idézése kapcsán, helyesnek feltételezem levonni a következtetést, hogy az egyházi autonómia kérdése miatt kerül elő ez a gondolat. Ennek az autonómiafogalomnak a relevanciája annak megmutatásában rejlik, hogy a romapasztoráció által képviselt modell hogyan vonható ki a „világi törvények” alól, vagy még inkább, hogyan alkothat önálló, versenyezni képes gondolatrendszert. Akár – jelen ügyben – a deszegregációs doktrínát megkérdőjelező, annak társadalmi módszerével szembenálló értelmezési kerettel.

Itt ismét egy fontos megfigyelést kell tennem: a hivatkozott ügy tényállásának és jogi hátterének ismerete nélkül is megállapítható, hogy a hivatkozott ítélet, akárcsak ez, a jogi meghatározatlanság adta döntési lehetőségek közül az egyházi érvelésnek adott inkább igazat. Olyan viszonyrendszert állított fel, amiben a vallásszabadság ilyen terjedelme és mélysége integráns rendszert [Dworkin, 2006] alkothat más elvekkel – kiemelten az egyenlőséggel.

Másrésztől – s ez a lényegi állításom – lehetett volna, s plauzibilisen lehetne ez másképpen is. Maga a jogi analógia megkérdőjelezhető gyakorlat [Erhlich, 1998; Peschka, 1980]. Nem lehetséges két megegyező eset, s így mindig létrejön egy bizonytalan tér,

amelyben szerepet kap a bírói jelentés- és fogalomalkotás. Ahogyan igazoltan el lehet fogadni, úgy igazoltan meg lehet kérdőjelezni is az idézett határozat alkalmazhatóságát ebben az esetben. Lehetne úgy érvelni, hogy az esetben az egyház belső viszonyairól van szó, itt azonban az egyház kívülré irányuló tevékenységéről.

De a kritikám lényege nem ezen adott analógia alkalmazhatóságára, hanem ezen túlmutató. Éppen az, hogy az esetekben egyaránt lehet egyházi belügyként vagy állami szabályozás alá eső helyzetként értékelni a tényállásokat. Azon fog mindez múlni, hogy a vallásszabadság és állami beavatkozástól való mentesség, avagy a jogvédelem és állami felelősség viszonyrendszerében gondolkodunk. Ez pedig politikai értékválasztás kérdése lesz.

3.3. Egyéni szabadság: vallásszabadság, szabad iskolaválasztáshoz való jog

Mint arra már fentebb utaltam, illetve implicite több aspektus tárgyalásánál kifejezésre juttattam, a Kúria határozata alapján feltérképezhető gondolatrendszer legfontosabb eleme az önállóság, az egyéni szabadság és felelősség fogalmának értelmezése és használata. Ha nem jogelméleti vizsgálatot folytatnánk, úgy fogalmaznánk, hogy ebben tárható fel az ítélet legfontosabb érve, nívuma a joggyakorlatban. Véleményem szerint azonban más, mélyebb tartalom is felfedezhető. Mint látni fogjuk, ebben nyilvánul meg a legmarkánsabban a deszegregációs doktrína jelentéseivel való szembehelyezkedés, s ezáltal az adott világnézetnek és meggyőződéseknek megfelelő értelmezés merőben más valóság-értékelése, amely így más jogi döntést eredményez.

A romapasztoráció fogalma kapcsán kifejtettek mellett a határozat széles jogforrási skálán idéz gondolatának megalapozására. A hivatkozások jelentősége azok kiválasztásában rejlik. Központi állításom, hogy a jog meghatározatlansága, az azt szülő (vagy inkább elindító) jogalkotási folyamat pluralitása miatt a jogtest nem egységes, s így adott rendelkezések kiválasztásával és értelmezésével az elérni kívánt cél szerint állítható fel a rendelkezések közötti viszonyrendszer [Waldron, 2008]. A felhasznált jogforrások itt is a bírák meggyőződései által meghatározott keresés eredményei, ezek adott értelmezésével fogalmat alkotnak, úgymond folytatják a jogalkotást [Unger, 2015].

Az Alkotmánybíróság 4/1993. (11.12.) számú határozatát idézi a Kúria, mely „a vallásszabadság gyakorlásának jogát az emberi méltósághoz való joggal hozta összefüggésbe, amikor kimondta, hogy (...) a vallás az emberi minőség része, szabadságuk a személyiség szabad kibontakozásához való jog érvényesülésének feltétele” [EH 2015.07.P6: 19.]. Az idézett gondolat egyrészt fontos kötetést hoz létre az emberi méltóság – így az emberek egyenlősége – és a (vallás)szabadság között. Ez megalapozza azt a viszonyrendszert, amelyben – a deszegregációs doktrínával ellentétben – az egyenlőség megvalósításához éppen a szabadságfogalom tág értelmezése szükséges.

Ezután az EJEE oktatáshoz való jogról szóló cikkét idézi, mely „szerint senkitől sem szabad megtagadni az oktatáshoz való jogot. Az állam az oktatás és tanítás terén vállalt feladatainak gyakorlása során köteles tiszteletben tartani a szülők vallási és világnézeti meggyőződésével összhangban lévő oktatáshoz való jogot” [EH 2015.07.P6: 19.]. Ez már konkrét megalapozásaként szolgál a kúriai érvelésnek. Az a szemléletet hatja át, mely szerint a szülők éppen, hogy e joguk gyakorlására kaptak lehetőséget az iskola alapításával, ahelyett az értelmezés szerint, mely alapján elvonták az egyenlőséghez való jogukat. Hasonló célú ehhez a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányára való hivatkozás a szülők azon szabadságáról, hogy „gyermekük vallásos és erkölcsi nevelését saját meggyőződésüknek megfelelően biztosítsák”. Ezekhez csatlakozik a 1989. évi New York-i Gyermekjogi Egyezmény idézése, mely „deklarálja a gyermek jogát a gondolat- és

vallásszabadságra, és elismeri a szülők jogát arra, hogy a gyermeket érettségének megfelelően e joga érvényesítésében irányítsák” [EH 2015.07.P6: 20.].

Mindehhez organikusan kapcsolható az Alaptörvény XVI. cikk (2) bekezdésére való hivatkozás, mely „szerint a szülőknek joga van megválasztani a gyermeküknek adandó nevelést” és a a nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvény (továbbiakban: Nktv.) 72. § (2) bekezdésének idézése, mely szerint „a szülő gyermeke adottságainak, képességeinek, érdeklődésének megfelelően, saját vallási, világnézeti meggyőződésére, nemzetiségi hovatartozására tekintettel szabadon választhat óvodát, iskolát, kollégiumot.” A határozat úgy következtet, hogy a tv. így „biztosítja a szülő számára azt a jogot, hogy gyermeke nevelésére, oktatására a lehető legalkalmasabb intézményt választhassa” [EH 2015.07.P6: 19.].

Fontos felhívnom a figyelmet arra, hogy fentebb a Kúria több alkalommal ugyanezeket a jogforrásokat használta fel a diszkrimináció megengedhetlenségének megalapozásához. Tehát annak lehetőségét kizárhatjuk, hogy a bírák rosszhiszeműen, csakis a számukra hasznos rendelkezéseket összeollózva, annak eredeti koherenciáját megbontva használják a törvényi hátteret. Épp az alkalmazás jogszerűsége által mutatkozik meg a joganyagban rejlő meghatározatlanság és inkoherencia. Azzal, hogy a tökéletlenséget ismét emberi munka (tökéletlenség) igyekszik majd kompenzálni, örökké kikezdehető marad az érvelés.

Annak a világnézeti beállítottságnak, amit küldetéstudat-logikaként azonosítottam, leginkább a fentebb, a jogellenes elkülönítés fogalma kapcsán már tárgyalt Ebktv. 28. § (2) bekezdése jelent érvényesülési lehetőséget. A Kúria szerint az ebben „megfogalmazottak, melyek szerint a szülők kezdeményezésére és önkéntes választása szerinti oktatás esetén van mód a kimentésre, csupán az önkéntesség követelményére utalnak, vagyis arra, hogy a szülők vagy gyám szabad akaratelhatározásán, döntésén kell alapulnia az adott oktatásban való részvételnek” [EH 2015.07.P6: 18.]. Ezt az értelmezést a bírák egy kisebbségi országgyűlési biztosi jelentéssel is alátámasztják. Mindazonáltal azonnal felmerül a kérdés: helyes ez a felfogás? Nem önkényes, a saját sémájába illeszthető keretalkotás ez?

Az indokolás folytatása szerint: „a nemzetiségi önkormányzat vezetői tanúvallomásukban alátámasztották, hogy a szülők részéről is érkezett kezdeményezés az iskola megnyitására. A cigány kisebbségi önkormányzat határozatával kinyilvánította, hogy egyetért az általános iskola megindításával” [EH 2015.07.P6: 20.]. Fontos felhívnom a figyelmet arra, hogy ennek a jelentősége nem a bizonyítási problémában, a bizonyítékok helyes értékelésének kérdésében rejlik. Éppen azt szeretném megmutatni, hogy a bizonyítási eljárás is rendelkezik bizonyos szintű meghatározatlansággal [Frank, 1981]. Hiszen az előzményeket vizsgálva fentebb láttuk, hogy a körülmények, tanúvallomások vizsgálata sem vezet egyértelmű eredményre.

Tehát jelentőséggel bír, hogy milyen szemmel tekintenek a bírák a valóságra, ugyanis a szemléletmód meghatározza annak értékelését. Amint már fentebb éltem hasonló példával, itt is több értelmezés lehetséges: a nemzetiségi önkormányzat, mint a szegregálókkal együttműködő testület, vagy mint valódi akaratot becsatornázó képviseleti szerv.

Az ezt követőkben pedig a Kúria feltárja lényegi gondolatát. „A peradatok alapján megállapítható, hogy a szülők tisztában voltak azzal, hogy az óvodában és az iskolában a gyermekek görögkatolikus vallásnak elkötelezett nevelése, oktatása folyik majd. Ennek ismeretében írták be gyermekeiket (...) a peradatokból kitűnően a cigány kisebbségi önkormányzat és az egyházmegye is tájékoztatta a lakosokat az iskola által képviselt oktatásról. A szülők nyílt napon vehettek részt (...) Mindezen információk birtokában a szülők szabad döntésén, megalapozott választásán alapult, hogy beiratják-e gyermekeiket vagy más óvodát, iskolát választanak (...) Nyíregyházán az önkormányzat körzeti iskolái, illetve egyházi fenntartású iskolák is működnek, a szülők nem voltak és jelenleg sincsenek

elzárva attól, hogy a városban másik óvodába, iskolába írassák be gyermekeiket” [EH 2015.07.P6: 21.].

Tehát első körben a Kúria az önállósági kritériumot erősíti meg. Már mindebben látszik a felfogásbeli különbség: ez a szemlélet a kisebbséghez tartozókat olyannyira potens, a társadalomban olyan mértékű szabadsággal rendelkező egyéneknek tekinti, hogy nem merül fel a helyzet kiszolgáltatottságként való értelmezése. A deszegregációs doktrína, mivel kiindulásában másként látja a romák lehetőségeit és más mértékűnek érzékeli a társadalmon belüli elnyomás mértékét, ilyesmit nem tudna beleilleszteni keretrendszerébe. Erre példát is láthattunk a deszegregációs doktrína érvelésében.

Mindezek alapján a Kúria már organikusán csatolja a jogalapú érvelést az eddigiekhez. Miután a helyzetet nem tekinti kiszolgáltatottnak, a hangsúlyt a döntési szabadsághoz való jogra helyezi. Ilyen tartalommal tölti fel a vallásszabadságot és a szabad iskolaválasztáshoz való jogot. „Azonban a szülők és a tanulók lelkiismereti, vallásszabadságát, szabad iskolaválasztáshoz fűződő jogát tiszteletben kell tartani, ezért a jogellenes elkülönítés tilalmára hivatkozással nem vonható el azoknak a szülőknek a szabad iskolaválasztáshoz való joga, akik amellet foglaltak állást, hogy gyermekeiknek a IV. r. alperes oktatási intézménye nyújtja az általuk igényelt és elfogadott, meggyőződésüknek megfelelő oktatást, nevelést” [EH 2015.07.P6: 21.].

Logikus, hogy adott meghatározottságok alapján a jogellenes elkülönítés fogalmába nem tartozik bele a vallásszabadság korlátozása, hogy ez a szemléletmód a jogok ütközését látja ebben a helyzetben. A deszegregációs doktrína egészen más meghatározottságával és értékrendszerével éppen, hogy a jogellenes elkülönítés tilalmában, pontosabban a heterogenitás abszolutizálásában látja a szabadság zálogát. Ami a Kúria számára kényszer, az neki a szükséges segítség, ami a neki elnyomás, az a Kúria számára követendő modell. Az eltérő nézetek egészen más tartalommal töltik meg a meghatározatlan jogi fogalmakat, egészen más igazságot találnak az inkoherenciával terhelt jogrendszer rekonstruálásakor.

A perspektíva jelentősége az indokolás zárásához közeledve is érezhető. „A szülőknek joga van arra, hogy gyermekük választásuk szerinti egyházi iskolába járjon, amely egyúttal lakóhelyükhöz is elérhető közelségben van. Mindezek tükrében az előjelentkezési lapon feltüntetett indokoknak nincs jelentősége. (...) Arra hivatkozással, hogy a városban másik egyházi iskola is működik, nem korlátozható a szülők és ezáltal gyermekeik vallásszabadság, lelkiismereti szabadság gyakorlásán alapuló választása” [EH 2015.07.P6: 21.].

Az ítélet a küldetéstudat-logikának megfelelően következetesen a szabadság védelmét jelöli meg célként – nyilvánvaló, hogy a deszegregációs doktrína elnyomást, kiszolgáltatottságot és kényszerhelyzetet lát ott, ahol a Kúria szabadságot. A deszegregációs doktrína éppen azért indított támadást, mert felszámolandó, diszkriminatív szándék eredményeként létrejött helyzetként azonosította azt, amit a határozat a szabadságjogok kiszélesedésének tekint.

4. Konklúzió

E dolgozatban annak demonstrálására törekedtem, hogy a jogalkalmazás valójában jelentésadási folyamat, s így implicite a jogalkotás politikai vitáinak folytatása. Azt igyekeztem bemutatni, hogyan csap össze a vizsgált perben két egymással szemben álló narratíva, a deszegregációs doktrína és a küldetéstudat-logika. Arra jutottam, hogy az ügyben a két gondolatrendszer közti vita valójában módszertani; társadalomszervezési, közpolitika összeütközés születik az eltérő világnézetek találkozásából. Habár mindkét fél ugyanazt a célt, a diszkriminációmentes, integráns társadalmat kívánja elérni, normatív univerzumaik egészen más morális, politikai és filozófiai alapvetésekből indulnak ki, így ennek eléréséről merőben eltérő víziókkal rendelkeznek.

A vizsgálatom alapvetése a jogalkalmazás statikus formalitásának megkérdőjelezése. Az egyes rendelkezések meghatározatlanságának és a rendszer inkohereciájának szemléltetésén keresztül kívántam bemutatni, hogy ugyanazon jogszabályokban a háttérben egymással versengő, sokszor egymást kizáró felfogások érvényesülhetnek. Az ezt okozó kompromisszumkényszerből fakad a jogi fogalmak meghatározatlanságának problémája is. A jogrendünk mintha arra tartana igényt, hogy az élet minden területén megfelelő és kézenfekvő válaszokat szolgáltatson, de erre nem lehet képes. Habár a komplex, modern társadalom [Weber, 1995] elengedhetetlen feltétele a szabályozás, a szövegek önmagukban nem tudnak végső megoldásként szolgálni a mindennapi problémákra és a mély kérdésekre. Egyrészt azért, mert a világ változékonysága folytán mindig kialakulnak új, nem szabályozott esetek [Ehrlich, 1998]. Másrészt pedig azért, mert a szövegek, ahogyan más társadalmi jelenségek is, adott narratívákba, felfogásokba ágyazva nyernek értelmet, jelentést.

Az eset részletes elemzésén keresztül azt kívántam bizonyítani, hogy az önmagában álló szöveg bizonytalansága konzerválja a politikai vitákat, s így a jogi érvelés és az ítélkezés természetét tekintve nem olyan élesen elhatárolható a jogalkotás folyamatától, ahogyan azt a hatalommegosztás ideálja rögzíti. Ezt alátámasztandó demonstráltam, hogy a jogalkalmazó – személyenként eltérő – meggyőződéseiből származó döntés születik a felmerült problémák kapcsán, a versengő értékek közti megkérdőjelezhető választás alapján.

Az elemzés alatt egyszor sem állítottam, hogy mindez a jogalkalmazás szereplőinek önkényességét vagy rosszhiszeműségét leplezné le. Ellenkezőleg, annak feltárására törekedtem, hogy a résztvevők a jogrendszer felé támasztott objektivitási elvárás tarthatatlansága miatt kényszerülnek a politikai vita jogi nyelvre való fordítására. Ennek kapcsán annak bemutatásán igyekeztem, hogy a jogrendszerünk természetében rejlő, fentebb ismertetett problémák korrumpálják ennek a folyamatnak az eredményességét.

Munkám során igyekeztem kifejezni, hogy a két víziót – a vizsgálat szempontjából – egyenértékűnek tartom, mivel pusztán a vonatkozó jogszabályok nem jelentenek módszert sem az egyik, sem a másik megközelítés helyességének kétség nélküli bizonyítására. A társadalom elkötelezett közösségei, akár egy egyház, akár egy jogvédő csoport, a hivatalos jogi szövegre vetített narratíváik által maguk is jogot alkotnak, s a bírósági értelmezés felsőbbrendűsége megkérdőjelezhető [Cover, 1983]. Már maga a hivatalos jogi szöveg is a különböző nomoson belüli narratívák kibékítésére tett kísérlet, azonban a szöveg természetes nyitottsága, de méginkább a kezdeti világnézeti ellentétek miatt ez nem lehetséges.

Ez a dolgozat két gondolattal, a meghatározatlanság bizonyításával és az önálló normatív víziók bemutatásával kívánja felhívni a figyelmet arra, hogy formális, tételes jogrendszerünk pusztán szükségből létezik és ugyanebből a szükségből fakadóan olyan, amilyen. Valójában nem tökéletes, nem „tiszta” [Kelsen, 2001] és nem függetleníthető az emberi tényezőtől (nem objektív). Mindezzel nem azt szeretném állítani, hogy a jog pusztán „az erők játéka” volna, s szkepticizmusba húzódnunk [Nussbaum, 1194]. Pusztán a formalista ideált meghaladó gondolkodásban rejlő távlatokra szerettem volna példát mutatni.

Irodalomjegyzék

Szakirodalom

- ALTMAN, A. (1986): „Legal Realism, Critical Legal Studies, and Dworkin” *Philosophy & Public Affairs* 3, 205–235.
- BALOGH GY. J. (2019): A Magyar Görögkatolikus Egyház cigányok között végzett missziója 1937-2016 között – PhD értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Doktori Iskola, Budapest
- BÁNFALVY CS. (2019): „A fogyatékos emberek iskolai integrációjáról” *Esély* 2, 3-16.
- BIX, B. H. (2012): „Legal Interpretation And The Philosophy Of Language”. In. SOLAN, M. L. – TIERSMA, M. P. (szerk.): *The Oxford Handbook of Language and Law*. Oxford University Press, New York
- BÓDIG M. (2000): Hart, Dworkin és a jogelmélet posztmetafizikai fordulata. Osiris, Budapest
- COVER, R. M. (1983): „The Supreme Court, 1982 Term – Foreword: Nomos and Narrative” *Faculty Scholarship Series* 2705, 4-68.
- DWORKIN, R. (1997): „Az alkotmány morális értelmezése és a többségi elv” *Fundamentum* 1, 7-27.
- DWORKIN, R. (2006): „A harti » Utószó « és a politikai filozófia karaktere” *Miskolci Jogi Szemle* 1, 92-133.
- EHRlich, E. (1998): „Szabad jogtalálás és szabad jogtudomány” In. VARGA CS. (szerk.): *Jog és filozófia*. Osiris, Budapest
- FEKETE B. (2013): „Érzelmek és jogtudomány: egy lehetséges értelmezés. A law and emotions scholarship vázlatára” *Iustum Aequum Salutare* 3, 89-104.
- FRANK, J. (1981): „Emberi lények-e a bírúk?” In. VARGA CS. (szerk.): *Jog és filozófia*. Akadémiai, Budapest
- GEERTZ, C. (1973): *The interpretation of cultures*. Basic Books
- H. SZILÁGYI I. (2010): „Jog és irodalom (habilitációs előadás)” *Iustum Aequum Salutare* 1, 5-27.
- HAYEK, F. (1967): „Results of Human Action but not of Human Design”. In. HAYEK, F.: *Studies in Philosophy, Politics and Economics*. Routledge and Kegan Paul, London
- IGAZSÁGOSSÁG ÉS BÉKE PÁPAI TANÁCSA: Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma. https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_hu.html Letöltés dátuma: 2021. 05. 17.
- KELSEN, H. (2001): *Tiszta jogtan*. Rejtjel, Budapest
- KENNEDY, D. (1976): „Form and Substance in Private Law Adjudication” *Harvard Law Review* 89, 1685-1778.
- KEVEVÁRI I. (2016): A derridai dekonstrukció hatása az amerikai jogelméletre – Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog és Államtudományi Doktori Iskola, Budapest

- KOSKENNIEMI, M. (2005): *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument* (Reissue with new Epilogue). Cambridge University Press, Cambridge
- NUSSBAUM, M. C. (1994): „Skepticism about Practical Reason in Literature and the Law” *Harvard Law Review* 107, 717-744.
- PESCHKA V. (1980): „Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról” In. PESCHKA V.: *Jog és jogfilozófia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*
- ROSENFELD, M. (2005): „Dworkin and the one law principle. A pluralist critique” *Revue internationale de philosophie* 3, 363-392.
- SOMODY B., SZABÓ M., VISSY B. és DOJCSÁK D. (2018): *Alapjogi tanok I. HVG-ORAC, Budapest*
- SZABADFALVI J. (1998): „Tradíció és kritika: a kritikai jogi gondolkodás múltja és jelene” In. SZABÓ M. (szerk.): *Jogbölcseleti előadások. Bíbor, Miskolc*
- TUSHNET, M. (1984): „An Essay on Rights” *Texas Law Review* 62, 1363-1403.
- TUSHNET, M. (2005): „Critical legal theory” In. GOLDING, M. P. – EDMUNDSON, W. A. (szerk.): *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory. Blackwell Publishing*
- UNGER, R. (2015): *The Critical Legal Studies Movement: Another Time, a Greater Task. Verso*
- WALDRON, J. (2008): „Did Dworkin ever answer the crits?” In. HERSHOVITZ, S. (szerk.): *Exploring Law's Empire: The Jurisprudence of Ronald Dworkin. Oxford University Press, New York*
- WALL, J. (2016): „Book Reviews. Stanley Fish on *Philosophy, Politics and Law: How Fish Works* (By Michael Robertson, Cambridge University Press, 2014)” *Otago Law Review* 2, 369-382.
- WEBER, M. (1995): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/2. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*

Joganyag

1969. évi 8. törvényerejű rendelettel kihirdetett, New Yorkban 1965. december 21-én elfogadott, A faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló nemzetközi egyezmény
1976. évi 8. törvényerejű rendelet az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya kihirdetéséről
1991. évi LXIV. törvény a Gyermekek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről
1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről
2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról

2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről

Magyarország Alaptörvénye

Joggyakorlat

4/1993. (11.12.) AB határozat

D.H. and Others v. the Czech Republic [GC], no. 57325/00, ECHR 2007-IV

EH 2015.07.07.P6 (Pfv.IV.20.241/2015/4.)

Pfv.IV.20.037/2011/7.

Pfv.IV.21.556/2019/22.

Janovicz Júlia

A vallásos attitűdök és a machiavellizmus kapcsolatának vizsgálata

*Szakmailag ellenőrizte: Urbáncs Szabolcs PhD
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Pszichológia Intézetének oktatója*

Ahhoz, hogy az ember hasznos, tevékeny eleme legyen a társadalomnak, s adekvát módon tudjon jelen lenni a hétköznapokban az egyénnek el kell sajátítania egyes készségeket, meg kell tanulnia, hogy az élet különböző területein más és más szabályok érvényesek rá; ki kell alakítania egy normarendszert magában, melyek meghatározzák majd gondolkodásmódját, viselkedésmintáit – ilyen megtartó és alakító pillér a vallásosság is. A valláspszichológiában jelenleg is elemi kérdés, hogy milyen faktorok alakítják a különböző vallásos attitűdöket, s hogy melyek azok a vonások, melyek meghatározzák például a vallásos érettséget.

Kutatásom célja, hogy összefüggéseket térképezzen fel a vallásos attitűdök hátterében, hogy melyek azok a meghatározó vonások, amelyek kapcsolatban állnak a vallásossággal.

Kutatásom központi kérdése, hogy miként alakul a machiavellizmus értéke abban a kontextusban, ha a csoportosító tényezőként vallásos attitűdöket jelölünk ki. Ennek vizsgálatára a Dahling-féle Machiavellizmus Skála magyar változatát használtam, a csoportosító változót a Kritika Utáni Vallásosság Skála által definiált vallásos attitűdök alakították.

Összességében kutatásom bekapcsolódik az eddigi szakirodalmi diskurzusba, ahol kirajzolódik egy gyenge, de körülhatárolható kapcsolat a vallásosság, a machiavellizmus között.

1. Bevezető

Életünk során szüntelen találkozunk olyan akadályokkal, olyan megoldásra váró feladatokkal és problémákkal, melyek egyaránt komoly kihívás elé állítják személyiségünket, érzelmi és szellemi intelligenciánkat is. Egy-egy nagyobb döntés meghozatalakor, vagy éppen konfliktushelyzetben, de a szürke hétköznapok mindennapos gyakorlatában is akarva-akaratlan támaszkodunk a bennünk élő normarendszerre, mintákra, megszokásokra, hiedelmekre. Ezek határozzák meg munkamorálunkat, emberi kapcsolataink minőségét, érettségét, de azt is, hogy miként vagyunk jelen a társadalomban, vagy kisebb csoportokban [Berta & Csabai, 2014]. Folyamatos interakcióban vagyunk azokkal az impulzusokkal, melyek a fent említett csoportokból (legyen az munkahelyi, vagy éppen magánéleti kiscsoport) érnek minket, s ahogy ezek a benyomások formálnak bennünket, mi is úgy gyakorlunk hatást környezetünkre [Proshansky, 1983]. Izgalmas jelenség az a kölcsönhatás, mely az ember, s annak környezete között bontakozik ki; mindemellett pedig érdekes

megfigyelni azokat a faktorokat is, amelyek meghatározzák, hogyan építjük be a minket érő ingereket, vagy éppen milyen módon dolgozzuk fel azokat.

Ahhoz, hogy az ember hasznos, tevékeny eleme legyen a társadalomnak, s adekvát módon tudjon jelen lenni a hétköznapokban, szükséges bizonyos alapok letétele. Az egyénnek el kell sajátítania egyes készségeket, meg kell tanulnia, hogy az élet különböző területein más és más szabályok érvényesek rá; ki kell alakítania egy normarendszert magában, melyek meghatározzák majd gondolkodásmódját, viselkedésmintáit [Maccoby, 1994].

Azonban mik is ezek a meghatározó faktorok? Mitől függ, hogy adott helyzetben mely attitűd lesz a hangsúlyos? Jelen kutatásban a vallásosság, a család valamint a machiavellizmus hármására helyezem a hangsúlyt, s azt vizsgálom, hogy miként térnek el a különböző vallásos attitűdök az egyén machiavellista értékeinek szempontjából.

Úgy vélem, hogy bár e változók külön-külön kiterjedt szakirodalmi háttérrel rendelkeznek, s számos kutatás fókuszba helyezte őket, azonban még mindig találhatunk vakfoltokat, melyek mellett nem szabad mérések és vizsgálódások nélkül elhaladnunk, ha valóban az a pszichológia tudományának célkitűzése, hogy minél teljesebb és mélyebb képet kapjunk az emberről, annak viselkedésének miértjeiről, egyes attitűdök, vonások mögöttes tartalmairól.

1.1 A bennünk élő Fejedelem - Machiavellizmus és a machiavellista személyiség

A machiavellizmus mára az egyik legpopulárisabb, s leginkább kutatott témává vált. Érdekes kutatási téma a szociál-, munka- és szervezetpszichológia terén, ugyanis lehetőséget nyújt a munkáltatóknak, hogy feltérképezzék a dolgozók munkamoráljának, vagy csapatmunkában nyújtott teljesítményének mögöttes tartalmait, ezzel árnyalva a dolgozókra kialakult képet, s segédletet nyújtva a szervezeti stratégia, vagy a vezetési stílus alakításához. Azonban a szociálpszichológia mellett a személyiséglélektani kutatásoknak is központi elemét képezheti önmagában is machiavellizmus, vagy mint a sötét-triász egyik összetevője.

A következőkben bemutatom a machiavellizmus történetét, s kutatási eredményeken keresztül ismertetem a machiavellista személyiséget, majd kifejtem miért releváns összetevője szakdolgozatomnak.

1.1.1. A machiavellizmus

A machiavellizmus fogalma Niccolò Machiavelli Fejedelem c. munkájánál gyökerezik. Machiavelli a 16. századi Olaszországban alkotott, s rövid írásaiban, esszéiben taglalta elméleteit arról, hogy a fejedelem/ uralkodó miként képes hatalmát biztosítani és növelni azt kihasználva, hogy ellenségei, vagy barátai gyengébb, vagy kevésbé kompetens stratégiák [Geis, 1994]. Machiavelli tanácsai a hangsúlyt a manipulációra, a cinizmusra helyezik, s arra, hogy miként használjuk ki a másik embert/ csoportot annak érdekében, hogy elérjük saját céljainkat. Ír arról, hogy mi módon mutassuk a „népnek”, azaz a manipulálható egyénnek/ csoportnak azt az arcunkat, melyet az látni akar, s hogyan rendezzük a háttérben hatalmunk, eszköztárunk, kapcsolatitőkénk szálait úgy, hogy a lehető legnagyobb hasznot mi nyerjük el. Tanácsai között áll, hogy hatalomszerzés vagy nyereségszerzés esetén, ha lehet, az erkölcsös utat kell választania az egyénnek, azonban nem szabad megfutamodnia erkölcstelen stratégiák bevetésétől sem, hiszen az alattvalók nem annak az uralkodónak fognak engedelmessé válni, akit szeretnek, hanem annak, akitől félnek [Machiavelli, 1532].

A machiavellizmussal Richard Christie szociálpszichológus kezdett el foglalkozni mélyrehatóbban, s kutatásaiban azt járta körül munkatársaival, hogy kezelhető-e a

machiavellizmus egy önálló, konzisztens személyiségvonásként. Kérdései között szerepelt, hogy ha az egyén egyetért Machiavelli egyik tételével, akkor abból következik-e az, hogy minden machiavellista tétellel egyetért? A machiavellizmus feltárásának előre mozdítására Christie és munkatársai kidolgoztak egy skálát, melynek tételei különböző Machiavelli által megfogalmazott tanok voltak [köztük fordított tételek is], melyeket a kitöltő egyénnek egy 7 fokú skálán kellett pontoznia. Minél magasabb pontszámot jelölt valaki, annál inkább várható volt a Machiavellivel való egyetértés [Christie & Geis, 1970].

A Mach-skála validálásakor és reliabilitásának vizsgálatakor Christie és Geis [1970] azt találta, hogy a Mach-skála nem korrelál sem az IQ-val, a politikai nézetek beállítódásával, a tekintélyelvűséggel, teljesítményigénnyel, valamint a feltűnési vágygal sem. Machiavelli megtagadta azt az elgondolást, hogy az emberekbe vetett alapvető hit és bizalom hasznunkra válhat, így a Mach-skálán magas pontszámot elérő egyéneknek is hasonló gondolkodásmódot tulajdoníthatunk [Geis, 1994].

Azonban mit takar a machiavellista tanokkal való egyetértés, s hogyan nyilvánul ez meg az attitűdökben, s viselkedésben? Christie és Geis 1970-es átfogó tanulmányának kiadását követően napjainkig számos kutató helyezte a machiavellizmust, mint függő változót, kutatásának középpontjába, így jelentős mértékű szakirodalom áll rendelkezésünkre, hogy körvonalazzuk a machiavellista személyiséget.

1.1.2. A machiavellista személy

A kezdeti kutatások legfőbb kérdése az volt, hogy vajon a skálán magas pontszámot elérő „Magas-machok” (az alacsony pontszámot kapott egyének az „Alacsony-machok”) a hétköznapi életben is hajlanak-e arra, hogy machiavellista attitűdöket és viselkedésmódokat mutassanak. Christie és Geis kontesztjáték és Mach-skála, a Rejtett Figura Teszt, s egyéb tesztek felvételével jutottak arra az eredményre, hogy a Magas-machok hajlamosabbak manipulatív tevékenységre, s többféle módon folyamodnak hozzá, mint az Alacsony-machok. Mindemellett, a Mach-skálák nem csupán a manipulálásra való hajlamot, hanem annak eredményességét is előre jelzik, így a Magas-machok feltételezhetőbben effektívebben és sikeresebben manipulálnak, mely képesség már gyermekkorban is megmutatkozhat [Christie & Geis, 1970]. Ezekben a készségekben támogatja a Magas-machokat a jó határérzékük, azaz a tehetség, hogy meglássák meddig mehetnek el egy szituációban anélkül, hogy lebuktatnák saját tervüket. Mindemellett a Magas-machok jó stratégiák, s képesek úgy kommunikálni, hogy az szimpatikus és kívánatos legyen a másik fél számára (Alacsony- és Közepes-machok a legfogékonyabbak a Magas-machok manipulációjára).

A harmadik lényegi különbség, hogy a Magas-machok sokkalta inkább képesek cselekedeteiket és gondolataikat a célra fókuszálni – azaz csak a kidolgozott stratégiára fókuszálnak, s nem engedik, hogy az Alacsony-machokhoz hasonlóan figyelmük dekoncentrálttá váljon olyan tényezőkből fakadóan, melyek nem segítik őket a siker felé. Így például nem figyelnek morális, vagy közösségi szempontokra, képesek ellenállni a külső nyomásnak, nem változtatják meg véleményüket annak érdekében, hogy másoknak megfeleljenek [Geis, 1994].

Deluga [2001] szerint a Magas-machok a rábeszélőképességben is az Alacsony-machok felé emelkednek. Az Alacsony-machok hasonló készség szinttel rendelkeznek, s lehetnek olyan jó rábeszélők és érvelők, mint a Magas-machok, abban az esetben, ha olyasmiről állnak ki, melyben nem hisznek. A magyarázat emögött, hogy ekkor kevésbé vonódik be Énjük, s saját vonásaik, s kevésbé figyelnek azokra a zavaró tényezőkre, melyek elterelhetik figyelmüket a célról, a meggyőzés sikerességéről.

A machiavellista személyiségvonásról el lehet mondani, hogy biztosan kapcsolódik az etikátlan cselekvéshez [Hegarty & Sims, 1978; Tang & Chen, 2008]. Egy kutatásban melyben üzleti szakon hallgató egyetemistákat vizsgáltak, azt találták, hogy a pénz szeretete közvetetten kapcsolódik az etikátlan cselekedetekhez, s a közvetítő elem e két pont között a machiavellizmus volt [Tang & Chen, 2008]. Számos elméleti modell dolgozik azzal a koncepcióval, hogy az etikus/etikátlan cselekedetek háttérében mind egyéni (a személy értékrendje, morális fejlődése, vallásos/ nem vallásos nevelés, stb.), mind szituációs (gazdasági helyzet, társadalmi normák, szociális haló felől érkező befolyás) tényezők megtalálhatók [Schepers, 2003]. Ezen modellek egyikének kidolgozója Ferrell és Gresham [1985], kik tanulmányukban az etikus/ etikátlan cselekedetek meghatározójaként említik az egyéni tényezőket, a környezet beállítódását, valamint az adott cselekedet véghezvitelének lehetőségeit. Emellett Hunt és Vittel [1986] által megalkotott modell négy konstrukciót helyez a középpontba, melyek befolyásolják a döntéshozatalt, így a: személyes tapasztalatokat, továbbá a szervezeti, ipari és kulturális normákat.

Christie és Geis [1970] vizsgálódásainak jelen kutatás szempontjából egyik legérdekesebb eredménye, hogy miként érzékelnek másokat a machiavellisták. A statisztikák szerint a Magas-machok kevésbé voltak képesek megkülönböztetni, hogy ki lehet alacsony-, közepes-, vagy magas-mach, mint az Alacsony-machok, akik pontosan képesek voltak elkülöníteni egymástól mach-érték szerint az egyéneket. A Magas-machok tárgyilagosak, távolságtartóbbak, nem vonják be érzéseiket a döntéshozatalba, így képesek én-szabályozásra, s uralni temperamentumukat, míg az Alacsony-machok szétszórtabbak, könnyen elterelődik a figyelmük, s teljes Én-jükkel vannak jelen, ezáltal könnyebben is kapcsolódnak másokhoz. Ez nem lehet véletlen, ugyanis Machiavelli úgy vélte, hogy a sikerhez és nyereséghez vezető úton a kontroll az egyik legnagyobb támpillér [Jones & Paulhus, 2012]. Erre alapozva Austin, Farrelly, Black és Moore [2007] kimutatták, hogy a machiavellista személyek alacsonyabb emocionális intelligenciával [EI] rendelkeznek, ugyanis a magas EI-t mutató személyek nagyobb hajlamot mutatnak stressz és mások érzelmeinek kezelésére, továbbá képesek felismerni, együtt érezni és támogatóan fellépni a másik személy érzelmeivel való interakció során. Az empátia egy olyan készség, mely segít az interperszonális kapcsolataink elmélyítésében, de kapcsolatban áll a boldogsággal, étellel való megelégedettséggel, pszichés egészséggel, valamint a szociális hálózatunk minőségével [Austin, Saklofske, & Egan, 2005; Austin, Farrelly, Black & Moore, 2007]. Azonban, ha az egyén többszörösen, tudva és akarva cselekszik azzal a céllal, hogy saját érdekeit elérje, mások eszközként való kihasználásával, az emocionális intelligencia, s így az empátia alacsony szintjét is feltételezhetjük a machiavellista egyéneknél [Ali, Amorim & Chamorro-Premuzic, 2009]. Mások érzelmeinek felismerése, a beleérző képesség tehát nem jellemző a Magas-mach személyek esetében [McIlwain, 2003; Szijjártó és Bereczkei, 2013].

A machiavellista személyek megnyilvánulásai a hétköznapi életben, a munkahelyen is megmutatkoznak. Egy szervezetben, csapatban különös fontosságú a csapattagok és dolgozók összehangolt munkavégzése, az eredményesség érdekében, s így fontos elem az információ átadása és megosztása is – ezt alapul véve Liu [2008] kutatásában azt vizsgálta, hogy milyen kapcsolat van az információ megosztási hajlandóság és a machiavellizmus között. Az eredmények azt mutatták, hogy negatív korreláció található ezen két elem között.

Mindezen eredmények mellett a machiavellizmus kapcsolatban áll a morális flexibilitással, valamint a konzervatív értékrendszerrel - mely a kutatásban rokonítva volt a politikai konzervativizmussal, továbbá a konformitással [Jonason, 2015].

Azonban miként, s minek hatására alakul az egyénben a machiavellizmus? Fontos megemlíteni, hogy a machiavellizmus hangsúlyos elemét képezi az úgynevezett sötét triász is, ahol a nárcizmussal és pszichopátiával osztoznak abban a közös nevezőben, hogy mind a három elem központjában megtalálható az érzéketlen manipuláció [Paulhus, 2002;

Furnham, Richards & Paulhus, 2013]. Azonban a machiavellizmus – eltérően a nárcizmustól és a pszichopátiától – nem feltétlenül kizárólagosan genetikai meghatározottságú, hanem környezeti befolyás is megfigyelhető [Vernon, Villani, Vickers, & Harris, 2008; Veselka, Schermer, & Vernon, 2011], azaz tapasztalás révén is alakítható [Jones & Paulhus, 2012]. Genetikai szempontból tekintve egyes kutatók úgy gondolják, hogy a machiavellista személy azért mutatja ezen viselkedésmódokat, mert saját érdekeit, céljait, „genetikai képviselőket” mások manipulációján és kihasználásán keresztül képesek fenntartani adott közegen belül [Szijártó, 2014].

1.1.3. Machiavellizmus és szülői hatások

A fenti eredményeket tovább vezetve, magától értetődő a család meghatározó szerepe, mint az elsődleges szocializációs terep, s mint az öröklött vonásaink, jegyeink forrása. Machiavellista szülők, a fenti jellemzéssel könnyen mutathatnak olyan szülői jegyeket, melyek elhanyagolással, elérhetetlenséggel, az érzelmi távolságtartással, egy instabil érzelmi állapotot és frusztrált otthoni környezetet teremthetnek, ezáltal kialakítva egy bizonytalan kötődést a gyermekben [Jonason, Lyons & Bethell, 2014; Láng & Abell, 2018]. Az ilyen szülőkről feltételezhetjük, hogy lealacsonyítják és tagadják az érzelmek kifejezésének és megélésének fontosságát, a kötődést pedig a gyengeség jelének tekintik [Ináncsi, Láng & Bereczkei, 2015]. A machiavellista szülői minta, valamint a gyermek fejlődése és későbbi személyiségvonásai közötti kapcsolatot vizsgálva alapvetően két főbb hipotézissel találkozunk. Egyfelől feltételezhetjük, hogy a gyermek a szülői mintát fogja integrálni, s így maga is machiavellista vonásokat fog mutatni a későbbiekben (vagy már gyermekkorban), másfelől pedig feltételezhető, hogy teljesen ellentétes vonásokat és személyiségjegyeket mutatnak majd, mint szülei [Láng & Lénárd, 2014].

A fenti eredmények, korrelációk és személyiségjegyek (nehézség mások érzelmeinek felismerésében, magas izgalmi szintű szituációban is „hideg-vérűek”, mások kihasználása saját céljaik eléréséhez, manipuláció, cinizmus, stb.) egyes kutatók szerint gyökerezhetnek a gyermekkori élményekből [Jonason, Lyons & Bethell, 2014; Kraut & Lewis, 1975; Ojha, 2007]. Alapvetően kevés olyan kutatást ismerünk, mely a machiavellizmus gyökereit vizsgálná az egyénben. Kraut és Price [1976] kutatásukban azt találták, hogy magas Mach-értékű gyermekeknek többnyire a szüleik is magas Mach-értékkel rendelkeztek.

Emögött állhat magyarázatként, hogy a machiavellista szülők által nevelt gyermekek maguk is kevesebb figyelmet szentelhetnek az érzelmeknek, ezáltal kevésbé lesz rájuk hatással mások érzelmi világa. A későbbi évek kutatásai mind azt az eredményt adták, hogy valóban kapcsolat áll fenn a szülői funkcionálás, gondoskodás mértéke és minősége, valamint a machiavellizmus megjelenése között az egyénben [Jonason, Lyons & Bethell, 2014; Láng & Birkás, 2015; Ojha, 2017]. Láng és Abell [2018] például azt találta, hogy intenzívebb szülői konfliktusok, valamint a gyermek kevésbé effektív megküzdési stratégiái distresszt megélve, kapcsolatba állíthatók magasabb Machiavellizmussal, fiúk esetében. Mindemellett egyes elképzelések szerint a szülői bánásmód minősége olyan szempontból is meghatározó a machiavellista jegyek kibontakozásában, hogy ha a szülő elhanyagoló, elutasító bánásmódot közvetít a gyermek felé, az egyfajta védekező függetlenséget fog eredményezni az egyénben. Ez azt jelenti, hogy az egyén el fog nyomni, s lezár magában olyan érzéseket, melyek az elutasításhoz kapcsolódnak [Rohner, Khalque, & Cournoyer, 2005].

A fenti eredményeket megvizsgálva kirajzolódhat előttünk a machiavellizmus egyénben való megjelenése, valamint a családi kapcsolatok és a szülői bánásmód közötti kapcsolat. Magasabb Mach-értékkel rendelkező személyek tehát erős érzelmek jelenléte mellett is

képesek alternatív utakat keresni arra, hogy miként válasszák le az érzelmi intenzitásból fakadó feszültséget gondolataikról, döntéseikről. Az alacsony Mach-értékű egyének gyenge érzelmi stabilitásukból fakadóan könnyebben előntik az érzelmek, így stresszes, vagy pszichésen, érzelmileg megpróbáltató helyzetekben nehezebben gyakorolnak kontrollt érzelmeik felett.

1.2. Megtartó pillérek - A vallásosság

Személyisége fejlődése során az egyén folyamatosan térképezi fel, hogy mik azok a megtartó erők, melyekre egyúttal támaszkodhat, s melyek formálják identitását [Erikson, 1986]. Egy ilyen formáló erő lehet a vallás is, mely számos egzisztenciális kérdésben, politikai és szociális gyakorlatban, hétköznapi attitűdök meghatározójaként van jelen [Duriez, 2006]. A vallás egy olyan komplex jelenség, mely nem pusztán egyéni szinten [személyes hit, saját hit gyakorlata] tűnik fel meghatározó faktorként, hanem egy olyan társadalomszervező erő is, mely kihat a csoportok formálódására, az emberek egymás mellett élésére [Berger, 1967]. A vallás egy olyan elem, mely alapjaiban határozza meg és befolyásolja minden szegletét az egyén életének, mindemellett képes eleget tenni annak a szükségletnek, miszerint vágyakozunk a valahová tartozásra, az életünk értelmének megtalálására, identitásunk keretezésére [Paloutzian, 1999]. Az egyes vallások olyan rendszereket, dogmákat, ideológiákat kínálnak, melyek vezetnek az egyént a hétköznapi életben, s azt is meghatározzák, hogy az egyén milyen minőségben építi be saját konstrukcióiba, az élete során tapasztaltakat [Park, 2007].

Alapvetés, miszerint a legtöbb hívő egyetért abban, hogy saját vallásuk az egyetlen járható út, s minden más felekezet, vagy belső meggyőződés téves, mely nem az ő vallásuk tanait hiszi [Baumeister, 2002], azonban ezen általánosítás ellenére több ellenpéldával is találkozhatunk, ugyanis számos olyan vallásos személy van, akik elfogadják más vallásokkal szemben is. A vallásosság, a lélek, s így a pszichológia kapcsolatát évtizedek óta vizsgálják, s kutatók arra törekednek, hogy minél átfogóbb képet kapjunk a vallásosságról, annak korrelációiról, befolyásáról a személyiségjegyekre, attitűdökre. Bármely vallást [kereszténység, buddhizmus, iszlám] is vesszük alapul, tagadhatatlan a vallásgyakorlás személyiségre gyakorolt hatása [Paloutzian, 1999]. A vallásosság nem csupán eszme- és hitrendszerek struktúráját építi fel az egyénben, hanem azok számára, akik azonosulnak is vallási közösségükkel, identitás-szervező jelentéssel is társul a hit, s eköré konstruálják énkoncepciójukat [Luhaten & Crocket, 1992].

Napjainkra kikristályosodott az eredmény, miszerint a vallásos, hitüket gyakorló személyek jobb és egészségesebb fizikai és pszichés állapotról számolnak be [Koenig & Cohen, 2002], alacsonyabb szerhasználat, kevésbé aktív szexuális élet, továbbá alacsony kortizol szint és vérnyomás jellemző rájuk [Koenig, 2003]. Vallásos serdülők esetében jobb pszichológiai alkalmazkodóképesség, továbbá negatív összefüggés mutatható ki a kockázatvállaló magatartással [Good & Willoughby, 2006]. Mindemellett lényeges, hogy alacsonyabb depresszióérték mutatható ki, a hitüket rendszeresen gyakorló serdülők esetében [Wright és mtsai., 1993]. Azok a kutatások, melyek a vallásos identitás, valamint pszichés egészség kapcsolatát vizsgálták, a magasabb identifikációt alacsonyabb pszichés distresszel, kevesebb depressziós tünettől, valamint fejlett önértékeléssel tudták összekapcsolni [Talebi, Ysseldik, Matheson & Anisman, 2009; Keyes & Reitzes, 2007].

Koenig és munkatársai [1997] kutatásának eredménye azt mutatja, hogy a vallásgyakorlást gyakran alkalmazzák, mint egyfajta megküzdési stratégiát. A szerető, támogató magasabb erőre való hagyatkozás segíti az egyént abban, hogy érzelmileg tudjon alkalmazkodni és megfelelően funkcionálni stresszorokkal teli helyzetben. Az, hogy az egyén

milyen vallásos megküzdési stratégiát alkalmaz, valamint milyen vallásos attitűdöket mutat, meghatározza, hogy miként van jelen a hétköznapokban, stresszel telített szituációkban [Dezutter, 2006; Pargament, 2001]. A vallásos identitás egy olyan stabilitást kölcsönöz az egyén számára hétköznapjaiban, mely amellet, hogy kielégíti a valahová tartozás igényét, támaszt nyújt a bizonytalan, kiszámíthatatlan helyzetekben is [Ysseldyk, Matheson & Anisman, 2010].

Következtethetünk arra, hogy a vallásos beállítottság hatással van a proszociális viselkedésre, azonban Paciotti [2011] egy átfogó kutatásban arra az eredményre jutott, hogy nincs szignifikáns különbség vallásos és nem vallásos egyének között proszociális viselkedés tekintetében, ha a kísérleti helyzet a Diktátor, a Bizalom, vagy a Közjavak játék. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a vallásosság központi meghatározója a megbízhatóságnak, s a bizalomnak [Tan, 2008]. Johnstone [2012] egy átfogó kutatásban kimutatta, hogy a mentális egészség elsődlegesen kapcsolódik a kevesebb negatív személyiségvonáshoz [pl. neuroticizmus, perfekcionizmus], valamint a megnövekedett hajlandósághoz, hogy az egyén megbocsátsón, vagy higgyen egy megbocsátó felsőbb erőben.

A vallásosság hatása az egyén hétköznapi funkcionálására, személyiségjegyeire azonban sokrétű lehet, így fizikai és pszichikai egészségre is lehet egyaránt negatív és pozitív hatással, attól függően, hogy milyen vallási dogmák, tartalmak és gyakorlatok kapcsolódnak hozzá [Kézdy és mtsai., 2010].

A valláspszichológia története során több törekvés is irányult arra, hogy a kutatók és elméletalkotók minél mélyrehatóbban felderítsék milyen formákban, milyen attitűdökhöz, viselkedésmintákhoz, személyiségjegyekhez kapcsolódva jelenik meg a vallásosság.

Erre tett kísérletet Allport is, aki felállította a vallásosság extrinzik és intrinzik motivációjának modelljét. Allport [1967] úgy vélte, hogy az extrinzik motivációval rendelkező vallásos személy inkább *használja* a vallásosságát, tehát azért fordul hitéhez, hogy vigaszt találjon, önigazolást, valahová tartozás – azaz a külsőségekben nyilvánul meg hite, s eszközül szolgál számára. Így például, kizárólag azért jár vallásához kötődő szertartásokra, mert közösségében ez a norma. Ezzel szemben az intrinzik motivációjú egyén inkább törekszik arra, hogy *megélje* vallásosságát; rendelkezik egy interanlizált hitvallással, emellett mélyen elköteleződött, s törekszik ezt beépíteni mindennapjaiba, azaz hite nem csak önmagáról szól.

Maltby és Day [2003] különböző vallásos orientációkat vizsgálva azt találták, hogy az extrinzik orientáció kapcsolatban áll a gyengébb pszichés jólléttel, továbbá hogy ezek az egyének gyakran tekintenek a stresszes helyzetekre úgy, mint fenyegető, szorongató állapotokra, míg az intrinzik orientációjú egyének egészségesebb pszichés jóllétről számolnak be, továbbá a stresszes helyzeteket úgy ítélik meg, mint lehetőséget a fejlődésre és bővülésre. Az intrinzik vallásos elköteleződés emellett kapcsolatban áll az önellfogadással, a szelf-aktualizációval, a személyiség egységességével, míg az extrinzik vallásosságot tekintve negatív kapcsolatot találtak a fenti faktorok korrelációs vizsgálatokor [Singh & Bano, 2017].

A vallásosság egy olyan elem, melyről komplexitásából fakadóan bővebb elméleti háttérrel, korrelációkat is fel lehetne vonultatni, azonban, jelen szakdolgozat limitációit figyelembe véve, a vallásos attitűdök alakulására helyezem a hangsúlyt, ezen belül is David Wulff elmélete képezi a kiindulópontot.

1.2.1. A Wulff-i elmélet és a kritika utáni vallásosság

David Wulff [1997] elmélete szerint minden vallásos attitűd megjelölhető két dimenzió mentén. Az egyik dimenziót az alkotja, hogy az egyén miként értelmezi a vallásos tartalmakat (szó szerinti, valamint szimbolikus értelmezés), míg a másikat az, hogy milyen mértékben vonja be az egyén transzcendenciát hitvallásába (mennyiben fogadja el Isten létezését, mennyiben tekint autentikus forrásként a Bibliára). Hutsebaut [1966] ezen elméletre alapozva dolgozta ki a Kritika utáni vallásosság skáláját, mely a fenti két dimenzióban gondolkodva négy féle, vallásossághoz kapcsolódó attitűdöt alakít ki.

Az ortodoxiával jellemezhető egyének biztosak vallásos meggyőződéseikben, jó kapcsolatban állnak a transzcendenssel, a Bibliai tartalmakat pedig szó szerint értelmezi, azonban nem veti el a szimbolikus értelmezést sem; mindemellett bizonytalanok és tartózkodóak, ami az új, komplexebb problémákat érinti. Ez az attitűd köthető leginkább a vallásos fundamentalizmushoz [Duriez, 200]. Wulff [1991; 1997] szerint az ortodoxia tartományába tartozó személyek gyakran elutasítják azokat a nézeteket, melyek megkérdőjelezzik a konzervatív eszméket, valamint nehezebben alkalmazkodnak, s rigiditás jellemezheti őket.

A külső kritika mátrixába tartozó egyének inkább szó szerint értelmezik a Bibliai tartalmakat, de tagadják azokat, a transzcendenst kizárva, a csodák lehetőségét elvetik, s a racionális tudományok, azok eredményei mentén gondolkodnak [Martos és mtsai., 2009]. Wulff meglátásai szerint [1991; 1997], ebbe a tartományba olyan személyek sorolhatók, akik válogatás nélkül vallásellenes orientációkkal rendelkeznek. A külső kritika negyedébe eső személyek tehát, bár kis mértékben dogmatikusak, de kevésbé tisztességesek, valamint gyenge alkalmazkodó képességgel jellemezhetők [Duriez, 2000].

A relativizmus metszetébe tartozó egyén elutasítja a transzcendenst, azonban szimbolikus, mitologikus közelíti meg a vallásos nyelvet és tartalmakat [Horváth-Szabó, 2003; Martos és mtsai., 2009]. Ezek az egyének többnyire szociálisan érzékeny, sokszínű, gyors felfogású személyek [Duriez, 2000].

A második naivitás mátrixába tartozó egyén nyitottabb más megközelítésekre a komplex kérdéskörökben, s hogy a vallással kapcsolatos meggyőződése egy lehetőség a számos más opció mellett, azonban gyengébb kapcsolat köti a transzcendenshez, mint az ortodoxiával jellemezhető egyéneket [Martos és mtsai., 2009].

1.2.3. Vallásosság és machiavellizmus

Flurray és Swingberghe [2016] millennial generációt vizsgálva találta azt az eredményt, hogy nem csupán a szülői, nevelői stílus, hanem a szülők vallásossága is szignifikánsan csökkentette a vizsgált személyek etikátlan viselkedési mintáit. A korábbi kutatásokat vizsgálva eltérő, hogy milyen eredményeket kaptak a vallásosság, valamint az etikátlan viselkedés között [Longenecker, McKinney, & Moore, 2004; Randolph-Seng & Nielsen, 2007; Vitell et al., 2006; Vitell et al., 2005]. Azonban az kimutatható, hogy a machiavellista személyek inkább gondolják úgy, hogy mások manipulatívak, továbbá, hogy kapcsolatot találunk a machiavellizmus, valamint a kevesebb emberiségbe vetett hit között [Abell, Brewer, Qualter & Austin, 2016]. Ennek fényében megfigyelhetünk egyfajta tendenciát, hogy az érzelmileg különálló kapcsolatokat kedvelik a magasabb Mach-értékkel rendelkezők [Ali & Chamorro-Premuzic, 2010], s kapcsolataikban inkább mutatnak elkerülő, bizonytalan kötődési mintákat [Brewer és mtsai., 2018]. Kézdy, Martos és Urbán [2011] kutatásában azonban azt találtam, hogy azoknál az egyéneknél, akik kapcsolati közelségtől diszkomfortot

éltek meg és bizonytalan kötődési stílussal rendelkeztek, kapcsolat volt megfigyelhető az egyénben jelenlévő vallásos kétségekkel.

Ami a Kritika Utáni Vallásosság Skála által definiált vallásos attitűdöket illeti - valamint az ezeket meghatározó két főbb dimenziót, a transzcendencia bevonását és a szimbolikus értelmezést -, korábbi kutatások azt találták, hogy az ehhez kapcsolódó adatok kapcsolatot mutatnak bizonyos értékek preferálásával. Így például magasabb transzcendencia értéket kapott személyek nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a hedonizmusnak, valamint nem voltak jellemezhetőek fokozott ingerkereséssel, továbbá fontosabb volt számukra a tradíció, a konformitás, s inkább kedvelik a rendet és a strukturáltságot, s serdülőkorban inkább hagyatkoznak tekintélyszemélyek, szülők elvárásaira [Duriez, Soenens, Beyers, 2004; Duriez, 2003]. A szimbolikus értelmezés tengely összefüggésben van az empátias készségekkel, morális kompetenciákkal, s általában kevésbé jellemző rájuk az előítéletesség, a tekintélyelvű nézetek és inkább hajlanak olyan szituációk és információk keresésére, melyek összefügg identitásukkal [Duriez, Soenens, Beyers, 2004; Duriez, 2004; Martos és mtsai., 2009]. Ennek fényében, valamint a fentebb ismertetett machiavellizmusra vonatkozó eredmények fényében, feltételezem, hogy különbséget fogok találni a különböző vallásos attitűdök között Mach-érték tekintetében.

1.3. Kutatási célkitűzések

A fenti elméleti összefoglalót követően jelen szekcióban ismertetem hipotéziseimet. Kutatásom célja nem más, mint hogy összefüggéseket térképezek fel a vallásos attitűdök hátterében, hogy mik azok a meghatározó vonások, melyek kapcsolatban állnak a vallásossággal, vagy alakítják azt, s hogy miként mutatkozik meg, vagy bontakozik ki egy-egy vallásos attitűd. Jelen kutatásban arra törekedtem választ találni, hogy miként alakulnak a Mach-értékek abban a kontextusban, ha a csoportosító tényezőként vallásos attitűdöket jelölünk ki.

A kutatásban tehát feltételezem, hogy különbség van a Kritika Utáni Vallásosság skálán mért attitűdök között különbség van machiavellizmus értékekben.

2. Módszerek

Ebben a fejezetben részletezem a kutatás eljárásának menetét; ismertetem a vizsgálat során alkalmazott módszereket, valamint az adatfelvételhez használt mérőeszközöket, illetve kitérek a vizsgált személyek jellemzésére is.

2.1 Vizsgálati alanyok

A kutatás kérdőívcsomagját egy online, Google Forms felületen keresztül érhatték el a kitöltők. A kérdőív kitöltésének két feltétele volt: egyrészt olyan személyek vehettek részt a kutatásban, akik elolvasták és elfogadták a kérdőívcsomag elején ismertetett beleegyező nyilatkozatot, valamint azok, akik betöltötték 18. életévüket.

A kérdőívet összesen 225 személy töltötte ki, ebből 38 férfi és 188 nő. Születési időintervallum szerint 146 kitöltő született 1995 után, 53 kitöltő született 1981-1995 között, 19 kitöltő született 1965-1980 között és 8 kitöltő született 1946-1964 között.

A kitöltők körülbelül háromnegyede tartja magát valamilyen vallási felekezethez tartozónak, ebből 132 fő tartozik a Római Katolikus Egyházhoz, 21 fő a Református

Egyházhoz, 3-3 fő a Görög, valamint az Evangélikus Egyházhoz, 2 fő a Pünkösdi Egyházhoz. 65 fő azt jelezte, hogy nem tartozik semmilyen vallási felekezethez.

A kitöltők közel fele, 91 fő azt jelezte, hogy nem vesz részt vallási gyakorlatába illeszkedő eseményeken [ima alkalom, mise, istentisztelet, szentségimádás, stb.]. 20 fő hetente többször, 52 fő hetente, 18 fő havonta, 45 fő pedig évente/ főbb vallási események alkalmakor vesz részt vallási gyakorlatába illeszkedő eseményeken.

2.2 Eszközök

A kérdőívcsomagban önbevalláson alapuló kérdőívek találhatók. A hipotéziseim vizsgálatára három, magyar nyelven és mintán validált kérdőívet, valamint egy demográfiai kérdőívet alkalmaztam.

2.2.1. Dahling-féle Machiavellizmus-skála

A machiavellizmust, mint olyat először Christie és Geis kezdte el beemelni a tudományos világba az 1970-es években, s sokáig az általuk fejlesztett Mach-IV skála szolgált annak mérésére, hogy a kitöltő mekkora hajlandóságot, készséget, s képességet mutat manipulálóként való fellépésre [Czibor & Bereczkei, 2011]. Azonban ezen skála számos módszertani kitételben hibásnak mutatkozott, s több kutató is elkezdett új, machiavellizmust mérő skálát kifejleszteni. Dahling, Whitaker és Levy állították elő a Machiavellista Személyiség Skálát [Machiavellianism Personality Scale – MPS], mely validálását követően megbízhatóan mérte a machiavellizmus faktorait amerikai mintán. Ezen skálát validálta magyar mintán Talmácsi és munkatársai [2012]. A Dahling-féle Machiavellizmus skála 15 tételt tartalmaz, s négy faktort mér, így az amoralitást (pl.: „A siker érdekében nem csinálnék semmi olyat, amitől lelkiismeret-furdalásom lenne.”), kontrollérzetet (pl.: „Én határozom meg, hogy mi történik az életemben.”), kontroll iránti vágyat (pl.: „Élvezem, amikor képes vagyok irányítani egy helyzetet.”), valamint a mások iránti bizalmatlanságot (pl.: Nem szeretek csoportok mellett elköteleződni, mert nem bízom másokban.). A mérőeszköz egy öt fokú Likert-skálán mér, melyen a kitöltő bejelölheti, hogy [1] egyáltalán nem ért egyet, [2] inkább nem ért egyet, [3] nem tudja eldönteni, [4] inkább egyetért, vagy [5] teljes mértékben egyetért az állításokkal.

A kérdőívnek, valamint annak alskáláinak megbízhatóságát jelző Cronbach-alfa értékeket az alábbi, 1. számú táblázatban közlöm.

1.táblázat - A Dahling-féle Machiavellizmus Skála belsőmegbízhatóságának Cronbach-alfa értékei

Főskála	Dahling-féle Machiavellizmus Skála			
Belső megbízhatóság	$\alpha=0,75$			
Alskálák	Kontroll iránti vágy	Kontrollérzet	Mások iránti bizalmatlanság	Amoralitás
Belső megbízhatóság	$\alpha=0,74$	$\alpha=0,67$	$\alpha=0,65$	$\alpha=0,66$

Forrás: Talmácsi és mtsai., 2012

2.2.2. Kritika utáni vallásosság skála

A Kritika utáni vallásosság skálát [Post-Critical Belief Scale, PCBS] eredetileg Hutsebaut validálta [1996], magyar vonatkozásban pedig először Horváth-Szabó Katalin foglalkozott a skálával 2005-ben. A skála megalkotói Wulff elméletére alapozva fejlesztették ki a kérdőívet, mely arra épít, hogy a vallásosság megközelítése két dimenzióra alapozható. Az egyik tengely két végpontját a Transzcendens bevonása, valamint a Kizárása, a másik tengelyt pedig a Szimbolikus és Konkrét értelmezés alkotja. A skála tehát azt méri, hogy az egyén elfogadja-e Isten létezését, miként tekint a Bibliára, továbbá, hogy miként, s milyen módon értelmezi és interpretálja a különböző vallási dogmákat, tanításokat és jelenségeket [Martos és mtsai., 2009].

Ezen két dimenzió vizsgálatakor, s az eredmények értelmezésekor 4 vallásossághoz kapcsolódó attitűd körvonalazódik. Egyrészt az Ortodoxia (jellemzője a transzcendencia szó szerinti értelmezése), a Külső kritika (jellemzője a szó szerinti transzcendencia elutasítása), a Relativizmus (a transzcendencia szimbolikus értelmezésének elutasítása), valamint a Második naivitás (a transzcendencia szimbolikus értelmezésének elfogadása) [Martos és mtsai., 2009].

Kutatásomban a Martos és munkatársai [2009] által kidolgozott, rövidített, magyar mintán is validált, 18 tételes Kritika Utáni Vallásosság Skálát alkalmaztam. Az egyes tételekkel való egyetértést a kitöltő egy hét fokú Likert-skálán jelölheti, ahol az 1-es azt jelenti, hogy egyáltalán nem ért egyet az állítással, a 7-es, pedig, hogy teljes mértékben egyet ért.

2.3. Eljárás

A kutatásomhoz összeállított kérdőívsomagot online, a Google Forms [2021] felületén keresztül érhetőek el a kitöltők. A kérdőív kitöltésének két feltétele volt: egyrészt olyan személyek vehettek részt a kutatásban, akik elolvasták és elfogadták a kérdőívsomag elején ismertetett nyilatkozatot, valamint azok, akik betöltötték 18. életévüket. A nyilatkozatban ismertetem kutatásom kérdéskörét, célját és a kérdőív kitöltésének feltételeit. Ismertettem, hogy a kérdőív kitöltése anonim, önkéntes alapú és bármikor megszakítható, valamint biztosítottam a kitöltőket arról, hogy harmadik fél nem fér hozzá a beérkezett nyersadatokhoz. Tájékoztattam őket arról is, hogy az adatokat kizárólag kutatásom statisztikai céljaira, elemzésekre, hipotéziseim tesztelésére használom fel, melyeket szakdolgozatomba építek be. A nyilatkozat végén elérhetővé tettem témavezetőm, valamint saját elérhetőségeimet is, ahol a kitöltők felkereshettek kitöltéssel, kutatással kapcsolatos kérdések, megjegyzések esetén.

Kitöltők eléréséhez a kérdőívet közösségi média platformon (Facebook), azon belül is pszichológia témakörébe tartozó anyagokat megosztó csoportokban, kérdőívkitöltő csoportokban, egyetemi csoportokban osztottam meg.

A válaszok beérkezését követően lezártam a kérdőívemet, így az már nem fogad kitöltéseket. A beérkező adatokat egy Microsoft Excel file-ban összegezte a Google Forms felülete, s ezen a felületen kódoltam át, valamint rendeztem össze az adatokat olyan formátumúra, hogy azt kezelni tudja a továbbiakban használt IBM SPSS Statistics 21 szoftver. A kitöltők adatait ebbe a programba tápláltam be, majd itt hoztam létre a változóimat, az itemek rendezésével alskálákat, továbbá főskálákat

A Kritika Utáni Vallásosság Skála esetében az adatok standardizálására volt szükség, hogy megkaphassam a végleges adatokat, melyek alapján hoztam létre a Vallásos attitűd, csoportosító változót. A kérdőívből beérkező adatok két dimenziót rajzolnak ki, így a

transzcendencia bevonása, valamint a szimbolikus értelmezés dimenziót. Az értékeknek önmagukban nincs jelentőségük, így nem hasonlítható össze egymással egy-egy összetartozó transzcendencia és a szimbolikus értelmezés érték, ugyanígy egy érték önmagában még nem sokat mond arról, hogy milyen mértékű, de mindkét dimenzió belül megmutatják, hogy ki milyen pozíciót foglal el a többiekhez képest. A két dimenzió értékeinek kiszámolására jelen vizsgálatban Microsoft Excel programot használtam [Martos Tamás munkája], mely a fenti eljárás alapján [ld. Martos et al, 2009] egyszerűsített eljárást alkalmaz. Ennek során a válaszbeállítódásokra korrigált értékek súlyozott átlagaként számítjuk ki a két dimenziót, ahol a tételek súlyozására az átlagos magyar struktúrán nyert faktorsúlyokat használjuk. Az így kapott dimenziók ugyan nem teljesen korrelálatlanok, de jó közelítéssel megfelelnek a faktoranalitikus eljárással számítható értékeknek.

Az Excel programban kapott TR és SYM értékeket az IBM SPSS Statistics 21 programban standardizáltam, s az így kapott Z-értékek alapján soroltam be a vizsgált személyeket a Kritika Utáni Vallásosság Skálában megjelölt csoportokba (ortodoxia, második naivitás, kritika utáni vallásosság, relativitás).

Ezt követően elvégeztem az adattisztítást, kiválogattam, valamint megalkottam a hipotéziseim teszteléséhez szükséges változókat. Az adattisztítás során egy Outliert találtam, melyet a Kritika Utáni Vallásosság Skálán talált válaszbeállítódás miatt töröltem, így 224 adattal dolgoztam a statisztikai elemzések során.

3. Eredmények

Ahhoz, hogy megvizsgáljam, miként alakulnak változóim, valamint milyen statisztikai tulajdonságokkal rendelkeznek, leíró statisztikát kértem ki. A Dahling-féle Machiavellizmus skála tulajdonságait az 2. táblázatban, a Kritika Utáni vallásosság skála adatait a 3. táblázatban szemléltetem.

2. táblázat: Dahling-féle Machiavellizmus skála leíró statisztikai adatai

	N	Minimum	Maximum	Átlag	Szórás [SD]	Cronbach -alfa érték
[M] Kontroll iránti vágy alskála	224	5	20	12,46	3,41	$\alpha= 0,66$
[M] Kontroll Érzet alskála	224	3	15	7,73	2,53	$\alpha= 0,72$
[M] Mások iránti bizalmatlanság alskála	224	4	20	8,34	3,35	$\alpha= 0,68$
[M] Amoralitás alskála	224	4	19	7,18	3,36	$\alpha=0,78$
[M] Teljes Mach-skála	224	19	62	35,72	7,48	$\alpha= 0,69$
Valid N	224					

Forrás: Saját szerkesztés

3. táblázat: Kritika Utáni Vallásosság Skála leíró statisztikai adatai

	N	Minimum	Maximum	Átlag	Szórás [SD]
Transzcendencia bevonása	224	-2,36	1,88	0,00	1,00
Szimbolikus Értelmezés	224	-2,55	2,06	0,00	1,00
Vallási Attitűdök	224	1	4	2,60	1,13
Valid N	224				

Forrás: Saját szerkesztés

A csoportokat tekintve az ortodoxia csoportba 50, a külső kritika csoportba 56, a relativizmus csoportba 52, míg a második naivitás csoportba 66 személy tartozott.

A hipotéziseim teszteléséhez parametrikus tesztek, One-Way ANOVA próbát, valamint Pearsons-korrelációt alkalmaztam volna, azonban feltételek tesztelésénél egyik változóm esetében sem kaptam eredményül normális eloszlást. A central limit theorem értelmében, a nagy elemszámnak köszönhetően alkalmazhattam volna parametrikus próbákat, azonban a pontosabb eljárás érdekében az eljárás további részében nem-parametrikus próbákat alkalmaztam.

Hipotézis

Különbség van a Kritika Utáni Vallásosság skálán mért attitűdök között, machiavellizmus értékekben.

Első hipotézisem tesztelésére Kruskal-Wallis tesztet alkalmaztam. Ennek a próbának feltétele, hogy kitöltők és a minták függetlenek legyen egymástól, valamint, hogy a függő változó legalább ordinális típusú (ordinális, vagy skála típusú) legyen.

Függetlenség ellenőrzése: Az általam vizsgált személyek függetlenek egymástól, ugyanis minden alany egyszer töltötte ki kérdőívcsomagomat, válaszaik függetlenek voltak egymástól. A függetlenség kritériuma a fentiek értelmében teljesül.

Legalább ordinális típusú változók ellenőrzése: A tesztelés során használt függő változóm a(z) (M) Teljes Mach-skála változó, mely skála típusú, valamint a csoportosító változó. A függő változóra vonatkozó kritérium a fentiek értelmében teljesül.

Kruskal-Wallis tesztet alkalmazva, az eredmények azt mutatják, hogy különbség található a különböző vallási attitűdök között, machiavellizmus pontszám tekintetében $\chi^2[3, N=224] = 12,52$ $p = 0,006$.

Azonban a Kruskal-Wallis tesztből azt tudjuk meg, hogy különbség van a csoportok között, azonban azt nem, hogy mely csoportok között. Emiatt Mann-Whitney tesztek sorozatát végeztem. Miután elvégeztem minden csoport között a Mann-Whitney tesztet (az 1-2 csoport, az 1-3 csoport, az 1-4 csoport, a 2-3 csoport, a 2-4 csoport, valamint a 4-3 csoport között), a többszörös tesztelés miatt az utóelemzés során Bonfferoni-korrekcíót alkalmaztam, így a Bonfferoni-korrigált szignifikancia szint $\alpha=0,0083$ lett, s az eredmények ezen a szignifikancia szinten kerültek értelmezésre.

Az első Mann-Whitney tesztet az ortodoxia [1], valamint a külső kritika [2] csoportok között futtattam, melyek között nem találtam szignifikáns különbséget machiavellizmus érték

tekintetében $U = 1007,5$ $Z = -2,488$ $p = 0.013$ [2-tailed] $r = 0,16$, ahogy nem találtam szignifikáns különbséget sem az ortodoxia [1], valamint a relativizmus [3] csoportok között $U = 1222,0$ $Z = -0,523$ $p = 0.601$ [2-tailed] $r = 0,03$, sem az ortodoxia [1], valamint a második naivitás [4] csoportok között $U = 1602,5$ $Z = -0,265$ $p = 0,791$ [2-tailed] $r = 0,17$. A további Mann-Whitney tesztek eredményének értelmében nem találtam szignifikáns különbséget sem a külső kritika [2], valamint a relativizmus [3] csoportok között machiavellizmus érték tekintetében $U = 1112,0$ $Z = -2,117$ $p = 0.034$ [2-tailed] $r = 0,14$, sem a relativizmus [3], valamint a második naivitás [4] csoportok között $U = 1551,0$ $Z = -0,896$ $p = 0.370$ [2-tailed] $r = 0,05$.

A hat Mann-Whitney teszt közül egyedül egy tesztelés során, két csoport között találtam szignifikáns különbséget $U = 1158,00$ $Z = -3.551$ $p = 0.000$ [2-tailed] $r = 0,24$. Ennek értelmében szignifikáns különbség található a külső kritika [2], valamint a második naivitás [4] csoportjába tartozó személyek között, Mach-érték tekintetében. Ennek értelmében a külső kritika csoportjába tartozó vizsgált személyek magasabb machiavellizmussal jellemezhetők, mint a második naivitás csoportjába tartozók.

4. Megvitatás

Ebben a fejezetben kifejtem a vizsgálataimban kapott eredményeket, s összevetem azokat az elméleti bevezetőben ismertetett kutatások eredményeivel, valamint további következtetéseket igyekszek levonni az általam vizsgált változók közötti kapcsolatot és különbséget illetően.

Kutatásom célja nem volt más, mint hogy összefüggéseket térképezzek fel a vallásos attitűdök hátterében, s hogy becsatlakozzak abba a szakirodalmi diszkurzusba, mely a valláspszichológián belül arra keresi a választ, hogy mik azok a meghatározó vonások, melyek kapcsolatban állnak a vallásossággal, vagy alakítják azt, hogy miként mutatkozik meg, vagy bontakozik ki egy-egy vallásos attitűd. Jelen kutatásban arra törekedtem választ találni, hogy miként alakulnak a Mach-értékek, valamint a Kritika Utáni Vallásosság Skála által megjelölt vallásos attitűdök, így az ortodoxia, a külső kritika, a relativizmus, valamint a második naivitás esetében.

Hipotézisemben azt feltételeztem, hogy a fent definiált vallásos attitűdű csoportok között különbség található Mach-értékben. Az eredmények értelmezésekor valóban szignifikáns különbséget találtam két csoport között, pontosabban a külső kritika, valamint a második naivitás tartományába sorolható személyek körében. Az eredmények értelmében a külső kritika csoportba tartozó vizsgált személyek magasabb machiavellizmussal jellemezhetők, mint a második naivitás csoportjába tartozók. A második naivitás mátrixába tartozó egyének nagyobb nyitottsággal jellemezhetők, ami más vallások és spirituális felfogások elfogadását és befogadását illeti, mindemellett azonban gyengébb kapcsolat köti ezeket a személyeket a transzcendenshez [Martos és mtsai., 2009]. A külső kritika mátrixába tartozó egyének inkább szó szerint értelmezik a Bibliai tartalmakat, de tagadják azokat, a transzcendenst kizárva, s főként a racionális tudományok, azok eredményei mentén gondolkodnak [Martos és mtsai., 2009]. Wulff meglátásai szerint [1991; 1997], ebbe a tartományba olyan személyek sorolhatók, akik válogatás nélkül vallásellenes orientációkkal rendelkeznek. A külső kritika negyedébe eső személyek tehát, bár kis mértékben dogmatikusak, de kevésbé tisztességesek, valamint gyenge alkalmazkodó képességgel jellemezhetők [Duriez, 2000]. A két csoport egymással teljes mértékben ellentétes, ami a két dimenziót illeti, melyen a csoportok értelmezhetőek. A második naivitás a transzcendencia magas bevonásával, valamint a Biblia és a vallásos szövegek szimbolikus értelmezésével

társul, míg a külső kritika a transzcendencia tagadásával, és az egzakt, szó szerinti értelmezéssel.

Amögött, hogy a külső kritika tartományába eső személyek magasabb machiavellizmussal jellemezhetők, állhat a kapocs, mely szerint a külső kritikával jellemezhető egyének, az alacsony szimbolikus értelmezés tengely korrelációit ismerve, kevésbé jellemezhetők empátiás készségekkel, morális kompetenciákkal, s hajlamosabbak előítéletességre [Duriez, Soenens, Beyers, 2004; Duriez, 2004; Martos és mtsai., 2009]. Ezen vonások összefüggésbe állíthatók a magas machiavellizmussal is, melynél megfigyelhető, hogy a magas-mach személy tudva és akarva cselekszik azzal a céllal, hogy saját érdekeit elérje, mások eszközként való kihasználásával, így az empátia alacsony szintjét feltételezhetjük [Ali, Amorim & Chamorro-Premuzic, 2009], valamint mások érzelmeinek felismerése, a beleérző képesség is kevésbé jellemző a magas-mach személyekre [McIlwain, 2003; Szijjártó és Bereczkei, 2013], így láthatjuk körvonalazódni az összekötést a machiavellizmus, valamint a külső kritika között. Mindemellett elemi kapocs Kézdy, Martos és Urbán [2011] kutatásának eredménye is, mely azt találta, hogy azoknál az egyéneknél, akik kapcsolati közelségtől diszkomfortot éltek meg és bizonytalan kötődési stílussal (mely diszkomfort és kötődési stílus jellemző a machiavellista egyénekre) rendelkeztek, kapcsolat volt megfigyelhető az egyénben jelenlévő vallásos kétségekkel; azt pedig ismerjük, hogy a külső kritika tartományába eső egyének a transzcendencia tagadásával, a vallásos dogmák, jelenségek megkérdőjelezésével jellemezhetők. Így azt mondhatjuk, hogy a transzcendencia bevonásának mértéke, valamint az, hogy mennyiben értelmezi az egyén szimbolikusán a vallásos tartalmakat, kapcsolatban áll azzal, hogy az egyén mennyire lesz machiavellista.

Összességében kutatásom bekapcsolódik az eddigi szakirodalmi diskurzusba, ahol kirajzolódik egy gyenge, de körülhatárolható kapcsolat a vallásosság és a machiavellizmus között. A valláspszichológiában jelenleg is elemi kérdés, hogy milyen faktorok alakítják a különböző vallásos attitűdöket, s hogy melyek azok a vonások, melyek meghatározzák például a vallásos érettséget. Kutatásommal ezen kérdések megválaszolásához törekedtem hozzátenni, s eredményeimet értelmezve elmondható, hogy a machiavellizmus egy olyan faktor, mely befolyással lehet az egyén transzcendenciáról való gondolkodására, ahogy arra is, hogy miként értelmezi az egyén a Bibliai tartalmakat.

Irodalomjegyzék

- ABELL, L., BREWER, G., QUALTER, P., & AUSTIN, E. [2016]. Machiavellianism, emotional manipulation, and friendship functions in women's friendships. *Personality and Individual Differences*, 88, 108-113.
- ALI, F., & CHAMORRO-PREMUZIC, T. [2010]. The dark side of love and life satisfaction: Associations with intimate relationships, psychopathy and Machiavellianism. *Personality and Individual Differences*, 48[2], 228-233.
- ALI, F., AMORIM, I. S., & CHAMORRO-PREMUZIC, T. [2009]. Empathy deficits and trait emotional intelligence in psychopathy and Machiavellianism. *Personality and Individual Differences*, 47[7], 758-762.
- ALLPORT, G. W., & ROSS, J. M. [1967]. Personal religious orientation and prejudice. *Journal of personality and social psychology*, 5[4], 432.
- AUSTIN, E. J., FARRELLY, D., BLACK, C., & MOORE, H. [2007]. Emotional intelligence, Machiavellianism and emotional manipulation: Does EI have a dark side?. *Personality and individual differences*, 43[1], 179-189.
- AUSTIN, E. J., SAKLOFSKE, D. H., & EGAN, V. [2005]. Personality, well-being and health correlates of trait emotional intelligence. *Personality and Individual differences*, 38[3], 547-558.
- BAGDY, E. [1977]. *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BAUMEISTER, R. F. [2002]. Religion and psychology: Introduction to the special issue. *Psychological Inquiry*, 13[3], 165-167.
- BERGER, P. L. [1967]. A sociological view of the secularization of theology. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6[1], 3-16.
- BERTA J., CSABAI K. [2014]. *Szocializáció gyermek- és serdülőkorban. Elakadások, zavarok és kibontakozás*. Egyetemi Kari Jegyzet, Budapest.
- BREWER, G., BENNETT, C., DAVIDSON, L., IREEN, A., PHIPPS, A. J., STEWART-WILKES, D., & WILSON, B. [2018]. Dark triad traits and romantic relationship attachment, accommodation, and control. *Personality and Individual Differences*, 120, 202-208.
- CHRISTIE, R., GEIS, F. [1970]. *Studies in Machiavellianism*. San Diego: Academic Press.
- CZIBOR, A., & BERECZKEI, T. [2011]. Sikeresek-e a machiavellisták? Viselkedési stratégiák, személyiségjellemzők és narratív beszámolók társas dilemmahelyzetekben. *Pszichológia*, 31[4], 359-380.
- DELUGA, R. J. [2001]. American presidential Machiavellianism: Implications for charismatic leadership and rated performance. *The leadership quarterly*, 12[3], 339-363.
- DURIEZ, B. [2003]. Vivisectioning the religious mind: Religiosity and motivated social cognition. *Mental Health, Religion & Culture*, 6[1], 79-86.
- DURIEZ, B., & SOENENS, B. [2006]. Personality, identity styles, and religiosity: An integrative study among late and middle adolescents. *Journal of adolescence*, 29[1], 119-135.
- DURIEZ, B., FONTAINE, J. R., & HUTSEBAUT, D. [2000]. A further elaboration of the Post-Critical Belief scale: Evidence for the existence of four different approaches to religion in Flanders-Belgium. *Psychologica Belgica*, 40[3], 153-182.

- DURIEZ, B., SOENENS, B., & BEYERS, W. [2004]. Personality, identity styles, and religiosity: An integrative study among late adolescents in Flanders [Belgium]. *Journal of Personality*, 72[5], 877-910.
- ERIKSON, E. H. [1968]. *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- FERRELL, O. C., & GRESHAM, L. G. [1985]. A contingency framework for understanding ethical decision making in marketing. *Journal of marketing*, 49[3], 87-96.
- FLURRY, L. A., & SWIMBERGHE, K. [2016]. Consumer ethics of adolescents. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 24[1], 91-108.
- FURNHAM, A., RICHARDS, S. C., & PAULHUS, D. L. [2013]. The Dark Triad of personality: A 10 year review. *Social and personality psychology compass*, 7[3], 199-216.
- GOOD, M., & WILLOUGHBY, T. [2006]. The role of spirituality versus religiosity in adolescent psychosocial adjustment. *Journal of Youth and Adolescence*, 35[1], 39-53.
- HEGARTY, W. H., & SIMS, H. P. [1978]. Some determinants of unethical decision behavior: An experiment. *Journal of applied Psychology*, 63[4], 451.
- HERCZEG-KÉZDY, A., URBÁN, S., & MARTOS, T. [2018]. A vallásos orientáció mérésére kidolgozott 12 tételes Életkorfüggetlen IE Skála [Age-Univerzal IE Scale] magyar változata.
- HORVÁTH-SZABÓ, K. [2003]. Hazai vizsgálatok a Kritika utáni vallásosságskálával. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 58[1], 127-152.
- HUNT, S. D., & VITELL, S. [1986]. A general theory of marketing ethics. *Journal of macromarketing*, 6[1], 5-16.
- HUNT, S. D., & VITELL, S. J. [2006]. The general theory of marketing ethics: A revision and three questions. *Journal of macromarketing*, 26[2], 143-153.
- HUTSEBAUT, D. [1996]. Post-Critical Belief a New Approach To the Religious Attitude Problem1. *Journal of empirical theology*, 9[2], 48-66.
- INÁNCSI, T., LÁNG, A., & BEREZKEI, T. [2015]. Machiavellianism and adult attachment in general interpersonal relationships and close relationships. *Europe's journal of psychology*, 11[1], 139.
- JOHNSTONE, B., YOON, D. P., COHEN, D., SCHOPP, L. H., MCCORMACK, G., CAMPBELL, J., & SMITH, M. [2012]. Relationships among spirituality, religious practices, personality factors, and health for five different faith traditions. *Journal of religion and health*, 51[4], 1017-1041.
- JONASON, P. K., LYONS, M., & BETHELL, E. [2014]. The making of Darth Vader: Parent-child care and the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 67, 30-34.
- JONASON, P. K., STROSSER, G. L., KROLL, C. H., DUINEVELD, J. J., & BARUFFI, S. A. [2015]. Valuing myself over others: The Dark Triad traits and moral and social values. *Personality and Individual Differences*, 81, 102-106.
- JONES, D. N., & PAULHUS, D. L. [2011]. Differentiating the Dark Triad within the interpersonal circumplex. *Handbook of interpersonal psychology: Theory, research, assessment, and therapeutic interventions*, 249-269.
- KEYES, C. L., & REITZES, D. C. [2007]. The role of religious identity in the mental health of older working and retired adults. *Aging and Mental Health*, 11[4], 434-443.

- KÉZDY, A., MARTOS, T., URBÁN, S., & HORVÁTH-SZABÓ, K. [2010]. A vallásos attitűdök, a megküzdési módok és a lelki egészség összefüggései serdülő-és fiatal felnőttkorban= The relationship between religious attitudes, coping strategies, and mental health in adolescence and young adulthood. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 11[1], 1-16.
- KOENIG, H. G. [2003]. Religion, spirituality and health: an American physician's response. *The Medical Journal of Australia*, 178[2], 51-52.
- KOENIG, H. G., & COHEN, H. J. [Eds.]. [2002]. *The link between religion and health: Psychoneuroimmunology and the faith factor*. Oxford University Press.
- KOENIG, H., PARKERSON JR, G. R., & MEADOR, K. G. [1997]. Religion index for psychiatric research. *The American Journal of Psychiatry*, 154[6], 885-886.
- KRAUT, R. E., & LEWIS, S. H. [1975]. Alternate models of family influence on student political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31[5], 791.
- KRAUT, R. E., & PRICE, J. D. [1976]. Machiavellianism in parents and their children. *Journal of Personality and Social Psychology*, 33[6], 782.
- LÁNG, A., & ABELL, L. [2018]. Relationship between interparental functioning and adolescents' level of Machiavellianism: A multi-perspective approach. *Personality and Individual Differences*, 120, 213-221.
- LÁNG, A., & ABELL, L. [2018]. Relationship between interparental functioning and adolescents' level of Machiavellianism: A multi-perspective approach. *Personality and Individual Differences*, 120, 213-221.
- LÁNG, A., & BIRKÁS, B. [2015]. Machiavellianism and parental attachment in adolescence: Effect of the relationship with same-sex parents. *Sage Open*, 5[1].
- LÁNG, A., & LÉNÁRD, K. [2015]. The relation between memories of childhood psychological maltreatment and Machiavellianism. *Personality and Individual Differences*, 77, 81-85.
- LIU, C. C. [2008]. The relationship between Machiavellianism and knowledge sharing willingness. *Journal of Business and Psychology*, 22[3], 233-240.
- LONGENECKER, J. G., MCKINNEY, J. A., & MOORE, C. W. [2004]. Religious intensity, evangelical Christianity, and business ethics: An empirical study. *Journal of business ethics*, 55[4], 371-384.
- LUHTANEN, R., & CROCKER, J. [1992]. A collective self-esteem scale: Self-evaluation of one's social identity. *Personality and social psychology bulletin*, 18[3], 302-318.
- MACCOBY, E. E. [1994]. The role of parents in the socialization of children: An historical overview. In R. D. Parke, P. A. Ornstein, J. J. Rieser, & C. Zahn-Waxler [Eds.], *A century of developmental psychology* [p. 589–615]. American Psychological Association.
- MACHIAVELLI, N. [2020]. *A fejedelem – Helikon Zsebkönyvek 4*. Budapest: Helikon Kiadó.
- MALTBY, J., & DAY, L. [2003]. Religious orientation, religious coping and appraisals of stress: Assessing primary appraisal factors in the relationship between religiosity and psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, 34[7], 1209-1224.
- MARTOS, T., KÉZDY, A., ROBU, M., URBÁN, SZ. HORVÁTH-SZABÓ, K. [2009]: Újabb adatok a Kritika Utáni Vallásosság Skála alkalmazásához – Elmélet és módszertan. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64[4]. 643–669.

- MCILWAIN, D. [2003]. Bypassing empathy: A machiavellian theory of mind and sneaky power. In *Individual Differences in Theory of Mind: Implications for Typical and Atypical Development*. Psychology Press.
- MESKO, N., LANG, A., ANDREA, C., SZIJARTO, L., & BEREZKEI, T. [2014]. Compete and compromise: Machiavellianism and conflict resolution. *EJBO: Electronic Journal of Business Ethics and Organizational Studies*.
- OJHA, H. [2007]. Parent-child interaction and Machiavellian orientation. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 33, 285-289.
- PACIOTTI, B., RICHERSON, P., BAUM, B., LUBELL, M., WARING, T., MCELREATH, R., ... & EDSTEN, E. [2011]. Are religious individuals more generous, trusting, and cooperative? An experimental test of the effect of religion on prosociality. In *The economics of religion: Anthropological approaches*. Emerald Group Publishing Limited.
- PALOUTZIAN, R. F., RICHARDSON, J. T., & RAMBO, L. R. [1999]. Religious conversion and personality change. *Journal of personality*, 67[6], 1047-1079.
- PARGAMENT, K. I. [2001]. *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford press.
- PARK, C. L. [2007]. Religiousness/spirituality and health: A meaning systems perspective. *Journal of behavioral medicine*, 30[4], 319-328.
- PAULHUS, D. L., & WILLIAMS, K. M. [2002]. The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of research in personality*, 36[6], 556-563.
- PROSHANSKY, H. M., FABIAN, A. K., & KAMINOFF, R. [1983]. Place-identity: Physical world socialization of the self. *Journal of environmental psychology*.
- RANDOLPH-SENG, B., & NIELSEN, M. E. [2007]. Honesty: One effect of primed religious representations. *The international journal for the psychology of religion*, 17[4], 303-315.
- ROBINSON, L. C. [1994]. Religious orientation in enduring marriage: An exploratory study. *Review of Religious Research*, 35, 207-218.
- ROHNER, R. P., KHALEQUE, A., & COURNOYER, D. E. [2005]. Parental acceptance-rejection: Theory, methods, cross-cultural evidence, and implications. *Ethos*, 33[3], 299-334.
- SANDAGE, S. J., & HARDEN, M. G. [2011]. Relational spirituality, differentiation of self, and virtue as predictors of intercultural development. *Mental Health, Religion & Culture*, 14[8], 819-838.
- SANDAGE, S. J., & JANKOWSKI, P. J. [2010]. Forgiveness, spiritual instability, mental health symptoms, and well-being: Mediator effects of differentiation of self. *Psychology of Religion and Spirituality*, 2[3], 168.
- SCHEPERS, D. H. [2003]. Machiavellianism, profit, and the dimensions of ethical judgment: A study of impact. *Journal of Business Ethics*, 42[4], 339-352.
- SHULTS, F. L., & SANDAGE, S. J. [2006]. *Transforming spirituality: Integrating theology and psychology*. Baker Academic.
- SINGH, P., & BANO, S. [2017]. Effect of Intrinsic-Extrinsic Religiosity on the Psychological Well-being of Adolescents. *Journal of Psychosocial Research*, 12[1].
- SZÍJJÁRTÓ, L., & BEREZKEI, T. [2013]. Cold-minded thinking? The role of emotional intelligence and emotional stability in Machiavellian decision-making. *Psychiatria Hungarica: A Magyar Pszichiatriai Tarsasag Tudomanyos Folyoirata*, 28[3], 221-228.

- TALMÁCSI, G., OROSZ, G., BIRKÁS, B., & BEREZKEI, T. [2012]. A Dahling–féle machiavellizmus skála validálása. *Alkalmazott Pszichológia*, 3, 63-82.
- TAN, J. H., & VOGEL, C. [2008]. Religion and trust: An experimental study. *Journal of Economic Psychology*, 29[6], 832-848.
- TANG, T. L. P., & CHEN, Y. J. [2008]. Intelligence vs. wisdom: The love of money, Machiavellianism, and unethical behavior across college major and gender. *Journal of Business Ethics*, 82[1], 1-26.
- URBÁN, S., KÉZDY, A., & MARTOS, T. [2011]. THE RELATIONSHIP BETWEEN ADULT ATTACHMENT AND RELIGIOUS DOUBTS. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica Latina*, 56[2].
- VERNON, P. A., VILLANI, V. C., VICKERS, L. C., & HARRIS, J. A. [2008]. A behavioral genetic investigation of the Dark Triad and the Big 5. *Personality and Individual Differences*, 44[2], 445-452.
- VESELKA, L., SCHERMER, J. A., & VERNON, P. A. [2011]. Beyond the big five: The dark triad and the supernumerary personality inventory. *Twin Research and Human Genetics*, 14[2], 158-168.
- VITELL, S. J., PAOLILLO, J. G., & SINGH, J. J. [2005]. Religiosity and consumer ethics. *Journal of business ethics*, 57[2], 175-181.
- WRIGHT, L. S., FROST, C. J., & WISECARVER, S. J. [1993]. Church attendance, meaningfulness of religion, and depressive symptomatology among adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 22[5], 559-568.
- WULFF, D. [1991]. *Psychology of Religion, Classic and Contemporary Views*. New York.
- YSSELDYK, R., MATHESON, K., & ANISMAN, H. [2010]. Religiosity as identity: Toward an understanding of religion from a social identity perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14[1], 60-71

Kovács Áron

Lesz még valaha sikeres közvélemény kutatás?

*Szakmailag ellenőrizte: Kovács László,
BCE Közgazdasági és Gazdaságinformatika
Doktori Iskola PhD-hallgatója*

A közvélemény kutatásokba fektetett bizalom az elmúlt esztendőkből nagyon megingott. Kezdve a Brexit népszavazás előtti felmérések tragikus végkimenetelétől, amely egész Európát lesokkolta, de folytathatnánk a sort a 2016-os vagy a 2020-as amerikai elnökválasztással. Az biztos, hogy valami változik a közvélemény kutatás tudományában, azonban pontos megfejtések még nincsenek a kérdésekre. Írásom első felében bemutatom, hogy hogyan épül fel egy kutatás, mikre kell fogyasztóként odafigyelnünk, amikor a médiában, vagy bárhol ilyennel találkozunk. A második részében pedig gyakorlati példát veszek, és a Brexitszavazás körülményeit vizsgálom meg, továbbá, hogy ennek milyen rövid, illetve hosszútávú hatásai lesznek a közvélemény kutatás tudományára.

1. Bevezetés

A 19. század elejére kell visszatekintenünk, ha azt akarjuk megvizsgálni, hogy mióta létezik a közvélemény kutatás, mint fogalom. Az évek során természetesen sokat fejlődött, az egyik nagy fordulópontja, ahonnan a modern közvélemény kutatást is származtatjuk, az 1936-os amerikai elnökválasztáshoz kötődik. Ebben az időben már több közvélemény kutató cég is működött, és más-más technikával próbálták előre jelezni, hogy vajon Franklin Delano Rooseveltnél másodjára is megszavazza-e az amerikai nép, vagy Alfred Landon republikánus jelölt kerül ki győztesen. Történetünk nem a szavazásról szól, hanem az azt megelőző felmérésekről, amely problémája nagyon jól illusztrálja a közvélemény kutatásokban felmerülő veszélyeket [Rudas 2006].

A Literary Digest folyóirat a valaha volt legnagyobb számú közvélemény kutatását készítette el, 10 millió embernek küldték el kérdőívüket, amelyből 2,4 millió választ kaptak. Ez a szám az Egyesült Államokhoz képest is nagyon sok, ahhoz képest, hogy manapság pár ezres kutatásokról beszélhetünk. A beérkezett válaszok alapján egyértelműen Alfred Landon került ki győztesen, a történelemből tudhatjuk, hogy számításuk messze eltért a valóságtól, ugyanis Rooseveltnél másodjára is megszavazták. Nagyon fontos tehát megjegyezni, hogy a minta elemszámának a nagysága nem eredményez pontosabb előrejelzést, ezt érdemes megjegyeznünk, később kifejtem, hogy mi állhat ennek a hátterében.

Maradjunk még egy kicsit ugyanennél az elnökválasztásnál. George Gallup statisztikus nevét érdemes megemlíteni, aki új nézőpontot hozott a közvélemény kutatások életébe. Ő nem a minta elemszámának a növelésével szeretett volna pontosabb eredményt elérni, hanem elég a kisebb minta is, ha az a választópolgárok bizonyos mérhető tulajdonságaira reprezentatív (pl.: nem, életkor, iskolai végzettség). Mondanom sem kell, hogy ez az eljárás nem csak ezt, hanem az elkövetkező 10 évben minden választást sikeresen megjósolt előre. Az 1948-as választáson azonban ez az elmélet is csődöt mondott. A negyvenes évek vége óta

az elemzők nagy része egyetértett abban, hogy nem elegendő, hogy bizonyos mérhető dolgokra reprezentatív a minta, vannak olyan lényeges szempontok, amelyekre nem tudjuk biztosítani, hogy a minta reprezentatív, így más módszerhez kell folyamodnunk. Itt jöttek rá, hogy véletlenszerűen kell a mintát választani, azaz azt kell elérni, hogy bármelyik ember válasza ugyanakkora eséllyel kerüljön bele a kutatásba, ezt a módszert nevezhetjük a közvélemény-kutatás modern elméletének, azaz a véletlen kiválasztás módszerének. De miért fontos, hogy teljesen véletlenszerűen kerüljenek bele az emberek a mintába? Azért, mert ha tényleg véletlen a mintavétel, akkor az már önmagában hordozza a reprezentativitást minden ismérvre. Írásomban próbálom az eddig és ezután felmerülő kérdésekre megtalálni a választ, mégpedig abban a formában, hogy matematikai és statisztikai előképzettség se kelljen hozzá, a legfontosabb fogalmakat próbálom szemléletes példákkal is illusztrálni.

2. Közvélemény kutatás

2.1. Mintanagyság

Térjünk vissza az 1936-os választáshoz, ahol a Literary Digest folyóirat 2,4 milliós közvélemény-kutatása nem hozott megfelelő eredményt. Először is miért felfoghatatlan mai fejjel az, hogy 2,4 millió embert sikerült megkérdezni, valamint mennyi pénzbe kerülhetett ez? Nem szeretném megjósolni az összeget, azonban ma Magyarországról azt láthatjuk, hogy leggyakrabban 1000 fős mintákból dolgoznak a hazai kutatások, idén volt egy nagyobb volumenű, 5000 fős felmérés, ami kimagaslóan nagy szám. Pontos adatunk nincsen, hogy mekkora költségről beszélhetünk, azonban a megrendelő többször is elmondta, hogy több 10 millió forintba került ez a felmérés [Telex, 2021]. Ennek az információnak a birtokában mi is láthatjuk, hogy igaz, hogy az Amerikai Egyesült Államok lakossága több mint 30-szoros a mai Magyarországnak, de még akkor is elenyésző lenne egy felmérés, a 2,4 millióhoz képest, a költségekről ne is beszéljünk. Azonban, hogy lehet az, hogy egy nagy minta nem hoz pontosabb eredményt? Jogos lenne a feltételezés, hogy egy 5-ször nagyobb minta, ha nem is 5-ször pontosabb eredményt, de végtére is pontosabb eredményt érne el. Mi történt akkor a mi esetünkben? Az előző, mintaelemszámra vonatkozó kijelentés csak akkor érvényes, ha a mintavétel a megfelelő körből merít, azaz a mintavételi eljárásnak megalapozottnak kell lenni, és ez hiányzott az 1936-os választásoknál a Literary Digest folyóiratnál, ugyanis abban az időben a telefonkönyvből vett minta magában hordozza a felsőközéposztály felülreprezentáltságát (ők teheték meg, hogy telefonjuk legyen). A mintaválasztás módja határozza meg, hogy mennyire lesz pontos a kutatás, és abban egyetértenek a szakértők, hogy a legjobb módszer a véletlen kiválasztás módszere, ahol, mint mondtam, minden ember véleménye ugyanakkora eséllyel kerül bele a felmérésbe. Továbbá, van egy másik, hatalmas előnye ennek a módszernek, mégpedig az, hogy a véletlen kiválasztásból származó pontatlanság, azaz az esetleges tévesztések, hibák nagysága kvantifikálhatók. Ahhoz, hogy ez a számszerűsítést megfelelően át lehessen adni nélkülözhetetlen pár szónak a magyarázata.

Mit értünk megbízhatósági szint alatt? Egy százalékos érték, amely megadja, hogy a kutatásnak az eredménye milyen valószínűséggel lesz pontos. Mi 95%-os megbízhatósági szintről fogunk beszélni, amely azt jelenti, hogy a kutatás eredménye 95%-os bizonyossággal általánosítható ki a mintán kívüli világra [Szörényi].

Mit értünk hibahatár alatt? A kutatás pontosságát leíró százalékos érték. Amennyiben azt mondjuk, hogy a hibahatár 10%, akkor az azt jelenti, hogy a kutatás eredménye +/- 10%-pontban térhet el, azaz valójában egy intervallumot határoz meg. Ez a hibahatár függ a minta elemszámától [Hunyadi és Vita, 2008].

Ezeknek az értékeknek a szemléltetésére Rudas Tamás [2006] könyvéből az alábbi táblázat szerintem nagyon jól leírja, hogy megfelelő kiválasztási folyamat mellett mennyit segít a felmérés pontosságán a nagyobb minta elemszám, ha a mintavétel módja véletlen.

1. táblázat A maximális, 95%-os megbízhatósági szinthez tartozó hibahatár különböző minta-nagyságok esetén

Mintanagyság	Hibahatár (legfeljebb)
100	10,0%
200	7,0%
500	4,4%
1000	3,2%
1500	2,6%
2000	2,2%
2500	2,0%
3000	1,8%
3500	1,6%
4000	1,6%
4500	1,4%
5000	1,4%

Forrás: Rudas 2006

Amennyiben a mintanagyság 1000 fő, akkor 95%-os megbízhatósági szint mellett, a hibahatár 3,2%-pont. Ez azt jelenti, hogy amennyiben egy 1000 főből álló felmérésnek az eredménye pl. egy politikus támogatottságára 45%, akkor valójában azt mondhatjuk el róla, hogy az eredmény 95%-os megbízhatósággal 41,8% és 48,2% között helyezkedik el a népesség egészében.

2.2. Mintavétel

Eljutottunk arra a szintre, hogy elméletben már tudjuk, hogy a véletlen kiválasztás a legjobb, és hogy milyen hibahatár mellette hány embert kell megkérdeznünk, hogy számunkra elfogadható pontosságú eredményt kapjunk. Azonban a való életben ez egy kicsit másképp zajlik, ez is egy olyan kutatási eredmény, amely elméletben nagyon szép, azonban a gyakorlatba való átültetése kicsi nehézségbe ütközik. Az egyik legnagyobb lényegi kérdés, hogy mi a legjobb megvalósítási formája a véletlen kiválasztásnak. Rudas Tamás pontosan így fogalmazta meg: *„Véletlen mintavételről akkor beszélünk, ha a minta készítői egy megfelelő eljárás alkalmazásával biztosítják, hogy egyik társadalmi csoport tagjai se*

kapjanak a többiekénél nagyobb esélyt a mintába kerülésre” [Rudas, 2006:28]. Be kell látnunk, hogy igazán nehéz ezt a gyakorlatban is megvalósítani. Vannak szituációk, amikor beszélhetünk véletlen kiválasztásról, azonban ezek általában kisebb, jobban behatárolt közösségekre értendő felmérések lehetnek, azonban, ha régiós, vagy országos felmérést szeretnénk végezni, akkor be kell látnunk, hogy nem vagyunk erre képesek. Nincsen meg hozzá minden adat, túl nagy lenne az idő és költség ráfordítása a felmérésnek. Azonban a gyakorlati életben kitaláltak olyan eljárási módokat, amelyek megfeleltethetőek a véletlen kiválasztás módszerével, azaz ahol szintén mérhető az esetleges hibának a mértéke. Több módszer is létezik, amelyek különböző élethelyzetekben alkalmazandók, országos szintű felméréseknél a leggyakrabban használt eljárás a kétlépcsős rétegzett mintavétel. Először vizsgáljuk meg külön-külön, hogy mit is jelent ez a két szó.

A kétlépcsős mintavétel gyakorlati alkalmazására nagyon jó példa lehet, hogy egy benzinkút lánc dolgozóinak szeretnénk az elégedettségét mérni. Itt a véletlen mintavétel lehetne, hogy egy kalapba berakunk minden dolgozót az országból, és véletlenül kihúzzunk 1000-at, azonban ennél van egy egyszerűbb és költségkímélőbb megoldás is. Első körben a benzinkutakból veszünk egy véletlen mintát, azaz a mintánkban nem 150 kút, hanem csak 25 darab lesz melyet szintén véletlen eljárással kapunk, és a második körben már csak az ezeken a kutakon dolgozó munkatársakból választunk ki véletlen eljárással 100 munkatársat. Ebben az esetben a véletlen kiválasztás nem sérül amennyiben a csoporton belül homogénnek tekinthetők a megfigyelések, azonban a költségeket és az időráfordítást sikerült csökkentenünk. A rétegzett mintavétel pedig azt jelenti, hogy a vizsgált ismérv alapján csoportokba rendezzük az egész sokaságot és rétegenként veszünk véletlen mintákat. Például maradvia a benzinkutas példánál rétegek lehetnek a dolgozók beosztása (pl.: pénztáros, eladó, osztályvezető stb.), azaz minden rétegből választunk egy véletlen mintát, akkor a kapott eredmény egészben szintén egy véletlen mintát fog eredményezni. Most pedig ezt a két eljárást összerakva kapjuk meg a kétlépcsős rétegzett mintavételt, legegyszerűbben ezt is egy példával szeretném szemléltetni. Szeretnénk Magyarországon felmérni a gimnazista diákok elégedettségét az oktatás színvonalával kapcsolatban. Először a hazai gimnáziumokat bizonyos tulajdonságaik szerint rétegekbe soroljuk (pl.: elhelyezkedés, tanuló létszám stb.). Ezután első „lépcsőként” ebből veszünk egy véletlen mintát, azaz kapunk minden rétegből meghatározott számú gimnáziumot, majd az intézmények tanulóiból ezután egy véletlen mintát veszünk, így eredményül egy felmérésre tökéletesen alkalmas tanulókból álló listát kapunk.

2.3 Adatgyűjtés

A gyakorlati megvalósítás egyik legfontosabb része a megfelelő adatgyűjtés, lehet akár milyen jó az elkészített minta, ha az adatgyűjtés fázisába hiba csúszik, borulhat az egész terv. Hasonlóan fontos a mintába került embereknek, és csak nekik, a megfelelő megkérdezése, mint a mintaválasztás helyes módja. Kutatók tapasztalatai azt igazolják, hogy a pótcímek alkalmazása a felméréseknél, azaz amikor egy embert nem lehet elérni, akkor a mintában nem lévő, azonban tulajdonságaiban hozzá hasonló emberrel helyettesítik, nem növeli a megbízhatóságot, inkább csak az esetleges hibákat kendőzi el. Nagyon fontos minden felmérésnél feltüntetni, hogy mekkora volt a nem válaszolók aránya (sajnos ezt sokszor elhagyják), ugyanis minél nagyobb az arány, annál torzabb képet kapunk eredményül. Ha ez az arány túl nagyra nő, akkor a szokásos megbízhatósági állítások érvényüket veszítik, ezért is nagyon fontos, hogy ez az arány legyen feltüntetve.

2.4. *Súlyozás*

A minta súlyozása egy olyan eljárás, amely a mintát a társadalom egy bizonyos tulajdonsága szerint nem reprezentatív voltát avatott kijavítani. Azaz egy nem reprezentatív mintából szeretne reprezentatívát csinálni. A mintában a populációhoz képest alulreprezentált csoportok tagjai 1-nél nagyobb súlyt, a felülreprezentált tagjai 1-nél kisebb súlyt kapnak. Nagyon fontos megjegyezni, hogy ez a módszer csak a minta kicsi, a véletlen mintavételnek betudható hibáinak korrigálására használható, a valószínűtlenül nagy hibák korrigálására semmiképpen. A második esetben azt kell megállapítanunk, hogy hibás volt a mintavételi eljárás.

3. **Brexit népszavazás**

3.1. *Kezdetek*

Az előző fejezetben azt próbáltam közérthetően leírni, hogy miért olyan bonyolult egy eredményes közvélemény kutatást készíteni, addig ebben a részben szeretnék gyakorlati szempontból is megvizsgálni egy nagyon híres esetet. Bizonyára, ha az ember már értelmes felnőttként élte az életét a 2016-os évben, akkor nem kerülhette el a figyelmét az Egysült Királyságban uralkodó helyzet. Menni, vagy maradni? Tette fel a kérdést egy egész ország, sőt egy egész kontinens. Hatalmas média és politikai nézőpontok csaptak össze a szemünk előtt, és természetesen ebben hatalmas szerepet kaptak a felmérések, statisztikák, hogy vajon a szavazás után milyen világra kell majd felkészülnünk. A legtöbb közvélemény kutató iroda eredményeiben a maradás pártiakat hozta ki győztesen, azonban valószínűleg mondanom sem kell, hogy tévedtek. A maga ironikus módján valószínűleg a közvélemény kutatásoknak hatalmas szerepük volt ebben. Elsőként fontos azt megérteni, hogy a kampányoló felek is csak hasonló felmérésekre tudják alapozni kampány stratégiáikat, így ezek alapján mérik fel, hogy milyen minőségű és mekkora erősítésre van még szükségük, hogy a végén ők kerüljenek ki győztesnek. A második kiemelő dolog, hogy ezek a felmérések nem csak a politikai pártokat, hanem az egész népeiséget látják el információval, így lehetőséget adva a társadalomnak, a piacnak és a nemzetközi szervezeteknek felkészülni az adott kimenetelre. Ebben hatalmas szerepet játszik a média, amely az amúgy is kétes felméréseket felnagyítva tényként állítják be, eltörpítve a részleteket. A harmadik hatása a közvélemény kutatásoknak, hogy hatalmas befolyással van az emberekre. Itt két elméletet szükséges megkülönböztetnünk. Az első a bandwagon-effektus, azaz „tarts a győztesrel”, valamint az underdog-hatás, azaz „segítsük a gyengét”. Amennyiben egy választó a „győztes” oldalra szeretne állni, így a felmérések szerinti győztesre szavaz, akkor ezt nevezzük bandwagon-effektusnak, ellenkező esetben pedig, ha a választópolgárunk az előzetesen gyengébb pártra szavaz akkor ezt nevezzük underdog-hatásnak, feltéve azt, hogy előzetesen nem volt preferenciája. Ezeket a hatásokat egyik választásból sem lehet kiszűrni, azaz soha nem fogjuk tudni egy választás után, hogy az előzetes felméréseknek ilyen szempontból milyen és mekkora hatásuk volt [Boros és Medvegyev, 2016]. A brexitszavazás után a font történelmi mélypontra süllyedt a dollárral szemben, és a pénzpiacokat is elég erőteljesen megrázta, amelynek következményeit mind a mai napig érezzük, és valószínűleg még egy ideig érezni is fogjuk.

3.2. *Mintanagysága – hiba*

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy hol csúszhatott el egy ilyen fontos választásnak az előzetes felmérése, ennyire bizonytalan lett volna a brit nép? Az első részben egészen hosszan taglaltam, hogy milyen követelményeknek kell teljesülni egy közvélemény kutatásnak ahhoz, hogy megbízható eredményt érjünk el. Nagyon fontos, hogy megfelelő minta választási eljárást feltételezve kell meghatároznunk először, hogy mekkora mintát is szeretnénk elérni. Ez az egyik legelemibb kérdés. A brexitszavazás előtt a kutató irodák közzé tették bizonyos szintig, hogy milyen eljárással választottak embereket a felmérésbe, milyen úton érték el őket, ezt több tudós is megvizsgálta és hatalmas kivetni valót nem találtak benne, azonban ez már nem volt így a minta nagyságával kapcsolatban. Ebben az esetben többnyire ezer, kétezer fős mintákból dolgoztak a felmérések, amely a kutatók számításai szerint a legtöbb hibát is magában hordozta. Cochran 1977-es tankönyve az alapja a társadalmi arány becsléséről szóló legtöbb munkának. Számos híres tudós is erre hivatkozik egy-egy újabb módszer, vagy képlet kitalálásakor, legyen szó például a Bernoulli-féle valószínűségi változóról, vagy a Wald-módszerről. Írásomnak nem része ezeknek az összetettebb statisztikai és matematikai képleteknek a levezetése és megértetése, sokkal inkább az eredmény megmutatása, valamint annak értelmezése, ugyanis olvasónk valószínűleg ezzel fog hamarabb találkozni egy hétköznapi szituációban. Legyen szó egy közelgő választásról, vagy népszavazásról, vagy bármilyen egyéb közvélemény kutatásról. Itt is mint minden közvélemény kutatásnál az elmeszám növelésével vagy a megbízhatósági szintet tudjuk növelni, azaz nagyobb valószínűséggel általánosítható ki az egész társadalomra a felmérésünk, vagy pedig a hibahatárt tudjuk csökkenteni, azaz pontosabb eredményt érhetünk el. A mi esetünkben a brexit népszavazás előtti első közvélemény kutatás eredményeként már látni lehetett, hogy egy nagyon megosztó kérdéstről van szó, azaz az eredmény nagyon közel helyezkedik el az 50%-hoz, ezért kifejezetten figyelni kell arra, hogy a lehető legkisebb hibahatárral dolgozzanak a cégek, mert az eredmény nagyon könnyen válik pontatlanná, mint ahogy a valóságban is történt. A kutatók szerint ebben az esetben a hibahatárt 1%-pont környékére kellett volna levinni, a valóságban ezt a számot azonban meg sem közelítette. Mint ahogy az első táblázatból is látszik a hibahatár kétezer fős mintánál is csupán 2,2%-pont, amely jelen esetben egy 4,4%-pontos intervallumot jelent, ami egy ilyen kiélezett szavazásnál, mint ahogy a példa is mutatja, túl sok. Jelen esetünkben, hogyha 1%-pontos hibahatárt és 95%-os megbízhatóságot (konfidenciaszintet) szeretnénk volna, ami egy ilyen szoros kimenetelű választás előtt követendő, akkor 9600 fős megfigyelésre lett volna szükség [Boros és Medvegyev, 2016]. Ehhez képest az egy-két ezres minták ezt meg sem közelítik. Azonban nem lehet azt állítani, hogy ha minden esetben 10000 fős mintákat veszünk, akkor biztosan meg tudjuk jósolni a szavazások kimenetelét. Több dolog is húzódik a háttérben és csak az egyik a minta nagysága. De akkor még mindig felmerül a kérdés, hogy hogyan tévedtek ennyire a szakértők?

3.3. *Felmerülő hibák*

Nagyon nehéz lenne általános igazságokat felsorakoztatni, ugyanis mindig az adott felmérés/szavazás témáját, kontextusát kell vizsgálni. Az Egyesült Királyságban az általános választások a politikai jobb, illetve baloldaltól szólnak, azonban ennél a népszavazásnál már nem volt ilyen egyértelmű a kép [John, 2016]. A bevándorlás volt az egyik központi kérdése, így nem a középosztály és munkásosztály ellentétére éleződött ki a szavazás, hanem a szociál liberálisok, illetve a szociális konzervatívok közötti megosztottságra. Az előbbieket az EU-ban való maradás mellett tették le a voksukat, az utóbbiak inkább a kilépés mellett. Ennek a

megosztottságnak a háttérben nem a társadalmi osztály, hanem az oktatás állt, ugyanis míg a diplomások körében a szociál liberális nézetek elterjedtebbek, addig a kevésbé képzettek szociális konzervatívok. Ezen felül még az életkor, ami befolyásolja ezt a kérdést, ugyanis a fiatalabbak között felülreprezentáltak a szociál liberálisok. Miért fontosak ezek az információk? Minden közvélemény kutató cég az elmúlt évek tapasztalataira nagyon szeret építeni, elővesznek régi statisztikákat, adatokat, bármit, amivel egy kicsit is megkönnyíthetik saját dolgukat. Azonban a politika ezen dimenziójának a mérése még ismeretlen volt számukra, azaz egy túlságosan mélyvíz volt ez a cégeknek (Az Egyesült Királyságra eddig nem volt jellemző, hogy gyakori rutinszerű felméréseket végezzenek a társadalomban, például iskolai végzettség, vagy jövedelem kérdésében, ennek a hiánya is megnehezítette ezt a folyamatot). Egy további nehézség a brexitszavazás előtti felmérésekkel, amely probléma egészen általános lehet a legtöbb ilyen nagyszabású felmérésnél, hogy nehezen, vagy egyáltalán nem lehet megítélni azoknak az embereknek a preferenciáit, akik a felmérésben a „nem válaszolok”/”nem tudjuk, kire szavazzunk” mezőt töltik ki. Továbbá, pedig az elmúlt időben (2010-es évek után) megemelkedett az aránya azoknak az embereknek, akik nem merik bevallani, hogy kire szavaznak (a 2016-os amerikai elnökválasztásnál is ez egy hatalmas befolyásoló tényezőnek számított a kutatók szerint, hogy Trump hívei a felmérésekben nem mind merték bevallani, hogy rá fognak szavazni) [John, 2016].

3.4. Megkeresési formák

A leggyakrabban használt megkeresési formák közé tartoznak manapság a telefonos, illetve online felmérések. Ebben az esetben is érzékelhető volt egy egészen nagy eltérés a két tábor között. A kampány nagy részében a telefonos közvélemény kutatások 55%-ra becsülték a maradás pártiakat, míg az online felmérésnél ez a szám 50% volt. Ez az eltérés is egyértelműen bizonyítja, hogy népszavazási szavazási szándékot nehéz helyesen megbecsülni.

Alighanem kétséges, hogy a cégek nagyon csalódottak az eredmények miatt. Már többen is kiadtak olyan nyilatkozatokat, hogy kivizsgálják mi romlott el. A Brit Közvélemény-kutatási Tanács (The British Polling Council) jelezte, hogy fel fogja kérni tagjait, hogy végezzenek ilyen vizsgálatokat, és lehet, hogy a megállapításokat külsősökkel is felülvizsgáltatják. Elkerülhetetlenül sok ideig is eltarthat, mire végére járnak annak, hogy mi volt a hiba, azonban kérdések vannak, amelyeket érdemes már most megvizsgálni. Amikor a közvélemény-kutatók kidolgozták a végeredményre vonatkozó végső becsléseiket, sokan közülük a korábbiaktól eltérő döntéseket hoztak arról, hogy hogyan kezeljék a részvételi arány és a "nem tudom" szavazók esetleges választásának lehetséges hatását. Ezek a döntések végül nem javították a közvélemény-kutatások pontosságát.

3.5. Társadalmi bizalom

James Kanagasooriam [2021] egyik cikkében a Brexit népszavazásról, 2016-os és a 2020-as amerikai elnökválasztásról is beszél, hogy mi állhat a háttérben annak, hogy a világ folyamatosan ennyi sokkoló választási eredményt lát. Elemzése azt mutatja, hogy a politikának egy rejtett dimenziójában kell keresni a megoldást, mégpedig a társadalmi bizalom szintjén, amely válasz lehet az elmúlt évek nagy közvélemény kutatási hibáira. James Kanagasooriam így fogalmazta meg ezt, hogyan válaszolnak az emberek egy kulcsfontosságú kérdésre, amely a következő: „Általánosságban, bíz-e Ön más emberekben?”. Elemzése azt mutatja, hogy ezek az alacsony bizalomra hajlamos szavazók a politikai spektrum ellentétes

végein helyezkednek el. Lehetnek fehérek, idősebbek és kisebb valószínűséggel rendelkeznek felsőfokú végzettséggel. Vagy lehetnek nagyon fiatalok és városi területeken élők. Ez azt jelenti, hogy valójában "elrejtetik" egymást, ha összesítve nézzük őket. De ha meg akarjuk magyarázni a közelmúlt választási eredményeit, akkor pontosan ezeket a szavazókat kell megtalálnunk.

Vegyük például a Brexit-népszavazást. Elemzésünk azt mutatja, hogy a társadalmi bizalom központi választóvonalat jelentett a Leave (kilépés) és a Remain (maradás) szavazói között 2016-ban, és hogy a Leave győzelmének központi választói csoportja - az idősebb, fehér, egyetemi végzettséggel nem rendelkező szavazók - az alacsony bizalmat magas részvételi aránnyal kombinálta. Míg korábban ezek a szavazók több párt között oszlottak meg, a népszavazás egyetlen szavazóblokkba tömörítette őket. Természetesen ezzel a jelenséggel a jövőben foglalkozni kell, elsősorban azzal a gyakorlatias problémával, hogy az alacsony társadalmi bizalommal rendelkező emberek, úgy tűnik, kevésbé hajlandóak részt venni közvélemény kutatásokban. Ezért ahogy a bizalom összhangba kerül a politikai nézetekkel, úgy nő a jelentős közvélemény-kutatási hiba lehetősége. Másképp fogalmazva: az alacsony bizalomra szavazók továbbra is kimaradhatnak a közvélemény-kutatásokból, de jelen lehetnek a szavazóurnáknál.

Felmerülhet a kérdés, hogy Amerikában és az Egyesült Királyságban kialakult bizalmatlanság rendszere, amire visszavezethető a téves kutatások eredményei, milyen módon érintették Európa többi országát. Az elemzésből az derül ki, hogy kevésbé viselte meg őket, és ezt két okra lehet visszavezetni. Először is, a bizalmatlan szavazók összesített szintje általában alacsonyabb a kontinentális Európában, mint az angol szférában (USA és UK). Egyszerűen fogalmazva, az európai szavazók nagyjából "bizalomgerjesztőbbnek" tűnnek. Másodszor, az arányos/többpárti választási rendszerek jelentősége csökkent a társadalmi bizalom hatását a kulcsfontosságú szavazókra, mivel azok valószínűleg több párt között oszlanak meg, így az összehatás kevésbé jelentős. Azonban nem ennyire fekete és fehér a történet, maga Európa kritikusan megosztott a társadalmi bizalom terén, Franciaországban, Olaszországban és Spanyolországban lényegesen alacsonyabb a bizalom szintje, mint az észak-európai országokban [James, 2021].

A bizalom kérdése nem csak a közvélemény-kutatások megközelítését változtathatja meg, hanem azt is eredményezheti, hogy a politikai pártok úgy alakítják át kampányaikat, hogy elérjék ezeket az alacsony bizalommal rendelkező szavazókat. Biztosak lehetünk benne, hogy az "alacsony bizalom" szavazói döntő szerepet játszhatnak az elkövetkező választásokon.

4. Összegzés

A közvélemény kutatók vállán egy hatalmas teher van. Egyre jobban fogy a bizalom, ugyanis az elmúlt években híján voltak a sikerekkel. Minden cég azt hangoztatja, hogy majd tanulnak a hibákból, feltárják a kérdéseket, és válaszokat találnak rájuk. A kérdés csak az, hogy mi lesz előbb újra egy sikeres közvélemény kutatás, vagy a teljes bizalomvesztés.

Irodalomjegyzék

- BOROS P. ÉS MEDVEGYEV P. (2017) „Közvélemény-kutatások statisztikai szemszögből – ahol biztosan hibáztak”, *Közgazdasági Szemle*. 64.évfolyam, 1265-1284. o.
- FORGÁCS I. (2016) „A Brexit előnyei – avagy miért van szükség költségvetési unióra?”, *KözGazdaság Tudományos Füzetek*. 11. évfolyam, 3. sz. 11–24. o.
- HUNYADI L. ÉS VITA L. (2008) *Statisztika II.*, Aula Kiadó, Budapest
- MEDVEGYEV P. (2016) „A brexit-szavazás és a nagy számok törvénye”, *Statisztika Szemle*, 94. évfolyam, 1050 – 1055. o.
- RUDAS T. (2006) *Közvélemény-kutatás*, Corvina Kiadó, Budapest
- TÖRÖK Á. (2017) „A brexit közbenső állapota”, *Közgazdasági Szemle*. 64.évfolyam, 1-16. o.

Elektronikus források

- JAMES K. (2021) *Voter distrust and non-stop polling shocks*, <https://www.politico.eu/article/voter-distrust-polling-brexit-trump/>. Letöltés dátuma: 2021. 05. 08.
- JOHN C. (2016) *Brexit Reflections - How the polls got it wrong again*, <https://www.centreonconstitutionalchange.ac.uk/opinions/brexit-reflections-how-polls-got-it-wrong-again>. Letöltés dátuma: 2021. 05. 09.
- UPTIN S. (2016) *Here's why the majority of Brexit polls were wrong*, <https://www.cnn.com/2016/07/04/why-the-majority-of-brexit-polls-were-wrong.html>. Letöltés dátuma: 2021. 05. 09.
- DULL SZ. (2021) *A házi őrizetben lévő Bige László rendelt meg egy nagyszabású kutatást, amit bemutattak az ellenzéknek*, <https://telex.hu/belfold/2021/03/12/bige-laszlo-milliardos-politikai-kutatas-ellenzek>. Letöltés dátuma: 2021. 05. 21.

Pajor Angelika

Montenegró integrációérettségének politikai dimenziója

*Szakmailag ellenőrizte: Kemenszky Ágnes PhD
Budapesti Corvinus Egyetem Egyetemi Adjunktus
Nemzetközi, Politikai és Regionális Tanulmányok Intézet
Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék*

Az európai bővítéspolitikai egyik következő lehetséges állomása, Montenegró 2008-ban vált független állammá és a kezdetektől mélyen elkötelezett az európai integráció irányába; azonban az ország politikai és gazdasági fejlettsége máig nem tette lehetővé a csatlakozást. Tanulmányomban Palánkai Tibor és Endrődi-Kovács Viktória módszertana segítségével azzal a kérdéssel foglalkoztam, hogy a nyugat-balkáni országnak mely kritériumokat kell teljesítenie, hogy politikai szempontból integrációérett legyen, illetve, hogy milyen tényezők hátráltatják azt, hogy Montenegró érett demokrácia legyen.

Bevezetés

Montenegró Európa egyik legfiatalabb és legkisebb állama: az ország 2006-ban nyerte el függetlenségét és alig 600 ezren lakják, továbbá nagyon magas az etnikai és vallási megosztottság az országban: a 2011-es népszámlálás adatai szerint a lakosság mindössze 45%-a vallja magát montenegróinak, míg 28,7%-a szerbnek, 8,7% bosnyáknak; továbbá jelentős kisebbség még az albán, a muszlim, a román és a horvát népcsoport. A társadalom többsége (72,1%-a) ortodoxnak vallja magát; mellettük a muszlimok száma jelentős (19,1%), de jelen van egy számottevő katolikus kisebbség is [CIA The World Fact Book, é.n.]. Montenegró a Balkán-félszigeten terül el, azon belül a nyugat-balkáni régióhoz tartozik, amely egy, az Európai Unió által megalkotott földrajzi-geopolitikai fogalom, melybe beletartozik Albánia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Macedónia, Montenegró és Szerbia. Az EU Nyugat-Balkán néven foglalja össze a Balkán-félszigeten fekvő, az európai integráció felé törekvő államokat [Szabó, 2016]. Montenegró 2008-ban – alig két évvel azt követően, hogy elnyerte függetlenségét – kérelmezte felvételét az Unióba; ám ahhoz, hogy csatlakozhasson, meg kell felelnie az EU által megszabott csatlakozási kritériumoknak, illetve a stabilizációs és társulási folyamatban megállapított feltételeknek [Európai Tanács, é.n.]. Ezek azonban nehezen mérhetőek, nem jól strukturáltak és nem adnak teljeskörű képet arról, hogy egy állam mennyire felkészült az Európai Unióhoz való csatlakozásra [Endrődi-Kovács, 2013].

Tanulmányom célja, hogy a Palánkai Tibor által megalkotott, a kelet-közép-európai államokra alkalmazott integrációérettséget vizsgáló módszertant alapul véve megvizsgáljam, hogy Montenegró kész-e csatlakozni az európai integrációhoz [Endrődi-Kovács, 2013]. Palánkai a következőképpen definiálja az integrációérettséget: „Az integrációérettség az adott integrációs formából származó előnyök maximális kihasználásának képessége a költségek és a hátrányok minimalizálása mellett. Az integrációérettséget a költségek és hasznok mérlegével lehet mérni. Egy ország akkor integrációérett, ha a tagság pozitív végösszegű játék, vagyis egészében előnyös számára.” [Palánkai, idézi Endrődi-Kovács, 2013: 13].

Mindenekelőtt azt fogom kutatni, hogy Palánkai módszertana alapján Montenegró integrációérett-e; mennyire jellemezhető érett demokráciaként; elég érett-e ahhoz, hogy csatlakozzon az európai integrációhoz; továbbá, hogy a politikai dimenzió belül mely területeken kell még fejlődnie (feltéve, ha szükséges) az országnak ahhoz, hogy a politikai kritériumrendszer elemeinek megfeleljen.

Bár Montenegró hosszú történelmi múlttal rendelkezik,⁷ függetlenségét csak 2006-ban nyerte el; hipotézisem, hogy *míg a plurális demokrácia, a jogállamiság és a kisebbségi jogok védelmének kiépítésére sor kerülhet pár év leforgása alatt, a demokratikus értékek megszilárdítása sokkal több időt vesz igénybe, és egyetlen állam – így Montenegró sem – lehet tökéletesen integrációérett mindaddig, míg ez a folyamat le nem zajlik.*

1. Montenegró történeti fejlődése

1.1 Az ország történelme 1945-től a délszláv háborúig

A második világháborúban (1939–1945) olasz és német megszállás alá kerülő balkáni régiót Tito partizánjai szabadították fel [Pap, Kitanics, 2013]. Még a háború lezárásának évében kikiáltották a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot, melynek élén 1946-tól Tito állt [Borsányi, 2003]. A szövetségi köztársaság tagállamai közé tartozott a mai Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Koszovó, Macedónia, Montenegró, Szerbia és Szlovénia; összességében Jugoszlávia etnikai, nyelvi és vallási szempontból is rendkívül megosztott volt. A Tito által választott sajátos útból adódóan az ország jóval nagyobb külpolitikai mozgástérrel operált, mint a szocialista blokk államai, a jó nyugati kapcsolatoknak köszönhetően pedig Jugoszlávia humán és fizikai infrastruktúrája jóval színvonalasabb volt, mint a kelet-közép-európai országoké [Szűcs R., 2006]. 1974-ben az ország új alkotmányt kapott, amely konföderatív jelleggel⁸ ruházta fel azt: a cél egyértelműen Jugoszlávia szétesésének megakadályozása volt [Szávai, 2008]. A nacionalista törekvések azonban ennek ellenére is egyre hangosabbá váltak [Pap, Kitanics, 2013]. 1991 és 1992 között a balkáni országok népszavazást írtak ki a Jugoszláviától való elszakadásról és sorban döntöttek a függetlenség mellett. 1992 márciusában Montenegróban is sor került a referendumra, de az állam továbbra is a szövetségi köztársaság része kívánt maradni [Szávai, 2008]. „1992. április 27-én kikiáltották a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot, amely a JSZSZK jogutódjaként viselkedett, s vitatta is az egyes utóállamok jogutódlását” [Szávai, 2008].

A harmadik államalakulatban Montenegró politikailag Szerbiával egyenjogú volt, de jellemzően igazodott a belgrádi akarathoz. Az 1990-es években a Szocialisták Demokratikus Pártja (DPS) volt Montenegró legjelentősebb pártja: a DPS delegálta Montenegró köztársasági elnökét Momir Bulatović, és miniszterelnökét Milo Đukanović személyében. 1997-ben gyökeres politikai irányváltásra került sor: Đukanović elkezdett egy határozottabb politikai fellépést folytatni; nyitott Nyugat-Európa felé és jóval agilisabban képviselte Montenegró gazdasági érdekeit Szerbiával szemben, szakítva a nagyszerb ideával. Ezzel

⁷ Bár Montenegró nagyon fiatal ország, rendelkezik az államiség hagyományával. A terület hegyekkel tagolt mivolta miatt az Oszmán Birodalom nem volt képes közigazgatásilag integrálni azt, ami remek lehetőség volt az önálló államiség kiépítésére – függetlenül attól, hogy *de iure* sosem ismerték el a területet szuverén államként. A cetinjei püspök (*vladika*) vezetésével jött létre egy többé-kevésbé független államalakulat, amely a 19. század során folyamatosan terjeszkedett. Montenegró az első világháború után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részévé vált. [Bottlik, 2007, p. 3.]

⁸ Kiszélesítette a tagállamok jogkörét, gazdaságirányítási és költségvetési jogkörrel ruházva fel őket. [Szávai, 2008]

azonban nemcsak Miloševićsel,⁹ hanem Bulatovićsal is szembekerült. A hatalmi harcból végül Đukanović jött ki győztesen [Pap, Kitanics, 2013]. Az 1998-as választásokon a Đukanović vezette Jobb élet koalíció győzött, mely a föderációs keretek megtartását és a belgrádi nyomás csökkentését tűzte ki célul; és számos, a függetlenedés irányába mutató lépést indítványozott.¹⁰ A két állam között folyamatosan nőtt a feszültség, a montenegrói vezetés pedig népszavazást hirdetett meg a Szerbiától való függetlenedésről, azonban ezt az USA és az EU nyomására végül levette a napirendről. Ehelyett 2002 márciusában aláírták a Jugoszlávia alkotmányos reformjáról szóló megállapodást, ezzel pedig megszületett az új államszövetség, ezúttal Szerbia és Montenegró néven. A megállapodásban rögzítették, hogy „a tagállamok három év elteltével eljárást indíthatnak az állami státusz megváltoztatására, illetve Szerbia és Montenegró államközösségből való kiválásra” [Pap, Kitanics, 2013].

2006. május 1-jén végül megtartották a régóta áhított referendumot, amelyen 55%-kal győztek a függetlenségpártiak. Đukanović a kampány során nem a nemzeti identitásra helyezte a hangsúlyt, hanem a lehetőségekre, amelyek megnyílnának az ország előtt a függetlenedés hatására; ezzel pedig sikerült elérnie, hogy a montenegrói albánok, bosnyákok és muszlimok is támogassák az elképzeléseit [Pap, Kitanics, 2013].

1.2 A rendszerváltás öröksége a Nyugat-Balkánon

Kelet–Közép-Európa nemzetállamait, azok politikai berendezkedését még ma is nagyban meghatározzák a 20. században végbement rendszerváltások, ez a hagyaték a Nyugat-Balkánra is jelentős befolyással bír: ez a demokratizálódási folyamat az ún. posztjugoszláv fejlődési út [Vincze, 2014].

A nyugat-balkáni államokban az alkotmányosság, a demokrácia és a jogállamiság történelmi hagyományai meglehetősen gyengék. A rendszerváltás folyamatát meghatározta az Európától való történelmi távolság,¹¹ az európai demokráciaeszmé, továbbá a szocializmussal szembeni aktív ellenállás hiánya. A Nyugat-Balkánon a rendszerváltást fegyveres harcok kísérték, ami kihatott a demokratikus intézményépítés folyamatára is; az erősen centralizált államokban a szívességek és a személyes kapcsolatok rendszere biztosította az állam működését. A gyenge pártokkal és erős prezidenciális tradíciókkal rendelkező államokban az elitváltás is nehézkesen zajlott le. A demokratizálódást nehezítette továbbá, hogy a térség országai csak a posztbipoláris érában vívták ki a függetlenségüket, valamint az a tény is, hogy a régió etnikailag rendkívül heterogén (ez ugyanis megkönnyíti az etnikai alapú konfliktusok létrejöttét), illetve gazdaságilag elmaradott (amely viszont társadalmi polarizációt eredményez); mindez pedig egyes nyugat-balkáni országokban (köztük Montenegróban is) elősegíti a törzsi és klánrendszerek fennmaradását. Ezen felül a rendszerváltás párhuzamosan zajlott a háború utáni újjáépítéssel és az államépítéssel; ezek a tényezők pedig hátráltatták a demokratizálódást és segítették az etnikai nacionalizmus elterjedését a térségben [Vincze, 2014]. Összességében elmondhatjuk, hogy Montenegró súlyos történelmi terhekkal és hátráltató tényezőkkel vágott neki a demokratizálódás folyamatának, amely elengedhetetlen

⁹ Slobodan Milošević haláláig a Szerbiai Szocialista Párt elnöke volt, 2000-ig pedig a jugoszláv államfői pozíciót töltötte be.

¹⁰ Sor került új vízum és vámtörvény alkotására, Montenegró megnyitotta határait Horvátország és Albánia felé, saját, önálló külügyminisztériumot állított fel, továbbá megkezdte monetáris függetlenedését Belgrádtól. [Pap, Kitanics, 2013]

¹¹ A két legfontosabb történelmi tényező, amely megalapozta ezt a távolságot, az újjítástól – s így a francia forradalom eszméitől is – mereven elzárkózó ortodox vallás, továbbá a rigómezei csata (1389) elvesztését követő, az egész (mai értelemben vett) nyugat-balkáni régiót érintő 500 éves török uralom. [Szücs R., 2006]

feltétele az európai uniós csatlakozásnak; hiszen nemcsak az integrációérettség kritériuma, hanem a csatlakozási feltételek része is.

1.3 A független Montenegró története

A szuverén Montenegró valóban élt a függetlenség adta lehetőségekkel: már 2006-ban csatlakozott az ENSZ-hez és az EBESZ-hez, 2007-ben tagja lett a Világbanknak, a Nemzetközi Valutaalapnak és az Európa Tanácsnak, majd 2017-ben a NATO-nak is [Pap, Kitanics, 2013]. A montenegrói vezetés számára prioritás volt a közeledés az európai integráció felé, ezért 2008-ban az ország benyújtotta csatlakozási kérelmét az Unióhoz. Az Európai Bizottság ezt kedvezően bírálta el, így a Montenegró 2010-ben tagjelölt státuszt kapott. 2011-ben elindult a csatlakozási folyamat és 2012-ben megkezdődtek a csatlakozási tárgyalások. A tárgyalások alapját képző fejezetek közül mind a 33-at megnyitották, ebből hármat ideiglenesen lezártak [Európai Bizottság, é.n.].

Mindeközben Đukanović végig Montenegró első számú politikai vezetője volt, 2018 óta a köztársasági elnöki posztot tölti be. A közelmúltban azonban váratlan belpolitikai fordulat zajlott le Montenegróban: 2020-ban, közel 30 év után nem a DPS nyerte meg a választásokat, hanem a koalícióra lépett Béke a mi nemzetünk, Feketén fehéren és Montenegró jövőéért [Kajosevic, 2020]. A miniszterelnöki pozíciót jelenleg Zdravko Krivokapić tölti be [Prime Minister of Montenegro, é.n.].

2. A Nyugat-Balkán kapcsolata az Európai Unióval

A hidegháborút követően az európai integráció számára prioritássá vált a demokráciatámogatás; sőt a demokratikus értékek olyan fontossá váltak az Unió számára, hogy kapcsolatai minden szintjén elvárta partnereitől azok betartását: a demokrácia-támogatás kulcskérdéssé vált az EU számára [Vincze, 2014]. A délszláv válság idején az Unió igyekezett diplomáciai úton rendezni a konfliktust a felek között és büntetőintézkedésekkel szankcionálni a konfliktusért leginkább felelőssé tehető államokat, azonban nem tudta elérni a kívánt hatást: kénytelen volt szembesülnie a ténnyel, hogy a régió stabilizációja neki is az alapvető érdeke [Kemenczky, 2008].

2.1 A Royaumont-folyamat

A Royaumont-folyamatot 1995-ben indította az EU más államokkal és nemzetközi szervezetekkel. A kezdeményezés célja a régió stabilizációja és a jószomszédi viszony kialakítása volt, de a legfontosabb a hosszú távú béke fenntartásának elősegítése volt, ennek érdekében a civil társadalom és a demokrácia fejlődésének támogatására, a párbeszéd elősegítésére, továbbá a régió országai közti együttműködés előmozdítására helyezték a hangsúlyt [Ehrhart, 1998]. Összességében a francia kezdeményezés inkább szolgált fórumként, mint egy kidolgozott, a Nyugat-Balkánra vonatkozó stratégiaként [Kemenczky, 2008].

2.2 Regionális Megközelítés

Az 1990-es évek második felében a Nyugat-Balkán a segélyezendő területek közé tartozott, az Európai Unió különböző kereskedelmi kedvezményekkel, illetve pénzügyi támogatással ösztönözte a régiót a stabilizációra [Vincze, 2014]. 1996-ban hívták életre a Regionális Megközelítést, amely az első tisztán uniós kezdeményezés volt és azzal a céllal jött létre, hogy átfogó stratégiát nyújtson: pénzügyi támogatást, illetve kereskedelmi szerződéseket ígért a Nyugat-Balkánnak, cserébe olyan politikai feltételeket várt el, mint a demokratikus alapelvek és a béke megszilárdítása, vagy a kisebbségi jogok védelme [Kemenczky, 2008].

2.3 A Délkelet-európai Stabilitási Paktum

A koszovói és a délszláv háború idején az EU által alkalmazott *soft power*¹² eszközök kudarca ráébresztette az Uniót arra, hogy „a gazdasági segélyezésen túl a demokrácia-ösztönzésre is kiterjedő, szélesebb körű együttműködési kereteket kell teremteni a térség országai számára” [Kemenczky, 2008]. Ennek a tapasztalatnak a birtokában született meg 1999-ben a Délkelet-európai Stabilitási Paktum, melynek legfontosabb üzenete az egyértelmű nyitás volt a régió integrációjának irányába – abban az esetben, ha a Nyugat-Balkán képes teljesíteni az amszterdami szerződésben és a koppenhágai kritériumokban foglaltakat [Kemenczky, 2008]. 2005-ben felkértek egy felülvizsgáló bizottságot, hogy tegyen ajánlásokat a Paktum munkájával kapcsolatban; a bizottság legfontosabb kritikája az volt, hogy a kívülről érkező támogatások helyett a regionális együttműködésre és a térség önálló felelősségvállalására kell koncentrálni a jövőben [Szekrényes, 2012].

2.4 A stabilizációs és társulási folyamat és a stabilizációs és társulási megállapodás

1999 májusában a Regionális Megközelítést felváltotta a stabilizációs és társulási folyamat (SAP), mely meghatározta az együttműködés újabb területeit, mint a folyamatos politikai párbeszéd, vagy a partnerség a bel- és igazságügyek területén, azonban legfontosabb pontja a stabilizációs és együttműködési megállapodás lehetősége volt [Kemenczky, 2008].

¹² „A puha hatalom azon képesség, hogy kényszer vagy kifizetések helyett inkább a vonzódás kialakításával érjük el céljainkat. Amikor rábírsz másokat arra, hogy azt akarják, amit magad is akarsz, nem kell annyit költened jutalmakra és büntetésekre annak érdekében, hogy mások irányodba elmozduljanak. A kemény hatalom egy ország katonai és gazdasági erejéből fakadó kényszerítő ereje. A puha hatalom egy ország kultúrája, politikai eszméi és stratégiáiból fakadó vonzó mivolta.” [Nye, 2004] Az 1990-es évek végén a koszovói válság kezelése során derült ki, hogy az Unió *soft power* jóval kevésbé hatékony, mint a NATO által gyakorolt *hard power*. [Kemenczky, 2008]

2.5 A legfontosabb csúcstalálkozók és fordulópontok

2000-ben Lisszabonban és Feirában került sor az első csúcstalálkozókra, ahol nemcsak a Nyugat-Balkán stabilizálásának kérdésével foglalkoztak, de az Európai Unió meg is erősítette a térség iránti elkötelezettségét. Az EU egyértelműen leszögezte, hogy minden érintett nyugat-balkáni államra potenciális tagjelöltként¹³ tekint, továbbá kifejezte támogatását a regionális együttműködés és az országok demokratikus fejlődésének irányába [Európai Tanács, 2000]. Szintén ebben az időszakban lezajlott néhány fontos és integrációs szempontból kifejezetten kedvező belpolitikai folyamat a Nyugat-Balkánon: Horvátországban Tuđman elnök halálát, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban pedig Milošević bukását követően olyan vezetők vették át az irányítást, akik elfogadhatóbbak voltak Brüsszel számára és elkötelezettek az európai integráció irányába [Kemenczy, 2008].

A 2003-ban Szalonikiben lezajlott EU–Nyugat-Balkán Csúcstalálkozó új lendületet adott a Nyugat-Balkán európai integrációjának, ha nem is strukturálta át azt egészében. A hármas célrendszer (stabilizáció, regionális együttműködés és az európai integráció ideája) érvényesülését szolgáló stratégia olyan további elemekkel egészült ki, mint a parlamentári konzultáció, a korrupció és a szervezett bűnözés elleni harc, illetve olyan további intézményépítő mechanizmusokkal, melyeket már a kelet–közép-európai tagjelölt országok integrációja során is alkalmaztak¹⁴ [Kemenczy, 2008]. Ezen a találkozón születtek meg a társulási és stabilizációs megállapodások, illetve a CARDS [Szűcs R., 2006]. 2006-ban Brüsszelben került sor egy újabb csúcstalálkozóra, ahol „az Európai Tanács megerősítette, hogy a Nyugat-Balkán jövője az Európai Unión belül van” [Európai Tanács, 2006].

2014-ben Jean Claude Juncker, az Európai Bizottság elnöke az Unió bővítése helyett az integráció mélyítését helyezte fókuszba. Hangsúlyozta, hogy a nyugat-balkáni országoknak európai perspektívára van szükségük, azonban azt is hozzátette, hogy a bővítésre legkorábban 2025-ben kerülhet sor, a korábban emlegetett 2020 helyett [EUbusiness, 2014]. Ugyanebben az évben elindították az úgy nevezett berlini folyamatot, melyet azon uniós tagállamok kezdeményeztek, melyek felismerték a régió gazdasági jellegű nehézségeit. A berlini folyamat célja, hogy segítsen a régióknak a gazdasági kihívásokkal való megküzdésben, ezt pedig évente megrendezett találkozókkal segíti [Braun, 2016].

2015-ben azonban újabb fordulat következett be a nemzetközi porondon: a migrációs válság során reflektorfénybe került Görögország is, ami jelentős hatást gyakorolt a Nyugat-Balkánra. A Balkán országai tranzitállamokká váltak, ami kedvezőtlenül hatott a korábbi stabilizációs folyamatokra, és a térség a korábbiaknál is kiszolgáltatottabbá vált; azonban ez az érzékeny nemzetközi helyzet esélyt adott a régióknak bekapcsolódni az EU kül- és biztonságpolitikai együttműködési folyamatába.

2018-ban az Európai Bizottság elfogadott egy Nyugat-Balkánra vonatkozó stratégiát,¹⁵ mely hat olyan uniós kezdeményezést foglalt magában, mint a jogállamiság megerősítése, a társadalmi–gazdasági fejlődés támogatása, a digitális menetrend kialakítása, a biztonsági szerepvállalás megerősítése, a közlekedési és energetikai összekapcsoltság növelése és a regionális együttműködés támogatása [Európai Bizottság, 2018].

2018-ban Szófiában került sor az EU–Nyugat-Balkán Csúcstalálkozóra, melynek végén elfogadták a Szófiai Nyilatkozatot. Ebben – a regionalizmus és a stabilizáció mellett –

¹³ A potenciális tagjelölt státuszt a feirai csúcstalálkozón hozták létre, ezzel meghosszabbítva a csatlakozás menetét.

¹⁴ Ilyen az úgy nevezett *twinning*, vagy magyarul testvérkapcsolati program, mely elősegíti, hogy a programban részt vevő személyek jobban megértsék az EU céljait, kialakuljon, illetve erősödjön az európai identitásuk és közelebb kerüljenek az Unióhoz. [Twinning.org, 2008]

¹⁵ A dokumentum a „Hiteles bővítési perspektíva a Nyugat-Balkánra vonatkozóan és fokozott uniós szerepvállalás a Nyugat-Balkánnal” címet viseli.

különösen nagy hangsúlyt kapott a korrupció, a szervezett bűnözés és a terrorizmus elleni küzdelem, de szó esett a közös biztonságpolitika elmélyítéséről is, sőt Horvátország jelezte szándékát, miszerint szívesen helyet biztosít 2020-as soros elnöksége idején a következő találkozóknak [EU Leader's Agenda, 2018].

2.6 A régió fejlődését szolgáló pénzügyi támogatások

Az Unió legnagyobb hatást kiváltó eszköze egyértelműen a különböző gazdasági segélyek, melyek a leginkább előre tudták lendíteni a térség stabilizációját [Vincze, 2014].

Az első pénzügyi eszköz, melyet az EU életre hívott a balkáni államok megsegítésére, a Regionális Megközelítéshez tartozó OBNOVA volt, amely megnevezte azokat a feltételeket, melyeket a balkáni államoknak teljesíteniük kellett a támogatás elnyeréséhez. Az általánosabb kritériumok mellett – mint a demokratikus alapelvek, a jogállamiság és az emberi jogok tiszteletben tartása – megjelentek speciális feltételek is, azonban ezeket az alap nem nevesíti. Az OBNOVA-t számos kritika érte: egyrészt azért, mert nem tudott arányos „jutalmat” felmutatni azoknak a térségbeli országoknak, amelyek teljesítették a feltételeket, másrészt azért, mert több balkáni állam is inkább visszalépésként élte meg az uniós kezdeményezéseket egy újabb Jugoszlávia felé, semmint előrelépésnek az Unió irányába. 1997-ben a Tanács egyértelműen leszögezte, hogy bár minden államra ugyanazok a feltételek vonatkoznak, az Unió az egyéni teljesítmények szerint differenciálni fog [Kemenszky, 2008].

A korábban már említett, a SAP-hoz tartozó CARDS pénzügyi eszköz egyesítette a korábbi OBNOVA-t és PHARE-t, és a 2000–2006-os időszakban összesen 4,65 milliárd eurót biztosított a nyugat-balkáni régió számára. A CARDS is tartalmazott bizonyos politikai kritériumokat, mint például a demokrácia és a jogállamiság tiszteletben tartása vagy a kisebbségi jogok védelme; azonban elődeitől eltérően nem jutalmazott a feltételek teljesítésekor, hanem szankcionált a hiányuk esetén. Természetesen itt is fellelhetőek pozitív eszközök: a balkáni országok támogatásban részesülhettek a független média elősegítéséért, a szervezett bűnözés elleni közdelemért, vagy a civil társadalom megszilárdításáért tett erőfeszítéseikért cserébe [Kemenszky, 2008].

2006-ban átstrukturálták a korábbi pénzügyi támogatásokat, ezzel létrejött az Előcsatlakozási Támogatási Eszköz (IPA), mely olyan pénzügyi eszközöket vont össze, mint a CARDS, a PHARE, a SAPARD és az ISPA. Az IPA keretein belül olyan összegekre pályázhattak az érintett országok, amelyeket később tranzícióra és intézményépítésre, regionális és határokon átnyúló együttműködésre, regionális fejlesztésre, emberi erőforrás- és vidékfejlesztésre tudtak¹⁶ fordítani [Kemenszky, 2008].

¹⁶ A potenciális tagjelöltek az első kettő területre tudtak pályázni, míg a tagjelöltek mind az ötre. [Kemenszky, 2008]

3. Montenegró csatlakozása az Európai Unióhoz: az integrációérettség politikai dimenziójának vizsgálata

3.1 Integrációérettség: a politikai dimenzió szempontjai

A tagsági kritériumok azt a minimálisan teljesítendő feltételrendszert fogalmazták meg, amely elengedhetetlen a csatlakozáshoz. Az integrációérettség ennél jóval összetettebb jelentéstartalommal rendelkezik: azt vizsgálja, hogy a csatlakozni kívánó állam képes-e teljesértékű államként támogatni az adott szervezetet céljai elérésében [Endrődi-Kovács, 2013]. Az Unió esetén a koppenhágai kritériumok rögzítik a csatlakozáshoz elengedhetetlen alapfeltételeket, azonban nem térnek ki arra, hogy egy állam csatlakozásának milyen következményei vannak, míg az integrációérettség éppen ezzel – tehát az eredményes integrálódással – foglalkozik [Endrődi-Kovács, 2013].

A Palánkai Tibor által kidolgozott és Endrődi-Kovács Viktória [2013] által továbbfejlesztett módszertan értelmében a következő négy feltétel teljesülése szükséges a politikai integrációérettséghez: a demokrácia általános érvényesülése, a demokratikus elveknek való megfelelés, a demokratikus intézmények stabilitása, továbbá a működő demokratikus intézmények. Palánkai szerint ennek érdekében fontos megvizsgálni a parlament és a végrehajtó hatalom szerkezetét és működését; ide tartozik a plurális demokrácia megvalósulása, a piacgazdaság, a szabad választások, a belpolitikai stabilitás, a jogbiztonság, a jogharmonizáció, a közbiztonság és a hatékony közigazgatás. Elengedhetetlen az igazságszolgáltatás szerkezetének és működésének vizsgálata: a bíróságok függetlenségének, a civil és kisebbségi érdekérvényesítésnek megvizsgálása. További meghatározó tényezők a politikai, polgári, gazdasági, kulturális, szociális és kisebbségi jogok, illetve a kisebbségvédelem [Endrődi-Kovács, 2013].

A következő fejezetben azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy Montenegró mennyire felel meg a politikai integrációérettség kritériumainak; ehhez az Európai Unió 2020-as jelentésére, a Freedom House szabadságmutatójára, a Transparency International korrupciós indexére és a Bertelsmann Stiftung transzformációs indexére fogok támaszkodni. Az uniós jelentések az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) monitoring-tevékenységének eredményeit rögzítik. A monitoring-tevékenységet az EBESZ olyan szervei végzik, mint a Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Irodája (ODIHR), a Nemzeti Kisebbségi Főbiztosi Hivatal, az EBESZ Médiaképviselője és a Parlamenti Közgyűlés [Vincze, 2014]. A Freedom House egy független nemzetközi emberi jogi NGO, mely jelentéseket, felméréseket, kutatásokat készít, ezekben a demokrácia állapotát, valamint a politikai és állampolgári szabadságjogok érvényesülését vizsgálja világszerte [Freedom House, é.n.]. Az évente kiadott Freedom in the World egy globális jelentés, melyben a szervezet nullától négyig terjedő skálán osztályozza az országokat a következő területeken: választások, politikai pluralizmus és részvétel, a kormány működése, szólás- és vallásszabadság, az egyesülés joga, jogállamiság, illetve személyes autonómia és egyéni jogok. A politikai jogok területén (első három fejezet) 40 pontot szerezhetnek az államok, míg a polgári szabadságjogok területén (következő négy fejezet) további 60 pontot; ez alapján osztályozzák az államokat, melyeket három kategóriába sorolnak a jelentések („szabad”, „részben szabad” és „nem szabad”) [Freedom House, 2021]. A Transparency International globális felmérése a korrupció jelenlétét vizsgálja 180 országban. A civil szervezet száz pontos skálán értékeli az államokat, ez az ún. CPI (*Corruption Perceptions Index*) [Transparency International, 2020]. A Bertelsmann Transformation Index a Bertelsmann Stiftung által kidolgozott mérőszám, mely azt mutatja meg, hogy hogyan értékelhető az egyes államok átalakulása a demokrácia és a piacgazdaság irányába. Az index a kérdést három skálán vizsgálja: politikai átalakulás,

gazdasági átalakulás és a kormányzás indexe; majd az eredmények alapján rangsorolja is a tranzíciós államokat [Bertelsmann Transformation Index, é.n.].

3.2 Montenegro vizsgálata a Palánkai-féle kritériumrendszer alapján

3.2.1 A parlament és a végrehajtó hatalom szerkezetének és működésének vizsgálata

A Freedom House [2020] jelentése¹⁷ Montegrót a „részben szabad” kategóriába sorolta. A 2018-as elnökválasztással kapcsolatban – amelyet Đukanović 53,9%-kal nyert meg a független Bojanićsal szemben – a szervezet megállapította, hogy a voksolás szabályszerűen folyt le, azonban Đukanović jelentős intézményi előnyöket élvezett, továbbá elzárkózott a kihívóival folytatott nyilvános vitától. Szintén a 2018-as választáson letartóztattak 20 embert puccskíséret gyanújával, továbbá az egyik helyi civil szervezet azzal vádolta meg a kormányt, hogy adókedvezményt biztosított szavazatokért cserébe [Freedom House, 2020]. A 2020. augusztusi parlamenti választásokat, amelyek az EBESZ megítélése szerint hatékonyan és transzparensen zajlottak le [Európai Bizottság, 2020]. A választást megelőzően a montenegrói politikai életet a párbeszéd hiánya, a polarizáció és a széttagoaltság jellemezte; különösen a nemzeti identitás és az egyház politikai szerepvállalásának kérdése mentén. Bár a kampány során gyakoriak voltak az összetűzések, a választás szabályszerűen és konfliktusmentesen folyt le. A választási eredmények – az ellenzéki koalíció 41 mandátumot szerzett a 81 fős parlamentben, ezzel 30 év után a DPS-t legyőzték egy választáson – lehetőséget adnak Montegrónak, hogy komoly előrelépést tegyen a pluralizmus felé és újra lehetőséget biztosítson a politikai viták megtartására a parlamentben. A jelentés megállapította, hogy korábban az ellenzék részvétele a plenáris üléseken javította a vita minőségét, azonban kritikaként merült fel, hogy számos törvényt az ellenzék jelenlétének hiányában, vita nélkül fogadtak el. Az országgyűlés szerepét tovább kell erősíteni a hatalmi ágak ellenőrzésének tekintetében; az intézmény például különösen korlátozott rálátással rendelkezett a koronavírusra adott kormányzati lépésekkel kapcsolatban. A parlament összetételének nagyfokú változása miatt az Európai Bizottságnak komoly elvárásai vannak Montegróval szemben: az új kormánynak bizonyítani kell elkötelezettségét az Unió reformelképzelései iránt.

Kritikaként merült fel, hogy számos, az ODIHR által javasolt ajánlás teljesítésére nem tett megfelelő lépéseket az állam: ide tartozik a választási adminisztráció szakmaiságának, átláthatóságának és pártatlanságának erősítése; a választói névjegyzék ellenőrzése; továbbá, az állami forrásokkal való visszaélések elleni intézkedések foganatosítása. Ezen túl még két fontos területen nem történt előrelépés: továbbra is aránytalan a nemek eloszlása a parlamentben (a női képviselők száma 24-ről 18-ra csökkent), illetve nem történt új fejlemény a közpénzekkel való állítólagos visszaéléseknek politikai és bírósági nyomon követésében („hangfelvételek ügye”) [Európai Bizottság, 2020].

A Bertelsmann Stiftung szerint Montegróban a demokratikus intézmények átpolitizáltak és gyakoriak a súrlódások köztük, ami gyakran a feladataik ellátásának rovására megy. A jelentés megemlíti azt is, hogy az országgyűlés eljárási szabályai olyannyira kétértelműek, hogy elegendő teret adnak a manipulációra, illetve a parlamenti folyamatok blokkolására. Egy másik, a beszámoló által felvetett súlyos probléma, hogy az ellenzék illegitimnek tartotta a 2016-os választást, mert úgy gondolta, hogy a DPS az állami források

¹⁷ A 2020-as jelentés a 2019-ig bekövetkező változásokat rögzíti, így azt az időszakot vizsgálja, mikor a DPS kormányzott és a jelenleg kormányzó koalíció volt az ellenzék.

felhasználásával szerzett szavazatokat, ezért bojkottálta a parlamenti munkát is, ami viszont negatív befolyással volt az ország összes demokratikus intézményére [BTI, 2020].

Ahogy korábban az EBESZ, úgy a Freedom House jelentése is megállapítja, hogy az 1991 óta hatalmon lévő DPS jelentős strukturális előnyöket élvezett az ellenzéki pártokkal szemben. A szétagolt és gyenge ellenzék hajlamos volt bojkottálni a politikai döntéseket; helyzetük pedig tovább romlott 2018 tavaszát követően, miután elvesztették az áprilisi elnök-, továbbá a májusi önkormányzati választásokat. 2019 első felében az ellenzéki erők kormányellenes tüntetést is szerveztek, mely előbb egy széles körű tüntetéshullámmá vált, majd fokozatosan feloszlott, ezzel is növelve az általános politikai apátiát a lakosságban. A tiltakozásokban részt vevő (illetve az azokat megszervező) ellenzéki politikusok és civil aktivisták közül többeket letartóztattak. A jelentés említést tesz továbbá a gyanúról, miszerint több kormánytagnak is kapcsolata lehet a szervezett bűnözéssel. Probléma az is, hogy bár a választók szabadon dönthetnek, az állami szféra munkaadói nyomást gyakorolhatnak a munkavállalókra, hogy mely pártra adják le a szavazatukat [Freedom House, 2020].

Az Európai Bizottság jelentése szerint a kormány erőfeszítéseket tett a stratégiai dokumentumok és a végrehajtási jelentések minőségellenőrzésében, azonban tovább kell erősítenie a kommunikációt a szakpolitikák kidolgozásában érdekelt felekkel. Ami a közigazgatást illeti, az önkormányzatokat több kritika is érte: a nők alulreprezentáltságán túl az EBESZ az önkormányzatok pénzügyeit sem találta kellően átláthatónak; azonban a jelentés megemlíti azt is, hogy pozitív előrelépés történt az önkormányzatok finanszírozása terén [Európai Bizottság, 2020].

Montenegró haladást ért el a működő piacgazdaság megteremtésében – az EBESZ szerint jelenleg „mérsékelt felkészült” e tekintetben –, azonban számos komoly probléma továbbra is fennáll. A folyó fizetési mérleg hiánya továbbra is óriási. Miután két helyi bank is csődbe ment és megerősítették a bankfelügyeleti keretet, nőtt a pénzügyi szektor stabilitása. A munkanélküliségi ráta a munkaerőpiaci körülmények javulása ellenére is magas. További kihívás, hogy az állami kézben lévő közlekedési vállalatok veszteségesek, a költségvetési deficit az államháztartást terheli, a korrupcióellenes ügynökségek intézményi kapacitása pedig továbbra is gyenge. Az infláció 2014 és 2019 között alacsony maradt; bár az élelmiszerárak nőttek 2019-ben, ezt ellensúlyozta a ruházati cikkek, a dohányárak és az olajszármazékok árának csökkenése. Ebben az időszakban csökkent a költségvetési hiány – 2018-ban még a GDP 3,9%-át, míg 2019 már csak a GDP 2%-t tette ki – ami elsősorban az adótarozások hatékonyabb beszedésének, illetve az állami beruházások csökkenésének köszönhető. A 2020-as költségvetési tervet – amely olyan ambiciózus célokat tűzött ki maga elé, mint a költségvetési hiányt a GDP 1%-ára leszorítani – keresztülhúzta a világjárvány és az azzal járó intézkedések. A kormány gyors kiadásokra szorult, ezért a parlament elfogadta a 2020-as költségvetés felülvizsgálatát, amely a költségvetés hiányát a GDP 7,3%-ában hagyta jóvá [Európai Bizottság, 2020]. A BTI [2020] jelentésében megemlíti a Világbank 2014-es felmérését, mely szerint a szegénység¹⁸ Montenegróban nagyon alacsony, mindössze 0,8%-os; azonban bizonyos rétegek – vidékiek, munkanélküliek, nagycsaládosok – különösen veszélyeztetettek. Ezzel szemben a Montenegrói Statisztikai Hivatal (MONSTAT) egy jóval borúsabb képet fest a szegénység kérdéséről. A MONSTAT felmérése szerint a társadalom 4,4%-a kénytelen kevesebb, mint 5,5 dollárból megélni naponta; a szegénységi kockázat aránya pedig eléri a 23,6%-ot. Az egyik legsúlyosabb kérdés azonban a munkanélküliek aránya: a Foglalkoztatási Ügynökség szerint 2018-ban ez meghaladta a 17%-ot. A kormányzattal foglalkozó fejezetben a jelentés kitér a legfontosabb strukturális kihívásokra: a magas állami foglalkoztatottságra és a részben ebből fakadó óriási állami kiadásokra. A magánszektor fejlesztéséhez elengedhetetlen a kedvezőbb körülmények megteremtése,

¹⁸ Szegények azok, akiknek napi kevesebb mint 3,2 dollárból kell megélniük. [BTI, 2020]

továbbá fontos lenne az állami vállalatok szerkezetátalakítása. Montenegrónak komoly infrastrukturális hiányosságokkal is szembe kell néznie: a legnagyobb probléma a gyenge úthálózat; éppen ezért a berlini folyamat prioritásként jelöli meg a regionális összekapcsolhatóságot. Ennek érdekében készül a 160 km hosszú Bar–Boljare autópálya, amely összeköttetést biztosítana Belgráddal; azonban ez olyan kiadásokat jelentene az ország számára, amit belátható időn belül nem lesz képes kifizetni. A Globális Fejlesztési Központ 2018-as tanulmánya szerint Montenegró azon nyolc állam közé tartozik, melyek egy közúti kezdeményezéssel kapcsolatos finanszírozás miatt a jövőben komoly adósságveszélybe kerülhetnek [BTI, 2020].

A „Kormány működése” című a Freedom House [2020] megemlíti, hogy a 2018-as választás megnyerése után Đukanović kibővítette elnöki hatáskörét, az államfő kritikusi szerint ez a törvény elmozdulás a félelnöki rendszer irányába. A jelentés megállapítja, hogy Montenegró parlamentje gyenge, csak korlátozottan képes ellátni feladatait, és hogy az ellenzék bojkottjai tovább nehezítik a törvényhozás folyamatát. Az állampolgároknak csak korlátozottan van lehetőségük érdemi részvételre a döntéshozatalban és a politikai konzultációkban [Freedom House, 2020].

3.2.2 Az igazságszolgáltatási rendszer szerkezetének és működésének vizsgálata

A jogállamiságról szóló fejezetben a Freedom House [2020] leszögezi, hogy Montenegró számos erőfeszítést tesz az igazságszolgáltatás függetlenségének megerősítésére, azonban továbbra is fennállnak olyan komoly problémák, mint hogy a kormány nyomást gyakorol az igazságszolgáltatásra, illetve itt is erős a korrupció¹⁹ jelenléte. A jelentés rámutat Montenegró egyik legfontosabb gyenge pontjára: a korrupció nemcsak széles körben elterjedt, de a legmagasabb szintű állami hivatalokat és hivatalnokokat is eléri.²⁰ A rendszerszintű korrupcióval szemben a független média és a civil szervezetek lépnek fel a leghatékonyabban [Freedom House, 2020].

Mindennek ellenére Montenegró az egyetlen állam a régióban, melynek korrupciós indexének eredménye (45 pont) jobb a világátlagénál (43 pont) [European Western Balkans, 2021a]. Azonban ezzel az eredménnyel a nyugat-balkáni állam még mindig elmarad az uniós átlagtól: a korrupció szempontjából „legtisztább” régió Nyugat-Európa és az Európai Unió térsége, 66 ponttal [Transparency International, 2020]. Az új kormány egyik fő célkitűzése a korrupció és a szervezett bűnözés elleni harc megerősítése, illetve a transzparencia növelése. Ezt a küzdelmet nagyban megnehezíti, hogy a kormánynak nincs erős szövetségese a parlamentben, Đukanović Montenegró államfőjeként igyekszik megnehezíteni a törvényhozás folyamatát, továbbá a korrupcióban érintett állami intézmények (bíróóságok, ügyészség, rendőrség) ellenőrzése jórészt továbbra is a DPS kezében van. A cél érdekében a kormány leváltotta a rendőrség és a Nemzetbiztonsági Ügynökség igazgatóját, amely annak a jele, hogy a kormány kész foglalkozni a Montenegrót érintő rendszerszintű problémákkal is. Boris Marić, az Állampolgári Jogok Központjának ügyvezető igazgatója szerint a kormány kezében jelen pillanatban nincs olyan mechanizmus, amellyel komolyan fel tudná venni a harcot a korrupció ellen az igazságügyben: bár a folyamat nem lesz könnyű, az Unióval folytatott

¹⁹ Az egyik legfrissebb példa az ún. „borítékügy”: Duško Knežević, montenegrói üzletember 2019 januárjában olyan videófelvevételeket és dokumentumokat osztott meg, melyek számos politikusi érintettségét bizonyították egy vesztegetési botrányban – köztük Podgorica volt polgármesterét, Slavoljub Stijepovićét. [Freedom House, 2020]

²⁰ A „borítékügyben” több szereplő is az igazságszolgáltatásban töltött be magas pozíciót, mint Vesna Medenica, a Legfelsőbb Bíróóság elnöke, illetve Ilica Stanković, az államügyész. [Freedom House, 2020] A korrupciós botrányok tovább csökkentették a demokratikus intézményekbe vetett hitet. [BTI, 2020]

tárgyalások remélhetőleg ösztönözni fogják az ellenzékot az együttműködésre [European Western Balkans, 2021b].

Az elszámoltathatóság és a transzparencia hiánya még 2019-ben is súlyos probléma a montenegrói bíróságokon. Bár az erőszakos bűncselekmények nem jelentenek rendszerszintű problémát Montenegróban, a szervezett bűnözéssel karöltve mégis jelen van az országban. Rendkívül kevés, mindössze egy pontot kapott az ország a polgári és büntetőjogi eljárások lefolytatásának értékelésénél: a Freedom House jelentéséből az derül ki, hogy a bíróságok túlterheltek, finanszírozásuk nem megfelelő, továbbá a jogi eljárások túlságosan bürokratikusak és hosszadalmasak. A börtönfeltételek sem felelnek meg a nemzetközi normáknak, sem egészségügyi, sem oktatási szempontból. A jelentés említést tesz arról, hogy több kisebbség tagjainak (mint például az LMBTQ+ közösséghez tartozó személyeknek, vagy a romáknak) kell diszkriminációval szembe néznie. Továbbá azt is megemlíti, hogy az igazságszolgáltatást jellemző patriarchális viszonyok hátráltatják a nőket az oktatásban és a szakmai karrierjükben, annak ellenére, hogy a montenegrói jogszabályok szerint a két nem jogilag egyenlő, és munkájáért egyenlő díjazásban kell, hogy részesüljön [Freedom House, 2020].

Bár a civil szférának nincsenek nagy hagyományai Montenegróban, mára a Közigazgatási Minisztérium a 600 ezer fős Montenegróban több mint 4 000 nemkormányzati szervezetet tart számon, melyek elsősorban a közéletben tevékenykednek. A civil társadalom Montenegróban nagyobb befolyással bír a politikai döntéshozatalra, mint a régió többi államában [BTI, 2020]. Jelentős előrelépések történtek a civil társadalom támogatásában: javult a civil szervezetek jogi, intézményi és pénzügyi háttere és ezek az intézmények több szerepet kaptak az állami politikák kialakításában, végrehajtásában és ellenőrzésében. A civil társadalom továbbra is aktív szereplője a csatlakozási folyamatnak, amit politikai szinten is elismernek és támogatnak; azonban az NGO-k munkacsoportokban betöltött szerepe gyakran csak formalitás marad, nincs valós hatásuk a döntéshozatali folyamatokra. Nagy előrelépés, hogy 2020 februárjában a miniszterelnök konzultációt kezdeményezett a civil társadalommal és a médiával az ország csatlakozási folyamata szempontjából kulcsfontosságú kérdésekben. Míg az állami finanszírozás sokat fejlődött az elmúlt évtizedben, addig az önkormányzatok nem rendelkeznek átlátható eljárásokkal; bár a jelentés azt is kiemelte, hogy a civil szervezetek helyi szinten is hozzáférhetnek pénzeszközökhöz [Európai Bizottság, 2020].

3.2.3 Emberi és kisebbségi jogok, kisebbségvédelem

A szólásszabadsággal foglalkozó fejezet a média korlátozott lehetőségeiről számol be: az újságírók a fenyegetésektől és a lehetséges retorzióktól tartva az öncenzúrát választják; a közszolgálati média pedig a DPS befolyása alatt áll. Bár a polgárok általánosságban szabadon folytathatnak vitákat, sokan gondolják úgy, hogy a kormánnyal szembeni állásfoglalás a DPS kiterjedt kapcsolatai miatt akár a munkahely elvesztésével is járhat. Ami az akadémiai szabadságot illeti, ezt szintén törvény garantálja, azonban nem mindig érvényesül maradéktalanul: 2017-ben az egyetemi autonómiát megsértve mozdították el a Montenegrói Egyetem rektorát [Freedom House, 2020].

Az etnikai megosztottságból fakadó problémák továbbra is nagy kihívást jelentenek Montenegró számára; az etnonacionalizmus és a vallási szélsőségek is képviselik magukat a társadalomban. Ez a társadalmi megosztottság megfelelő alapot biztosít a szélsőségek és a propaganda terjedésének. A nyugat-balkáni ország 2018 óta az EU radikalizmus elleni stratégiáját (*Radicalisation Awareness Network*) modellként felhasználva küzd a szélsőségek térnyerése és a terrorizmus ellen [BTI, 2020]. A Freedom House jelentése megállapítja azt is,

hogy bár a kisebbségek nagyrészt képviselve vannak a nagyobb pártokban, azonban a romák meglehetősen alulreprezentáltak [Freedom House, 2020].

A Freedom House jelentése megállapítja, hogy az állampolgárok élhetnek a szabad gyülekezés jogával, azonban arról is említést tesz, hogy a hatóságok igyekeztek korlátozni az ellenzék által szervezett tüntetéseket. Egy másik kiélezett kérdés a civil szervezetek helyzete: Đukanović többször is ellenséges hangon nyilatkozott a nem kormányzati szervezetekről és azok politikai szerepéről, ami kiváltotta a civil szféra ellenszenvét. A Freedom House pozitívan értékelte, hogy a szakszervezetek jelenléte erős az állami szektorban [Freedom House, 2020].

A Freedom House szerint Montenegróban tiszteletben tartják a lakóhely, a munkahely és a felsőoktatási intézmény szabad megválasztásának jogát, illetve a mozgás szabadságát, azonban továbbra is jellemző, hogy a munkavállalók kiválasztása kapcsolatok útján és nem képzettség vagy szakmai rátermettség szerint történik. Az ország gazdaságának nagy részét az állami szektor teszi ki, amit átszőnek a különböző korrupciós ügyek. A jelentés utolsó fejezete arról is említést tesz, hogy a családon belüli erőszak, az emberkereskedelem és a munkavállalók kizsákmányolása továbbra is komoly problémát jelent a montenegrói társadalomban [Freedom House, 2020].

Összegzés

Montenegrónak ma is súlyos strukturális problémákkal kell szembenéznie: a korrupció intézményi jelenléte, az igazságszolgáltatás szerkezetét érintő komoly hiányosságok, a parlament korlátozott szerepköre, a DPS intenzív jelenléte az állami struktúrában, illetve a kisebbségek hátrányos helyzete mind-mind olyan problémák, melyek megoldásához évek, esetenként akár évtizedek is szükségesek. Azt is fontos kiemelni ugyanakkor, hogy Montenegró mélyen elkötelezett az európai integráció és annak értékei mellett, és a nyugat-balkáni régióban élen jár a demokratikus értékek elsajátításában és a korrupcióval szembeni harcban. Emellett reménykeltő a montenegrói politikát három évtizede uraló párt, a DPS leváltása, ami egy olyan politikai kultúrát hozhat be a montenegrói közéletbe, melynek meghatározó értékei közé tartozik a pluralizmus, a politikai vita és az elszámoltathatóság.

Úgy vélem, Montenegró jövőjét a következő négy évben három kérdés fogja alapvetően meghatározni. A koronavírus által okozott világjárvány és az azzal járó megszorítások a montenegrói vezetést is súlyos kérdések elé állították és fogják állítani a jövőben, az arra adott válaszok pedig hosszú távon megnehezíthetik, vagy visszavethetik a nyugat-balkáni állam demokratikus fejlődését. Ezt jól mutatja a felülvizsgált 2020-as költségvetés is, azonban a hosszabb távú lehetséges politikai következmények – mint például a társadalmi bizalmatlanság növekedése a politikusokkal szemben – jelen pillanatban beláthatatlanok. A másik fontos kérdéskör, hogy az új kormány képes lesz-e egyaránt felvenni a harcot a koronavírussal, a korrupcióval és a DPS erős intézményi jelenlétével szemben – az a meglátásom, hogy kulcsfontosságú, hogy a kabinet képes lesz-e a civil szervezetekkel együtt dolgozni és a média segítségével a nyilvánosság erejét felhasználni. Az utolsó terület, ami rövid- és középtávon determinálja Montenegró jövőjét, hogy a koalíciót alkotó pártok – a köztük húzóó ideológiai ellentétek ellenére – fenn tudják-e tartani a meglehetősen törekeny és sokszínű politikai szövetséget, és jól tudnak-e lavírozni a nyugati és a keleti érdekek között úgy, hogy az EU részéről nem kérdőjeleződik meg az európai integráció felé mutatott elkötelezettségük.

A következő néhány év alapvetően meghatározó lesz Montenegró számára a politikai integrációérettség elérésének szempontjából, de kutatásom eredményei alapján a legkedvezőbb forgatókönyv esetén sem fog a teljes demokratikus fejlődés végbemenni.

Montenegró jelenleg az európai integráció felé vezető, számos kihívással nehezített úton egy nagyon izgalmas szakasz előtt áll, ahol a nyugat-balkáni államnak különösen nagy szüksége lesz elkötelezettségére a demokratikus értékek felé és elhivatottságára az uniós csatlakozás irányába.

Irodalomjegyzék

Elsődleges források

BTI (2020): Country Report Montenegro.

https://bti-project.org/content/en/downloads/reports/country_report_2020_MNE.pdf

(Letöltés dátuma: 2021. 04. 02.)

EU LEADER'S AGENDA (2018): Szófiai nyilatkozat.

https://www.consilium.europa.eu/media/34789/sofia-declaration_hu.pdf (Letöltés dátuma:

2020. 08. 27.)

EURÓPAI BIZOTTSÁG (2018): A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans.

https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/communication-credible-enlargement-perspective-western-balkans_en.pdf

(Letöltés dátuma: 2020. 11. 25.)

EURÓPAI BIZOTTSÁG (2020): Montenegro 2020 Report. Commission Staff Working Document.

https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/default/files/montenegro_report_2020.pdf (Letöltés dátuma:

2021. 03. 15.)

EURÓPAI TANÁCS (2000): Santa Maria da Feira European Council 19 And 20 June 2000.

Conclusions of the Presidency. https://www.europarl.europa.eu/summits/fei1_en.htm

(Letöltés dátuma: 2020. 11. 25.)

EURÓPAI TANÁCS (2006): Az elnökség következtetései.

https://www.europarl.europa.eu/summits/pdf/bru062006_hu.pdf (Letöltés dátuma:

2020. 11. 22.)

FREEDOM HOUSE (2020): Freedom in the World Montenegro.

<https://freedomhouse.org/country/montenegro/freedom-world/2020> (Letöltés dátuma:

2021. 03. 24.)

STABILIZÁCIÓS ÉS TÁRSULÁSI MEGÁLLAPODÁS (2010): 2010/224/, Stabilizációs és társulási megállapodás egyrészről az Európai Közösségek és tagállamaik, másrészről a Montenegrói Köztársaság között.

http://publications.europa.eu/resource/ellar/c5c4ec94-9287-4301-b547-1bdf1ba3043c.0011.01/DOC_1 (Letöltés dátuma: 2020. 11. 22.)

TRANSPARENCY INTERNATIONAL (2020): Corruption Perception Index 2020.

https://images.transparencycdn.org/images/CPI2020_Report_EN_0802-WEB-1_2021-02-08-103053.pdf (Letöltés dátuma: 2021. 04. 02.)

Másodlagos források

BORSÁNYI, A. (2003): *Montenegró a függetlenné válás útján*. Doktori értekezés, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest.

BOTTLIK, Zs. (2007): Az önálló Montenegró és a montenegrói öntudat földrajzi háttere. *Földrajzi értesítő*, 15. évfolyam, 3–4. füzet.

BRAUN, A. (2016): Lehetőség vagy kritérium? A stabilizáció kérdése a Nyugat-Balkánon. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 10. évfolyam, 1–2. szám.

- EHRHART, H. G. (1998): Prevention and Regional Security: The Royaumon Process and the Stabilization of South–Eastern Europe. IFSH (ed.): *OSCE Yearbook*, Baden-Baden.
- ENDRŐDI-KOVÁCS, V. (2013): *A Nyugat-Balkán integrációérettsége*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- KEMENSZKY, Á. (2008): A nyugat-balkáni uniós stratégia változásai: stabilizáció és/vagy csatlakozás? *Grotius Tudományos Folyóirat*.
- NYE, Jr. J. S. (2004): The Decline of American Soft Power. *Foreign Affairs*, 83. évfolyam, 3. szám, p. 16.
- PAP, N. – KITANICS, M. (2013): Montenegró és Európa – az integrációs folyamat kérdőjelei. *Közép-európai Közlemények*, 6. évfolyam, 3. szám, pp. 163–176.
- SZABÓ, Zs. (2016): *A Nyugat-Balkán parlamentjei*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZÁVAI, F. (2008): A délszláv állam felbomlásának folyamata, az átalakulás aktuális kérdései. *Közép-európai Közlemények*, 1. évfolyam, 2. szám, pp. 65–74.
- SZEKRÉNYES, É. (2012): Délkelet-Európai Stabilitási Paktum. *Grotius Tudományos Folyóirat*
- SZÜCS R., G. (2006): „Furcsa párok”: A Nyugat-Balkán és az Európai Unió. *EU Working Papers*, 9. évfolyam, 2. szám. pp. 69–79.
- VINCZE, D. (2014): *Regionális nemzetközi szervezetek demokráciatámogatása a Nyugat-Balkánon*. Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

Egyéb források

- HIGGINS, A. (2016): Finger pointed at Russians in alleged coup plot in Montenegro. *The New York Times*, Nov. 26, 2016. <https://www.nytimes.com/2016/11/26/world/europe/finger-pointed-at-russians-in-alleged-coup-plot-in-montenegro.html> (Letöltés dátuma: 2020. 11. 20.)
- BERTELSMANN TRANSFORMATION INDEX (é.n.). <https://bti-project.org/de/wer-wir-sind.html> (Letöltés dátuma: 2021. 04. 03.)
- CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY (é.n.): The World Factbook – Montenegro. <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/index.html> (Letöltés dátuma: 2020. 11. 01.)
- EU BUSINESS (2014): [Juncker to halt enlargement as EU Commission head](https://www.eubusiness.com/news-eu/politics-juncker.x29). Elérhető: <https://www.eubusiness.com/news-eu/politics-juncker.x29> (Letöltés dátuma: 2020. 11. 22.)
- EURÓPAI BIZOTTSÁG (é.n.): [Montenegro](https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/montenegro_en). https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/montenegro_en (Letöltés dátuma: 2020. 04. 07.)
- EURÓPAI TANÁCS (é.n.): Az EU bővítése. <https://www.consilium.europa.eu/hu/policies/enlargement/> (Letöltés dátuma: 2020. 04. 05.)
- EUROPEAN WESTERN BALKANS (2021a): Transparency International: Corruption is on the rise in the Western Balkans. 04. 02. 2021. <https://europeanwesternbalkans.com/2021/02/04/transparency-international-corruption-is-on-the-rise-in-the-western-balkans/> (Letöltés dátuma: 2021. 04. 02.)

EUROPEAN WESTERN BALKANS (2021b): Fight against corruption will not be an easy task for the new Montenegrin government. 29. 01. 2021.

<https://europeanwesternbalkans.com/2021/01/29/fight-against-corruption-will-not-be-an-easy-task-for-the-new-montenegrin-government/> (Letöltés dátuma: 2021. 04. 02.)

FREEDOM HOUSE (é.n.): About us. <https://freedomhouse.org/about-us>

(Letöltés dátuma: 2021. 03. 27.)

FREEDOM HOUSE (2021): Freedom in the World Research Methodology.

<https://freedomhouse.org/reports/freedom-world/freedom-world-research-methodology>

(Letöltés dátuma: 2021. 03. 27.)

PRIME MINISTER OF MONTENEGRO (é.n.): Prime Minister Dusko Markovic – Biography.

https://predsjednik.gov.me/en/primeminister/Prime_Minister_s_biography (Letöltés

dátuma: 2020. 11. 03.)

KAJOSEVIC, S. (2020): Montenegro parliament elects speaker from former opposition ranks.

Balkan Insight, September 23, 2020. <https://balkaninsight.com/2020/09/23/montenegro-parliament-elects-speaker-from-former-opposition-ranks/> (Letöltés dátuma: 2020. 11. 03.)

TWINNING.ORG (2008): Az Európai Unió.

<http://www.twinning.org/hu/page/az-eur%C3%B3pai-uni%C3%B3#.X7pITGhKjIV> (Letöltés dátuma: 2020. 11. 22.)

Szücs Angéla

Politikai ideológiák megjelenése a magyar köznevelésben napjainkban

*Szakmailag ellenőrizte: Dr. Gyulai Attila
Társadalomtudományi Kutatóközpont
Demokrácia- és Politikaelméleti Osztály, osztályvezető*

A közoktatás politikai döntések következtében formálódott, formálódik jelenleg is, így nem is akar és nem is lehet független a jelenlegi politikától. A tanulmányban a 2010-2021 közötti időszak oktatáspolitikai intézkedéseit és az oktatási segédanyagokban, tankönyvekben, kerettantervekben, nemzeti alaptantervben megjelenő politikai elemeket igyekeztem összegyűjteni, rendszerezni, bemutatni; különös tekintettel a keresztény-konzervatív értékrendre, normarendszerre. A tanulmány célja e társadalmi-politikai jelenség feltérképezésének elősegítése, elhelyezése mind modern, mind történelmi kontextusban.

1. Bevezetés

Mária Terézia szerint "Die Schule ist und bleibt ein *Politikum*" s ez az állítás ma is ugyanúgy érvényes, mint 300 évvel ezelőtt. Szakértők bevonásával ugyan, de végső soron politikusok döntenek arról, hogy hány éves kortól legyen kötelező az oktatás a gyermekek számára, hogy az iskolában a pedagógus milyen tanterv szerint oktasson, rendszeresen felülvizsgálják a tankönyvek tartalmát és ellenőrzik a tanárok, tanítók munkáját.

A 20. századi szocialista diktatúrákban megfigyelhető volt, hogy a politikai nevelés már a kisgyermekkorban elkezdődött. Az óvodában a *Párt*²¹ nagyszerűségét dicsérő versek, dalok (például: „Köszönjük néked Rákosi elvtárs,/ Tiéd a hálánk, tiszta lánggal ég./ Reád ha nézünk, büszke az arcunk,/ Virágot hintünk, amerre mégy.”²²), mesék tanításával pozitív képet alakítottak ki a kisgyermekekben a szocializmusról, a pártvezért "jó atyaként", az államot mindenkiről egyformán és jól gondoskodó rendszerként tüntették fel, és azt hangsúlyozták, mennyi gonosz ember van, aki nem szereti a mi nagy és jóságos vezetőnket. Ezáltal akár maga a gyermek válhatott besúgóvá és árulhatta el szüleit, családtagjait, akaratán kívül.

Ezt fogalmazta meg *Illyés Gyula* is 1950-ben:

„hol zsarnokság van, ott van
jelenvalóan
mindenekben,
ahogy rég istened sem;
ott zsarnokság van
az óvodákban,
az apai tanácsban,
az anya mosolyában,

²¹ Jellemzően az MKP ill. MSZMP

²² Részlet a Köszönjük néked Rákosi elvtárs... kezdetű mozgalmi dalból

abban, ahogy a gyermek idegennek felelget”.

Bár manapság a demokrácia keretein belül elképzelhetetlen, hogy ilyen nyíltan közvetítsék a hatalmon lévő politikusok által képviselt értékeket a közoktatásban, mégis gyakran találkozhatunk olyan mesekönyvekkel, játékokkal, amik mögött könnyen felfedezhetünk olyan erkölcsi üzeneteket, melyek megfeleltethetőek az aktuális kormány nézeteinek.

A közoktatásban a politikai nevelés főleg a történelem, irodalom és erkölcsstan órákon érhető tetten, de találkozhatunk vele a matematika²³, földrajz tankönyvekben és az érettségi dolgozatokban is. Írásomban elsősorban a 2010 és 2020 közötti időszakban a közoktatásban, különösen is az általános és középiskolák 5-12. osztályában jelenlévő politikai tartalmú elemek közül szeretném a téma nagyságára tekintettel a leghangsúlyosabbakat bemutatni és párhuzamba állítani az éppen aktuális politikai kommunikációval.

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a „politika az államvezetés és kormányzás egészében v. egy-egy ágazatában, az ország belső életének irányításában és a nemzetközi kapcsolatokban követett, osztályérdekektől meghatározott alapelvek összessége és a megvalósításukra irányuló társadalmi tevékenység”. Írásomban politikai tartalomként az ilyen alapelveket közvetítő kijelentéseket értem, melyek esetében a kerettanterv és a tananyag megfogalmazása a tanulót nem vitára és saját vélemény kialakítására ösztönözi, hanem az alapigazságok megtanulását, elfogadását várja el.

2. A 2010-2020 között bekövetkezett közoktatási reformok

A közoktatásban a politika két egymástól jól elkülöníthető módon jelenik meg. Egyrészt a köznevelést, tankönyvpiacot, tanárképzést érintő törvények, rendeletek, szerkezeti átalakítások formájában, hiszen ezek a kérdések egyértelműen a parlamentben kerülnek megvitatásra. A másik talán kevésbé egyértelműen a politikához köthető, mégis a diákok, tanárok, szülők számára jobban érzékelhető megjelenési mód az oktatási segédanyagok, tankönyvek, vizsgafeladatok, érettségi és nyelvvizsga témák által közvetített normák, értékrend. A tananyag gyakran nem a jelenlegi társadalomra reflektál, hanem egy ideális valóságot, célt, útírányt igyekszik kijelölni a diákok számára, megmutatni, hogy mi a jó és mi a rossz, a történelem vagy az egyéni életút során hozott döntések milyen következményekkel jártak a múltban.

A „mai társadalmakban a gyerekek meg kell tanulnia, hogyan éljen a felnőtt társadalomban, hogyan működjön együtt olyan emberekkel, akik nem a rokonai vagy személyes ismerősei. Szert kell tennie a képessége, hogy előrejusson bonyolult szervezetekben, hogy gazdálkodjon, és adott esetben maga is ellásson szülői funkciókat. Sőt a társadalmi progresszió értékei megkövetelnék, hogy a gyerek ne csak azt tanulja meg, hogy hogyan boldoguljon a bürokratikus és hierarchizált modern társadalomban, hanem a vele kapcsolatos kritikai magatartást is” [Vajda, 2005:165]. Tehát az iskolával szemben mindig is elvárás volt, hogy a társadalomnak nevelje a gyermeket, egy olyan értékrendet kapjon, ami lehetővé teszi, hogy beilleszkedjen és fejlessze, javítsa a meglévő rendszert. A társadalom politikai változásával az átadni kívánt helyes útírány, normarendszer is változik.

A rendszerváltás utáni Magyarországon az egyik leglátványosabb, a közoktatásban bekövetkezett változás a vallás, keresztény világkép újbóli megjelenése az iskolákban. A korábbi kategorikus tiltás után újra megjelenhettek az órarendbe épített hittanórák. Az olvasókönyvben található bibliai történeteket, s 9. osztályban irodalomórán megközelítőleg

²³ Például a hatodik osztályos matematika tankönyvben:
https://www.nkp.hu/tankonyv/matematika_6/lecke_03_013

egy hónapon keresztül foglalkoznak a tanulók (bár irodalmi és nem vallási szemszögből) a Bibliával. Erre a folyamatra erősített rá a 2010-ben kormányra kerülő keresztény-konzervatív FIDESZ-KDNP koalíció.

A keresztény-konzervatív értékeket Orbán Viktor miniszterelnök a Kossuth Rádióknak adott interjújában 2018-ban a következőképpen fogalmazta meg: „Mi itt egy kereszténydemokrácia felépítésén dolgozunk. Európai hagyományokban gyökerező, régi vágású – ezt is mondhatnám – kereszténydemokrácia felépítésén dolgozunk, ahol az emberi méltóság a legfontosabb, a hatalmi ágak el vannak választva, a szabadság egy feltétlen érték, ahol a családokat támogatjuk, mert a család is egy érték, ahol a globális ideológiákat elvetjük, mert hiszünk a nemzet fontosságában, és semmilyen nemzetek feletti üzleti vagy politikai birodalomnak nem akarunk teret engedni Magyarországon, küzdünk a teljes foglalkoztatásért. Nők egyenjogúsága nagyon fontos dolog. Nem akarunk olyan változásokat, amelyek antiszemitizmus erősödésével járnának Magyarországon, mint ahogy ezt látjuk számos európai országban. Szóval ez egy kompakt kereszténydemokrata világlátás és rendszer.” [Orbán, 2018] Így a tanulmány következő részében néhány példán keresztül szeretném bemutatni, hogyan is jelenik meg a kereszténydemokrata világlátás és rendszer az elmúlt 10 év közoktatásában.

2.1. A harmadik és negyedik Orbán-kormány oktatáspolitikai intézkedései

2.1.1. Három éves kortól kötelező óvoda

A 3 éves kortól kötelező óvodába járás és az általános iskolásoknak délután 4-ig kötelező napközi amellet, hogy a dolgozó szülők számára megkönnyíti a gyerekvállalást, még nagyobb nevelő szerepet ruház át a szülőkről, családokról a közoktatás különböző intézményeire és a pedagógusokra.

A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXC. törvény előírása: „8. § (2) A gyermek abban az évben, amelynek augusztus 31. napjáig a harmadik életévét betölti, a nevelési év kezdő napjától legalább napi négy órában óvodai foglalkozáson vesz részt. A jegyző – az egyházi és magán fenntartású intézmények esetében a fenntartó – a szülő kérelmére és az óvodavezető, valamint a védőnő egyetértésével, a gyermek jogos érdekét szem előtt tartva, az ötödik életév betöltéséig felmentést adhat a kötelező óvodai nevelésben való részvétel alól, ha a gyermek családi körülményei, képességeinek kibontakoztatása, sajátos helyzete indokolja.”

2.1.2. Hittan vagy erkölcsstan és a család szerepe

Még a 2. Orbán-kormány regnálása idején, a periódus vége felé 2013-ban módosították a köznevelési törvényt, amelynek értelmében kötelező a gyermeket hittanra vagy erkölcsstanra beíratni. A 2013. évi CXXXIII. törvény előírása: „135. § (2) Az állami iskola 1-8. évfolyamán az erkölcsstan óra vagy az ehelyett választható, az egyházi jogi személy által szervezett hit- és erkölcsstan óra a kötelező tanórai foglalkozások része.” Akik hitoktatás helyett az erkölcsstant választják, 5. és 8. osztály között kötelezően találkoznak a vallás kérdéskörével, például a 8. osztályos Etika tankönyv harmadik fejezetében.²⁴ A lecke elején található összefoglaló szerint a diák a következő témaköröket ismerheti meg: „honnan van a jó és a rossz; mi a hit, mi a vallás, és milyen vallások léteznek Európában és a világban; mit jelent a vallások két alapszabálya, a szeretetparancs és az élet tisztelte; milyen szerepet játszanak az egyházak napjaink társadalmában.” [NKP, 2017].

²⁴ Az idézett rész a 8. osztályos digitális Etika tankönyv 3. leckéjének fejezetnyitójában található

2.1.3. Államosítás a tankönyvkiadásban, egységesítés a tankönyvekben

A rendszerváltás után rengeteg új tankönyv jelent meg a piacon, a pedagógusok szabadon választhattak, hogy melyik illeszkedik jobban tanítási stílusukhoz, az iskola pedagógiai programjához.

A harmadik Orbán-kormány államosította a tankönyvkiadást, s elvette a választás lehetőségét a pedagógusoktól, vagy legalábbis szűk keretek közé szorította azt. Megszülettek a 2020-as NAT módosításig használt kísérleti tankönyvek, a szűk időkeret – alig több mint fél év – miatt gyakran helyesírási hibákkal²⁵.

A Történelemtanárok Egylete (TTE) saját honlapján véleményezte az új történelemtanulmányokat és tankönyveket:

„ez az atlasz továbbra sem tartalmaz fokbeosztást, helységnév mutatót, kronológiát, valamint szinte olvashatatlanul apró betűket, halvány színeket használ, és csak részben alkalmas a (kerettanterv által is megkövetelt) forrás- és tevékenységközpontú oktatásra, képességfejlesztésre.

A jelenleg engedélyezett, új tankönyvek többségükben szakmailag, metodikailag nem megfelelő minőségűek, míg azok a jó minőségű könyvek, amelyek korábban beváltak nem rendelhetők.” [Történelemtanárok Egylete, 2017]

2.1.4. Nemzeti értékek átadása

A NAT-ban hangsúlyos szerephez jutnak a nemzeti értékek, azaz „az anyanyelv és a nemzeti kultúra; a nemzeti hagyományok és identitás ápolása” [Oktatás 2030, 2018], a közoktatás egyik fő fejlesztési területe a „lokálpatriotizmus és a nemzeti identitás erősítése” [Oktatás 2030, 2018]. Természetesen ez nem csupán az irodalom-történelem-földrajz tantárgyi triumvirátus feladata, hanem a tantárgyi kereteken túlmutató komplex tanítási-tanulási folyamat. A „tanulóknak az iskolai programokon való részvétellel és a lakókörnyezet vagy a település kulturális, hagyományőrző, környezetvédő vagy karitatív tevékenységeibe való iskolai szintű bekapcsolódással lehetőségük nyílik megtapasztalni a közösségi élmények identitást alakító hatásait. A nemzeti ünnepek megünneplése és a klasszikus európai értékek hangsúlyozása olyan lenyomatokat képezhetnek a tanuló személyiségében, amelyek későbbi döntéseit értékesen befolyásolják” [Oktatás 2030, 2018].

Mindezek ismeretében nem csodálkozunk azon változtatás bevezetésén, mely szerint a történelem érettségien *hosszú esszét csak magyar történelemből* írnak a diákok. „A feladatsor két rövid, egyetemes történelemre vonatkozó feladatot (amelyek közül az egyik az 1849-ig tartó, a másik az 1849 utáni korszakokkal kapcsolatos) és két hosszú, magyar történelemre vonatkozó feladatot (amelyek közül az egyik az 1849-ig tartó, a másik az 1849 utáni korszakokkal kapcsolatos) tartalmaz.” [Oktatási Hivatal, 2021]. Így a tanárok és a diákok is valószínűleg kevesebb időt fognak tölteni a történelmi események határokön átívelő hatásainak vizsgálatával, hiszen az ilyen jellegű ismeretek nem lesznek számon kérve. Az intézkedés nem titkoltan a magyar vonatkozású történelmi eseményekre helyezi a hangsúlyt.

A közelmúlt magyar történelmi eseményeinek jobb megértését, a nemzeti értékek hatékonyabb megismerését szolgálja az a lehetőség is, hogy a 1502/2017. (VIII. 11.) Korm. Határozat értelmében a közoktatásban „nappali rendszerű iskolai oktatásban részt vevő tanulói és minden tizedik tanuló után egy fő kísérő (pedagógus vagy szülő) az iskola által

²⁵ A helyesírási hibákról a linken található cikkben is olvashatunk: <https://www.origo.hu/itthon/20150827-helyesiras-tankonyv-hiba.html>

szervezett csoportos utazás keretében [...] díjmentes vasúti utazás igénybevételével látogathassák meg a Terror Háza Múzeumot is.”[Terror Háza Múzeum, 2021]

A múzeum azonban neves történészek²⁶ által vitatott módon mutatja be a nyilasterror, a zsidóüldözések és a kommunizmus korszakát. Ugyanakkor a széles társadalmi érintettség, valamint az a tény, hogy valaki egyszemélyben „túlélő-tanú-áldozat”, néhány évvel korábban vagy később pedig akár „tettes” is lehet, felveti a „nem-tisztán-történettudományos” megközelítés lehetőségét, s így sokkal inkább a “szélesebb társadalmi nyilvánosság előtt megjelenő emlékezeti-történeti reprezentációként” [Frazon, 2002:310] kellene tekintenünk a Terror Házára. Mindezek mellett azonban szembeűnő, hogy a múzeum teljesen felmenti Magyarországot az említett időszakokban elkövetett tetteinek súlya alól, hazánkat mintegy áldozat szerepben tünteti fel, ezáltal kerüli a múlttal való igazi szembenézést; pedig az esetleges hibák feltárása nélkül nem lehet valódi nemzeti megújulás, felemelkedés sem.

2.1.5. Központosítás

A Klebelsberg Intézményfenntartó Központ 2014-re átvette a legtöbb, korábban önkormányzati fenntartás alatt álló oktatási intézmény vezetését. Ezzel sikerült az oktatási rendszer költségeit csökkenteni, hiszen 40%-kal kevesebb alkalmazottra van szükség, valamint a tanárhány is könnyebben orvosolhatóvá vált, hiszen egy pedagógus, akár több intézménybe is kirendelhető.²⁷ A központ ugyanakkor nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Asztalosné Zupcsán Erika [2017] tanulmánya részletesen foglalkozik a KLIK körüli gondokkal. Súlyos pénzügyi problémák merültek fel. A zavartalan működést a gyakori vezetőváltás is akadályozta; az új rendszer pedig kevesebb mozgásteret hagyott a pedagógusok számára.

2.1.6. A szakképzés népszerűsítése

A szakképzés népszerűsítése is része volt a harmadik Orbán-kormány oktatáspolitikai reformjainak. A korábban létrehozott pályaorientációs központok, előadások, valamint a hiányszakmák után járó ösztöndíjak ellenére sem nőtt meg az érdeklődés az érettségit nem adó képzések iránt. A szakképzési centrumok fenntartója a Nemzetgazdasági Minisztérium lett, melynek javaslatára a 2016/17-es tanévre a szakközépiskolákat szakgimnáziummá, a szakiskolákat pedig szakközépiskolává nevezték át (2016. évi LXXX. törvény az oktatás szabályozására vonatkozó és egyes kapcsolódó törvények módosításáról). A szakmai óraszámok növelésével és a közismereti óraszámok csökkenésével valószínűleg a tanárhány okozta problémákat is próbálták elfedni, ugyanakkor ezzel a rendszer átjárhatóságát is jelentősen lecsökkentették, egy közgazdasági szakgimnáziumból bekerülni és bent maradni egy nem gazdasági egyetemi képzésben sokkal nehezebb lesz, mint egy gimnáziumból. Ezáltal kényszerűen korábbra került és 14 éves korban hangsúlyossá vált a pályaválasztás kérdése is. Aki nem szeretne már 8. osztályban pályát választani, de jól tanul, annak továbbra is inkább “megéri” a gimnáziumi képzést választani.

Az ifjú felnőttek számára is nyitottá akarták tenni a szakképzést, így bármelyik 25 év alatti fiatal jogosult iskolarendszerű esti vagy nappali OKJ képzésben részt venni. Ez lehetőséget nyújt a gimnáziumban végzettek számára, akár egyetemi tanulmányok mellett is, szakmát szerezni.

²⁶ Randolph L. Braham cikke az alábbi linken érhető el: mult-kor.hu

Ungváry Krisztián cikke pedig a magyarnarancs.hu linken található

²⁷ Cikk a KLIKK létrejöttéről: <https://kk.gov.hu/klik-atlathatobb-hatekonyabb-rendszer-jott-letre>

Azonban ezek a szakképzési reformok nem érték el a kívánt hatást, így 2019/2020-ban újabb intézkedéseket vezettek be, a felnőttképzés (OKJ) is átszervezésre került. Gazdaságpolitikai intézkedésként a 25 éves kor alatti munkavállalók számára kínált adókedvezménnyel igyekeznek ösztönözni a fiatalokat a munkaerőpiacra lépésre.

2.1.7. NAT 2020

A negyedik Orbán kormány egyik jelentős oktatási reformja a 2012-es Nemzeti alaptanterv felülvizsgálata és módosítása. Az új alaptantervet és a hozzá tartozó kerettanterveket a megjelenés után számos pedagógus és neveléstudománnyal foglalkozó szakember véleményezte. Mint minden új szabályozásnak, ennek is megvannak a pozitívumai és negatívumai.

A természettudományos oktatásban modernnek számító társadalomorientált, integrált természettudományos nevelést ösztönzi, de még nem teszi kötelezővé, hiszen a tárgyi és szakmai feltételek még nem elérhetőek országos szinten. Ugyanakkor sajnos „minden tanuló számára egységes, és a legtöbbjük számára nem teljesíthető mennyiségű feladatot ír le” [Nahalka, 2020] - ezt Nahalka István a „totális műveltség átadásának” paradigmájaként nevezi. A másik probléma, hogy „a természet megismerésének hétköznapi és tudományos módszereihez, valamint a természet megismerését szolgáló tanuláshoz való viszonyt tekintve a NAT-2020 egy túlhaladott megismerési szemléletmódot képvisel” [Nahalka, 2020].

A módszertani modernizálás sem sikerült maradéktalanul: „a NAT-2020 bevezető szövegében, az átfogó módszertani ajánlások egyikeként jelent meg az „egyéni rétegmunka”, mint ajánlott szervezési mód. A rétegmunka ma már a korszerű pedagógiai elképzelésekben, mint ellenjavallt, a differenciálás feladatának megoldására alkalmatlan, sőt, az esélyegyenlőtlenséget növelő módszer szerepel” [Nahalka, 2020].

A történelem, családi életre nevelés és állampolgári ismeretek 2020-as kerettanterv által meghatározott tanulási céljait majd a tematikus bekezdésekben összegezem.

2.2. *A harmadik és negyedik Orbán-kormány²⁸ regnálása alatt az oktatásban megjelenő keresztény-konzervatív értékrendet közvetítő tartalmi elemek – példák*

2.2.1. A keresztény vallás megjelenése a hittanórán kívül

Az 1. ábrán olvasható ötödik osztályos etika tankönyv részletben van egy viszonylag átfogó bevezetés, szépen megjelenik benne a gondolat, hogy különböző népcsoportok és vallások máshogy, mást ünnepelnek karácsonykor, húsvétkor. Ugyanakkor a pirosan bekeretezett rész szerint a „családban a szeretet legnagyobb ünnepe a karácsony”. Ez a kijelentés azt sugallja, hogy minden család számára fontos a karácsony ünneplése, ellentétben áll a felette lévő bekezdés árnyaltabb állításaival. A tankönyvi feladat Jézus születésének történetét is mellékeli.

²⁸ 2014-től napjainkig

3. ábra: Keresztény ünnepek szerepe, jelentősége

- ▶ Keressetek hasonlóságokat és különbségeket a családi ünnepek körüli szokásaitokban!

Családi ünnepi szokásainkat meghatározhatja az is, milyen valláshoz vagy népcsoporthoz, nemzetiséghez tartozunk. Gondoljatok csak a karácsonyra vagy a húsvétra! Vannak családok, akik karácsonykor Jézus születését vagy az angyalkát, vannak, akik a fenyő vagy a szeretet ünnepét várják. Húsvét a keresztény közösségeknek a feltámadás ünnepe, mások a himes tojás, a nyuszi vagy a locsolkodás hagyományait őrzik. Azok a családok, amelyekben a szülők különböző nemzetből származnak, mindkét kultúra szokásait megtarthatják.

▲ Karácsonyfa-állítás: európai keresztény hagyomány

31. oldal A családban a szeretet legnagyobb ünnepe a karácsony. A Bibliából olvashatunk az ünnep eredetéről, Jézus születéséről.

3. Írj egy néhány mondatos fogalmazást vagy készíts albumot, prezentációt családi szokásaitokról! Térj ki benne ezekre a kérdésekre:
- ▶ Vannak-e mindennapos családi szokásaitok, például az esti lefekvés körül? Hogyan alakultak ezek ki?
 - ▶ Hogyan ünneplik a születés- és névnapokat, a karácsonyt, a húsvétot és más éves ünnepeket?
 - ▶ Vannak-e nyaralási szokásaitok?

29

Forrás: Etika tankönyv 5. 29. oldal

A hatodik osztályos etika könyvben Az ember kérdez című fejezetben találkozhatunk a vallással. Itt olvasmányként a tankönyv olasz gyerekek teremtésről írt esszéit ajánlja fel.

4. ábra: A világ teremtése

◀
19. Az ember kérdez
▶

Isten ingyér teremtett bennünket – Az arzanói gyerekek evangéliuma

Marcello D'Orta tanító gondozásában

Vissza ↑

A tizenéves délolasz falusi gyerekek 20-25 éve írt fogalmazásait tanítójuk, Marcello D'Orta (márcello dortá) hozta nyilvánosságra. (A szövegeket a gyerekek beszédmódjával és helyesírásával közöljük.)

- Ti hogyan válaszoltok a tanító kérdéseire?
- Miből jöhetünk rá, hogy mai gyerekek írták? Mi vall benne az életkorukra és mi vall a modern korra?
- Meg tudjuk-e sejteni a gyerekek állításainak forrását?

Meséld el a világ teremtését!

„Isten először legyártotta az eget, a Napot, a felhőket, a csillagokat, a Földet, a tengert, az állatokat, aztán kapásból feltalálta az embert. És azt mondta az embernek, Ádámnak fognak hívni, a bordáját meg Évának. Férjek és feleségek lesztek.”

Forrás: Etika tankönyv 6. (2021) 19. fejezet

A politikai kommunikációban Magyarország gyakran a keresztény Európa védőbástyájaként jelenik meg. Ezt a képet a történelemkönyvek is igyekeznek hangsúlyozni, a kereszténység és Magyarország témakörének részletesebb taglalásával, a törökök ellen vívott csaták kiemelésével. A keresztény vallást az új ötödik osztályos tankönyv indokolatlanul pozitív színben tünteti fel. A történelmi szereplők motivációit érzelmi alapon tálalja, ami nem objektív és nem történelemkönyvbe illő.

Például a kereszties háborúkról szólnak a következő részletek: „Amikor az iszlám hívei a Szentföldet is elfoglalták, Európa lovagi hadseregei útra keltek Jeruzsálem felszabadítására.” [Gróf, 2020:94]

„A kereszténység vezetője, a pápa aggodalommal nézte, hogy az iszlám katonái sok zarándokot elfognak, megölnék, vagy váltságdíjért engednek szabadon. Ezért úgy döntött, hogy háborút indít a Szentföld visszahódítására.” [Gróf, 2020:100]

Itt a pápa egy aggódó, szerető atyaként van jellemezve, holott semmit nem tudhatunk egy évszázadokkal korábban élt ember valós érzelmeiről, a kereszties háborúk mögötti gazdasági és politikai motivációknak már annál nagyobb elérhető szakirodalma van.

A történelemoktatásban túlhangsúlyozott keresztény gyökerek összhangban vannak a politikai beszédekben előforduló kereszténydemokrácia gondolatával, az egyház állami és anyagi támogatásával.

2.2.2. Család kép, családi életre nevelés

A vallás mellett gyakran találkozhatunk a családdal is, mint témakörrel. Erkölcstan órán a felső tagozatos korosztály számára külön fejezet szól a családról, házasságról, otthonteremtésről, gyermekvállalásról.²⁹

3. ábra: A családi élet

Forrás: Etika tankönyv 5. (2020) 8. fejezet

²⁹ Az ötödik osztályos tankönyv ide kapcsolódó fejezete a www.nkp.hu linken, a hetedik osztályos tankönyv ide kapcsolódó fejezete pedig a www.nkp.hu linken érhető el.

A 3. ábrán található feladathoz tartozó családot ábrázoló képek nem követik a társadalomban megtalálható diverzitást: nem ábrázolnak egyszülős háztartásokat, mozaik családokat, holott 2016-ban a KSH adatai alapján készült demográfiai jelentés szerint [Makay, 2018:30] 16700 kiskorú gyermek élte át szülei válását. A hetedik osztályos tankönyv is egysíkú képeken mutatja be a család funkcióit, a családi élet mindennapjait. (4. ábra)

4. ábra: A család szerepe

Forrás: Etika tankönyv 7. (2020) 17. fejezet

Magyarországon a népességfogyás, az elöregedő társadalom gyakran tárgyalt probléma, mellyel a tankönyvek is említést tesznek (ahogy az a 4. ábrán is megjelenik). Nem titkolt szándék a gyermekvállalási kedv növelése. Míg a 2020-as NAT előtti tankönyvekben csak burkoltan jelent meg a családpolitikai törekvésekkel összhangban lévő idilli családkép, itt már kerettantervbe lett foglalva. A Családi életre nevelés 9-12. osztály számára készített kerettantervben a következő nevelési cél található:

„5. Nemiség – férfi/női identitás – szexualitás – párkapcsolatok

Segíteni kívánja a diákokat kisiskolás kortól kezdve a genetikai nemnek megfelelő nemi identitás megerősödésében, a nemek közötti alapvető különbségek megismerésében (nemi jelleg, agyműködés, kommunikáció stb.) és a férfi/apa – női/anya szerepekkel kapcsolatos káros sztereotípiák lebontásában, a serdülőkori biológiai, lelki, viselkedésbeli változások pozitív megélésében, a termékenységtudatos szemlélet kialakulásában, ahol a gyermek, mint ajándék jelenik meg. Elő kívánja segíteni a párkeresés és a párválasztás sikerét. Fontos, hogy a diákok megismerjék a férfi-női párkapcsolatok formáit és az azokban megélt boldogság/csalódás lehetőségét, emellett kialakuljon bennük a családbarát szemlélet. Kellően felkészüljenek a harmonikus, boldog, elkötelezett párkapcsolaton (házasságon) alapuló érett, felelős, kiegyensúlyozott, egészséges szexualitásra. Ezen túl elsajátíthassák az egészséges szexuális élethez szükséges ismereteket. Az emberi fogantatás és a magzati fejlődés szépségének megismerése kapcsán fogalmazódjon meg bennük, hogy az emberi élet érték a fogantatástól kezdve a természetes halálig.”

Ahogy a politikai kommunikációban és az alaptörvényben is a hagyományos családmodell jelenik meg, úgy az oktatási célok is csak és kizárólag a férfi-női párkapcsolatról, férfi, mint apa és nő, mint anya szerepekről tesznek említést. Az emberi élet fogantatástól számított értéke pedig egyértelműen kijelöli, hogy az abortusz kérdésében az

iskoláknak állást kell foglalniuk. Továbbá a kerettanterv összekapcsolja az érett, felelős, egészséges szexualitás képét a házasság fogalmával.³⁰

Ennél kevésbé explicit módon, de szintén a többgyermekes, hagyományos családmódellet normalizálják a matematika tankönyvi szöveges feladatok. „Orsi, Gazsi és Matyi testvérek. Szüleik azt gondolják, hogy úgy igazságos, ha a havi zsebpénzt életkoruk arányában kapják. Orsi 18, Gazsi 16, Matyi 12 éves. Mennyi pénzt kapnak külön-külön, ha a szülők havonta összesen 23 000 Ft-ot adnak a három gyereknek?” [Matematika 6.; 2021]. Így a diákok számára természetes lesz a három vagy többgyermekes családok gondolata³¹. A családi élet, az anya szerep fontosságát hangsúlyozza a következő érettségi feladat is:

5. ábra: Olasz érettségi - hallásértés

Mamma a tempo pieno

Quanti anni hai e di dove sei?

Ho 33 anni e vivo in un piccolo paese dove si respira aria di campagna ma a pochi chilometri dalla città, quanto basta per sentirne l'influenza.

Sei una mamma?

Sì, sono mamma di Gloria, una bambina meravigliosa di 2 anni e mezzo.

Cosa fai nella vita?

Attualmente sono mamma a tempo pieno. Ho lasciato il mio lavoro presso un'agenzia pubblicitaria poco prima della nascita di Gloria. Qualche volta mi manca il mio lavoro, ma sono felice della scelta che ho fatto e della possibilità che ho di vedere crescere mia figlia ogni giorno. Lo rifarei mille volte!

Che cosa ti piace fare nel tempo libero?

Amo la vita e vivo con entusiasmo tutto ciò che faccio! Non riesco a stare ferma, ho sempre una nuova idea in testa! Per questo ho aperto il mio blog.

Quando eri piccola, qual era il tuo sogno nel cassetto?

Non ho mai avuto grandi sogni, se non quello di diventare mamma... quindi posso dirmi realizzata!

Com'è la tua giornata tipo?

Mi sveglio presto insieme a mio marito, facciamo colazione, poi lui va a lavorare e io ne approfitto per seguire un po' il mio blog. Quando si sveglia mia figlia mi dedico a lei, alla casa e alle commissioni quotidiane. Qualche volta andiamo in palestra insieme, dove pratico yoga. Alla sera, quando rientra anche il papà, restiamo insieme tutti e tre, cena e divano.

Se esistesse la macchina del tempo, in quale periodo storico vorresti essere catapultata?

Nel futuro...

Ti piacerebbe imparare qualcosa di nuovo?

Mi piace molto cucire e creare abiti, quindi credo che farei un corso su questo!

Qual è il tuo stile nel vestire?

Preferisco avere un look sportivo e scelgo i capi da mettere in base all'umore.

Qual è il capo d'abbigliamento di cui non puoi fare a meno?

Direi i jeans... per me sono un po' come una seconda pelle e sono perfetti per tutte le occasioni!

Qual è il tuo piatto preferito?

Non ho un piatto preferito... ci sono cibi, però, che non mi stancano mai, come i tortellini.

Qual è la tua canzone del momento?

Non ce n'è una in particolare in questo momento, ma ce n'è una che mi ricorda un giorno bellissimo ed è proprio "Un giorno bellissimo" di Francesco Renga.

(<http://www.donnamoderna.com>)

Forrás: 2020. május, középszintű érettségi javítókulcs, Olasz nyelv

³⁰ Ezzel párhuzamosan a gazdaságpolitikai intézkedések is a házasságok létrejöttét, házasságon belüli gyerekvállalást támogatják. Babaváró hitelre például csak házaspárok jelentkezhetnek, élettársi viszonyban élők nem. <https://bank360.hu>

³¹ Annak ellenére, hogy a KSH 2011-es népszámlálási adatai szerint a Magyarországon élő 1.892.388 15 év feletti házasságos nő közül csupán 361.820-an vállaltak három, vagy annál több gyermeket. www.ksh.hu

(Összefoglalás:

Az interjúalany 33 éves, városközei, tiszta levegőjű kis falu lakója, egy két és fél éves kislány édesanyja. Korábban reklámügynökségnél dolgozott, s ezt a munkát hagyta ott azért, hogy láthassa kislányát felnőni.

Kislánykora óta egyetlen vágya, hogy édesanyja lehessen. Most otthon van, főállású anya, szabad idejében blogot vezet, jógázik, varr, s azt tervezi, hogy beiratkozik egy varrótanfolyamra.)

A családi élet fontossága az állampolgári ismeretek tantárgy 12. osztályos kerettantervében is előkerül: „A tanuló felismeri a családot, mint a társadalom alapvető intézményének jelentőségét és szerepét, megfogalmazza a párválasztás és a felelős családtervezés szempontjait, a gyermekvállalás fontosságát és demográfiai jelentőségét, valamint kiemeli a családi szocializációnak az életutat befolyásoló funkcióját.” [Állampolgári ismeretek kerettanterv, 2020]

2.2.3. Nemzeti nevelés, állampolgári ismeretek

A történelem tantárgy gimnáziumi kerettantervében tanulási célként szerepel a „tényeken alapuló reális és pozitív nemzettudat” [Történelem 9-12. gimnáziumi kerettanterv, 2020] kialakítása, valamint, hogy a tanuló „az iskolából kikerülve hazáját szerető, a történelmi hagyományokat örökítő, demokratikus gondolkodású, kisebb-nagyobb közösségeiért felelősséget vállaló polgárrá; a társadalom tevékeny és önálló tagjává váljék” [Történelem 9-12. gimnáziumi kerettanterv, 2020].

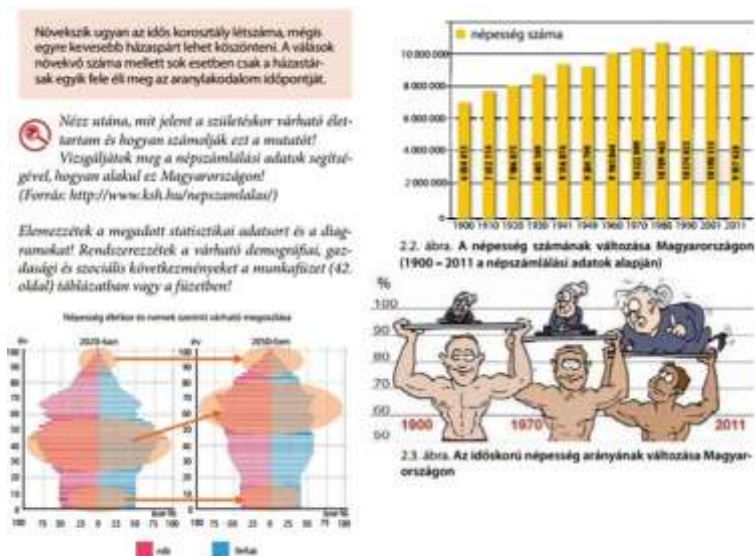
Az állampolgári ismeretek során „a tanuló értelmezi a nemzeti identitás alkotóelemeit, megfogalmazza a hazafiság kifejezésének lehetőségeit, személyiségébe beépülnek a hazaszeretet és a patriotizmus emocionális összetevői. Kiemeli a világ magyarsága, mint nemzeti közösség kohéziós szerepét. Tájékozódik a határon túl és a diaszpórában élő magyarság életviszonyairól: információkat gyűjt és rendszerez közösségeikről, fontosabb szervezeteikről, felismeri törekvéseiket, átérzi örömeiket és gondjaikat. Véleményt alkot a nemzetek, nemzetállamok fontosságáról, a globalizáció hatásairól.” [Állampolgári ismeretek kerettanterv, 2020].

A 2021-es történelem érettségire feladat volt a jelenkori Magyarország politikai intézményrendszerének elemeit felismerni az alaptörvényből vett idézetek segítségével, tehát az állampolgári ismeretek átadása nem csak törekvésként jelenik meg a NAT-ban, hanem a középiskolai tanulmányokat lezáró vizsga követelménye is.

2.2.4. Társadalmi problémák megjelenése a tankönyvekben

Földrajz órán korfák elemzésével mutatják meg a diákoknak Magyarország előregedő társadalmát, s az ezzel járó problémákat. Ilyen például a nyugdíjrendszer fenntarthatóságának kérdése, vagy a felsőoktatásban az államilag finanszírozott helyek száma; ezzel is ösztönözve a fiatalokat, hogy az egyetemi képzések helyett inkább a gyerekvállalást, a szakmatanulást és a mielőbbi munkába lépést részesítsék előnyben. (Ild. 6. ábra)

6. ábra: Előregedő társadalom

Forrás: Arday I. – Dr. Kőszegi M. – Sáriné Dr. Gál E. – Ütőné Dr. Visi J.: Földrajz 10. Tankönyv 80-81. o. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, 2015

2.2.5. Munkavállalásra ösztönzés, szakképzés népszerűsítése

A családpolitika mellett a másik szemlélet, ami nagyon látványosan megjelenik az oktatásban, a korai munkavállalási kedv növelése. A tankönyvek, érettségi feladatok szereplői fiatalon dolgoznak, arról gyözködik szüleiket, hogy inkább autószerelőként, kőművesként szeretnének elhelyezkedni, nem vágynak egyetemi képzésre.

A korai munkavállalást és felsőoktatás helyett szakképzés választását preferálja az alábbi olasz nyelvi középszintű érettségi feladat is:

7. ábra: Olasz érettségi – íráskészség feladat

Olasz nyelv középszint Név: osztály:.....

Compito 2

Scrivere una risposta di 100-120 parole al forum.

I miei genitori non riescono ad accettare che la loro unica figlia non prenda la laurea. Vedono i miei amici iscritti a fisica, a matematica, medicina e architettura e non vogliono accettare che io sia „inferiore” a loro. Sarei piú felice di andare a fare un lavoro semplice. Voglio fare qualcosa di adatto alle mie capacità, la commessa o l'estetista. Tutti i lavori sono dignitosi, soprattutto se fatti con piacere.

Marina, 19 anni, Roma

(www.fisvungtorant.com)

Nella lettera bisogna

- riflettere sulla situazione esprimendo un'opinione personale,
- descrivere un esempio personale o quello di un/una conoscente,
- suggerire come convincere i genitori,
- parlare dei propri progetti per il futuro.

(18 punti)

(Ford.: A szüleim nem tudják elfogadni, hogy egyetlen leányuk nem szerez diplomát. Látják, hogy a barátaim beiratkoztak fizikára, matematikára, az orvosira vagy az építészmérnöki karra, és nem bírják elfogadni, hogy én “alacsonyabb rendű” legyek náluk. Én boldogabb lennék egyszerű munkával. Olyan foglalkozást választanék, ami a képességeimnek megfelel: eladó vagy sminkes. Minden munka nemes, főleg, ha azt örömmel végezzük.

A válaszban:

- gondolja végig a helyzetet, írja le személyes véleményét;
- írjon személyes példát, vagy egy ismerőse példáját;
- tegyen javaslatot arra, hogyan győzze meg a szüleit;
- beszéljen saját jövőbeli terveiről.)

3. Befejezés

Végig nézve a politika szerepét a közelmúlt oktatásában jól látszik, hogy a rendszerváltás utáni rövid időszakot kivéve mindig is szigorúan a kormány ellenőrzése alatt állt a közoktatás.

Mivel egy átfogó, minden állampolgárt valamilyen mértékben érintő komplex rendszer működtetéséről van szó, ezért magától értetődőnek tűnik, hogy állami kézben is kell lennie. Ugyanakkor ebből nem következik egyértelműen, hogy a közoktatás felhasználható a diákok politikai nevelésére. Az oktató-nevelő munka részét képezi az értékek közvetítése, példamutatás, válaszadás és nagyon nehéz meghatározni, hogy egy nemzeti alaptanterv, tantárgyi kerettanterv, tankönyv, pedagógus hol lépi át a szakmai határt. Morális és metodológiai kérdések következményeképpen jöttek létre a különböző típusú alternatív iskolák és óvodák, így a stabil anyagi háttérrel biztosítani tudó szülőknek nem kötelező elfogadniuk az állam által kínált lehetőségeket.

Véleményem szerint az ideális egyensúly kialakításához, megtartásához elengedhetetlen a nyílt, szakmai alapokon nyugvó kommunikáció, melyben minden résztvevő, szülő, gyerek, pedagógus és politikus egyaránt részt vehet. Ehhez fontos a kritikai gondolkodás, a jó kommunikációs készség, érdekvédelem elsajátítása, mely készségeket hol máshol lenne idő és lehetőség elsajátítani, mint az iskolapadban töltött évek alatt.

Irodalomjegyzék

- ARDAY I., DR. KŐSZEGI M., SÁRINÉ DR. GÁL E., ÜTÖNÉ DR. VISI J. (2015): *Földrajz 10. Tankönyv*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest
- ASZTALOSNÉ ZUPCSÁN E. (2017): „Változás vagy változtatás – Adalék a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ (KLIK) átalakításáról.” *Új Magyar Közigazgatás* 10(6), 22-28.
- FRAZON ZS., K. HORVÁTH ZS. (2002): „A megsértett Magyarország – A Terror Háza, mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus.” *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* 13, 310.
- GRÓF P., DR. SZABADOS GY. (2020): *Történelem tankönyv 5*. Oktatási Hivatal, Budapest
- ILLYÉS Gyula (1902-1983) *Egy mondat a zsarnokságról 1950 (1951?)*, részlet
- KÓSA ZOLTÁNNÉ, DIBUSZNÉ HAUSER ZSUZSANNA (2021): *Etika 6. tankönyv*. 19. fejezet Oktatási Hivatal, Budapest
- MAKAY ZS., SZABÓ L. (2018): „Válás.” *Demográfiai portré* 2, 30.
- PARÓCZAY E., TAMÁS B., DR. WINTSCHE G. (2021): *Matematika 6. tankönyv*. p 127. Oktatási Hivatal, Budapest
- VAJDA ZS., KÓSA E. (2005): *Neveléslélektan*. Osiris, Budapest

Internetes források:

- ALEXANDROV A., DOBSZAY A., FENYŐDI A., JAKAB GY. (2017): *Etika tankönyv 8*.
https://www.nkp.hu/tankonyv/etika_8/lecke_03_022
https://www.nkp.hu/tankonyv/etika_8/fejezet_03_fejezetnyito
Letöltés dátuma: 2021. ápr. 20.
- ALEXANDROV A., DOBSZAY A., FENYŐDI A., JAKAB GY. (2017): *Etika tankönyv 7*.
https://www.nkp.hu/tankonyv/etika_7/lecke_03_017
Letöltés dátuma: 2021. ápr. 20.
- BALOGH ZS., BALOGH-BÉKESI N., BERKES L., CSINK L., HÖRCHERNÉ MAROSI I., NAGY G., VARGA ZS. A. (2012): *Az Országos Bírósági Hivatal Alaptörvény – Alapvetés című tananyaga* http://projektjeink.birosag.hu/sites/default/files/allomanyok/e-learning/alaptorveny_birok/at_alapvetes/lecke4_lap1.html?fbclid=IwAR2jKPII2KVe-zb2p5s_wv76WYb6rOWrjUG5-NxgQLiLfe78D4_M0PHu4nA
Letöltés dátuma: 2021. ápr. 21.
- BANK 360 (n. é.): https://bank360.hu/babavaro-hitel?gclid=Cj0KCQjw9_mDBhCGARIsAN3PaFM-6r72rBSVQhpcndSt8NOn2mFfjQTgDx0ZwkZtnvY03i2u4jK9E7caAsGXEALw_wcB
Letöltés dátuma: 2021. ápr. 18.
- DR. MADARÁSZ H. (2015): *Az óvodai nevelésben való részvételi kötelezettség három éves kortól kötelezővé válásával kapcsolatos jegyzői és óvodavezetői feladatok*.
<http://www.jegyzo.hu/index.php?oldal=egycikk&id=2759>
Letöltés dátuma: 2021. jan 19.

- DR. SZENCZI Á., KÓSA Z., DIBUSZNÉ HAUSER ZS. (2020): *Etika tankönyv 5.*
https://www.nkp.hu/tankonyv/etika_5_nat2020/
 Letöltés dátuma: 2021. ápr. 17.
- ERKÖLCSTANT TANÍTÓK (2013): <http://www.erkolcstant-tanitok.hu/2013/09/18/a-tantargy-tartalmarol-a-kerettantervrol/>
 Letöltés dátuma: 2017. jan 17.
- KLEBELSBERG KÖZPONT (2014): <https://kk.gov.hu/klik-atlathatobb-hatekonyabb-rendszer-jott-letre>
 Letöltés dátuma: 2021. ápr. 18.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (n. é.): http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_demografia
 Letöltés dátuma: 2021. ápr. 20.
- MINISZTERELNÖK.HU (2018): *Orbán Viktor a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában*
<https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban-26/>
 Letöltés dátuma: 2021.05.09.
- MÚLT-KOR (2002):
<https://mult-kor.hu/cikk.php?id=110&ev=1992&szam=>
 Letöltés dátuma: 2021. máj. 3.
- OKTATÁS 2030 (2018):
https://www.oktatas2030.hu/wp-content/uploads/2018/08/a-nemzeti-alaptanterv-tervezete_2018.08.31.pdf
 Letöltés dátuma: 2021. május 3.
- OKTATÁSI HIVATAL (2021):
https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/erettsegi/kerdoiv2021/tortenelem.pdf
 Letöltés dátuma: 2021. ápr. 18.
- ORIGO (2015): <https://www.origo.hu/itthon/20150827-helyesiras-tankonyv-hiba.html> Letöltés dátuma: 2021. ápr. 20.
- SZÖTS Z. (2015): *Történelemtankönyvek nyomában – interjú Albert B. Gáborral*
<http://ujkor.hu/content/tortenelemtankonyvek-nyomaban-interju-albert-b-gaborral> Letöltés dátuma: 2017. jan 11.
- TERROR HÁZA MÚZEUM (2021):
<https://www.terrorhaza.hu/hu/cikk/muzeumlatogatas>
 Letöltés dátuma: 2021. máj. 3.
- TÖRTÉNELEMTANÁROK EGYLETE (2017): <http://tte.hu/szabad-atlaszvalasztast-az-erettsegi-vizsgan-szabad-tankonyvvalasztast/>
 Letöltés dátuma: 2017. jan. 19.
- UNGVÁRI K. (2002): *A káosz háza*
https://magyarnarancs.hu/konyv/a_kaosz_haza-59381
 Letöltés dátuma: 2021. máj. 3.
- ZENESZÖVEG (n. é.): https://m.zeneszoveg.hu/m_dalszoveg/34805/mozgalmi-dalok/koszonjuk-neked-rakosi-elvtars-zeneszoveg.html
 Letöltés dátuma: 2021. ápr. 20.

Joganyagok:

A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXC. törvény 8. § (2)

2013. évi CXXXIII. törvény a vallási közösségek jogállásával és működésével kapcsolatos törvényeknek az Alaptörvény negyedik módosításával összefüggő módosításáról 135. § (2)

2016. évi LXXX. törvény az oktatás szabályozására vonatkozó és egyes kapcsolódó törvények módosításáról

Képek, ábrák:

1. ábra: DR. SZENCZI Á., KÓSA Z., DIBUSZNÉ HAUSER ZS. (2020): *Etika tankönyv 5.* (29. oldal)
2. ábra: KÓSA Z., DIBUSZNÉ HAUSER ZS. (2021): *Etika 6. tankönyv.* (19. fejezet) Oktatási Hivatal, Budapest
3. ábra: DR. SZENCZI Á., KÓSA Z., DIBUSZNÉ HAUSER ZS. (2020): *Etika tankönyv 5.* (8. fejezet)
4. ábra: ALEXANDROV A., DOBSZAY A., FENYŐDI A., JAKAB GY. (2017): *Etika tankönyv 7.* (17. fejezet)
https://www.nkp.hu/tankonyv/etika_7/lecke_03_017
Letöltés dátuma: 2021. ápr. 20.
5. ábra: Oktatási hivatal (2020):
https://dload-oktatas.educatio.hu/erettsegi/feladatok_2020tavasz_kozep/k_olasz_20maj_ut.pdf
Letöltés dátuma: 2021. máj. 13.
6. ábra: ARDAY I., DR. KŐSZEGI M., SÁRINÉ DR. GÁL E., ÜTÖNÉ DR. VISI J.: *Földrajz 10. Tankönyv* (80-81. o.)
Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 2015
7. ábra: Oktatási hivatal (2018):
https://dload-oktatas.educatio.hu/erettsegi/feladatok_2018tavasz_kozep/k_olasz_18maj_fl.pdf
Letöltés dátuma: 2021. máj. 13.

Tóth-Kuthy Márton

Transitional justice and structural violence – Sickle and torch?

*Szakmailag ellenőrizte: dr. Ádány Tamás PhD.
Pázmány Péter katolikus Egyetem,
Állam és Jogtudományi Kar, Egyetemi docens*

Social violence in post-conflict societies is a complex and challenging problem, nevertheless a problem that must be faced. This essay focuses on what structural violence is, how transitional justice is able tackle it on its own, what instruments does it have and how effective they are. I will conclude that even the best implemented transitional justice process has its limits while addressing the complex issue of structural violence.

1. Introduction

At the end of Cold War, the field of Transitional Justice emerged from many different scholarly traditions addressing violations in the past [QUINN 2017:1]. (It is worth mentioning that Latin America has an even older experience within this field) From the retroactive justice of Nuremberg this field has become much wider and nowadays described as “*the range of judicial and non-judicial mechanisms aimed at dealing with a legacy of large scale abuses of human rights and/or violations of international humanitarian law*” [KERR-MOBEKK 2007:3]. The development of Transitional Justice is evident, however, there are two main charges against it, not without contradictions.

Firstly, Transitional Justice fails to address its aims, and there is a need for a thicker understanding and wider range of measures [MCEVOY 2017:440].

Secondly, Transitional Justice has already gone beyond its original aims, and it has lost focus on them (e.g.: reparation of victims of large-scale human rights abuses), therefore it should be more focused [TURNER 2017:52].

Transitional justice is between the conflicting concepts of thicker understanding and over-expansion. This conflict is evident when transitional justice faces the problem of structural violence. The two conflicting points of view must come to an agreement to answer the urging question: to what extent can transitional justice tackle structural violence?

The last three decades of transitional justice shed light on a very important fact. Dealing with crimes of the past cannot be done with leaving the structural conditions that made the violence possible intact [UN Guidance Note of the Secretary General 2014:8]. Therefore, to address the issue of structural violence is crucial. There is no point of an international tribunal’s prosecution against a former dictator who has committed mass abuses in the past and victim reparations if the structural system of inequalities remains intact and generates further violations on a daily basis. The issue of reparations for the transatlantic slave trade or

the ongoing social-structural violence in South America and in South Africa shows that there is a need for a more transformative approach that can address structural violence.

If transformative justice wants to succeed in bringing peace and justice into a post-conflict, transitional society it must tackle structural violence. However, the current practice of transitional justice and the predominant legalistic approach is unable to solve these questions. Transitional justice has to accept the fact that alone it cannot fully address structural violence. This acceptance is not a fatalistic surrender, since transitional justice has other priorities to focus on. To achieve long-lasting transition and social justice, it should work together with other non-legalistic fields like economics, politics and psychology.

1.2. Structural Violence

Structural violence is an increasingly challenging problem. *Structural violence* refers to limitations that society places on people thus constraining them from meeting their basic needs and achieving the quality of life that would be otherwise possible [LEE 2019:123].

These limitations can take various forms and can be economical (e.g., cut out of home-mortgage market), political (e.g., no right to vote), legal or even cultural. They are embedded in society; therefore, they are not always visible and are not easy to be recognised. Structural violence is, well, structural, because it is a result of orchestrated limitations, imposed by state institutions or by those with authority as part of a continuous policy. And it is violence, since it results in long term deprivation of certain human and/or political rights, e.g., right to liberty, life and the security of person or right to take part in conduct of public affairs.³² It is the background of many problems within society, like poverty-trap, gender-inequality and political marginalisation.

This type of violence crystallises in the long-lasting historical injustice against people with African origin in the USA. The discrimination first had political, legal, then later economic and cultural nature. Its consequences and remnants are still visible and are among the main causes of the widening gap in the American society [COATES 2014]. The social inequalities in South Africa are the offspring of the former apartheid system. Truth commissions have been held, perpetrators have been convicted and prosecuted and a nationwide transition process has been done, even a new flag was implemented. Still, social inequality is on a higher level than it was in the 1990's [IMF 2020].

In a society laced with structural violence the crimes of the pre-transitional state take on new forms; they grow back like the heads of a hydra that has been cut down. In the last 30 years the concept of transitional justice was developed to deal with the hydra of transition, but it is still controversial, whether it is capable not only to cut off all the heads of the monster, but to cauterise the wounds as well.

³² Rights that are mostly covered by The Universal Declaration of Human Rights or by the International Covenant on Civil and Political Rights.

2. The system of transitional justice

It is very important to recognise that transitional justice in itself is not one coherent body of law, it is rather a dynamic collection of many different schools, theories and philosophies, it is anything but “*one big happy principled family*” [TIEMESSEN 2011]. But in the many different and sometimes conflicting ideas within transitional justice we can differentiate at least four pillars, that have the goal of dealing with the consequences of mass human rights violations [QUINN, 2017:1]. All of them have different focuses and methods; therefore, they entail different possibilities (if any) to tackle structural violence and social injustice. These four pillars of transitional justice are criminal accountability, amnesties, truth-seeking and reparations.

2.1. Criminal accountability

Criminal accountability is one of the oldest pillars of transitional justice. The International Military Tribunal in Nuremberg, the International Criminal Tribunal for Rwanda and many other tribunals and hybrid courts were all steps taken to deal with the legacy of large-scale abuses in the past. This (predominantly legalistic) approach can help solidify jurisprudence and provides a new legal model for a state in transition. It succeeds in “taking out” those who are the most responsible for violations, but it fails at two other important points. The big fish policy often leaves the mid-leaders and the abusive systems itself intact. Then the head of violence is replaced soon, and the structure remains intact. The ICC’s situation in Kenya also shed light on how hard it is to successfully engage into prosecution against those who are still in power. So, to held to account those who are liable in constructing structural violence is necessary, however, not enough to reach peace within society.

2.2. Amnesties

The second mean by which transitional justice operates is the use of amnesties, vetting and lustration processes. Amnesties may help to stabilize a post-conflict society, but they usually (and should not) operate with the aim of deconstructing structural violence. Vetting is an administrative justice process of personnel reform which can be defined “*as assessing integrity to determine suitability for public employment*” [UN, 2009:4].

2.2.1. Lustration

Lustration is a form of vetting, but it has a specific historic background (post-communist transitional states in Eastern-Europe), a broader scope and longer duration [HORNE, 2017:430]. A personnel reform is crucial in a transitional society, especially in certain prioritised sectors (justice, military, police, intelligence etc.). With vetting/lustration the former abusive state structures can be “cleansed” and the new personnel can help to reconstruct the post-conflict society. If the former regime was entrenched in public positions, an employment expulsion may open up possibilities for those who were previously excluded from positions on the basis of sex, political views, race or even religion. Lustrations in Hungary for example resulted in decommunization, thus giving new job opportunities in the public sector for those who were previously excluded (like those without membership in the

communist party). In the post-conflict Bosnia and Herzegovina, the police force consisted only of Bosnian male officers. However, after the successful vetting process, 10% of the officers were from an ethnic minority and 3% of them were female [UN 2006:39]. This personnel reform clearly helped to tackle gender inequality and marginalisation of minorities. A properly designed vetting process (if escorted by other means of transitional justice) is in some cases inevitable to fight structural violence.

2.3. Truth-seeking

Truth-seeking in the form of a Truth and Reconciliation Commission plays a vital part in every successful transitional justice process. Understanding the violence itself must be the beginning of any successful change in society [QUINN, 2017:22]. Truth recovery can provide a clearer picture not only on the past but also on the present. Truth-telling process in Australia started in 2020, to formally recognise wrongs and ongoing violence against the aboriginal people, thus ending the “*great Australian silence*”. It is evident that crime and violence cannot be addressed if it is covered by silence and denial. The acceptance and realisation of the crimes of the past, their consequences and even the ongoing structural violations fills the gaps between the society and the marginalised groups and urges the ruling political elite to take the necessary steps. The Truth and Reconciliation Commission in Canada played a vital role in fighting racism and furthering reconciliation between indigenous people and Canadians [TRC.CA 2020]. After the Commission’s findings a \$2 billion reparation program was implemented, and its work has been transferred to the National Centre for Truth and Reconciliation to continue the ongoing de-colonisation process in Canada. Truth seeking processes therefore directly and indirectly (by giving rise and base to other transitional justice mechanisms) contribute to reconciliation and help to handle social injustice.

2.4. Reparations

The fourth pillar of transitional justice is reparations; and perhaps this field has the most to do with structural violence. It goes without saying that monetary compensation has a very important place in a reparation process but there are many other means within this transitional justice mechanism. The UN Basic Principles elaborate on five different forms of reparations [UNGA RES 60/147 2005: para 18.]. *Restitution* aims to restore the original situation before the violations, by restoration of liberty, citizenship or return of property, etc. However, in case of structural violence this can be challenging. Many scholars rightly argued that the restoration of *status quo ante* may entrench (pre-)existing frameworks of structural violence, for example by supporting abusive gender hierarchies. The situation is similar to the development aids that contribute to the structural violence of societies in Africa [MILLER 2008:289]. However, the current practice of restitution by reparations already left behind the narrow understanding of corrective justice [WALKER 2015:117]. To avoid the restoration of former deficient status the Nairobi Declaration furthers the transformative nature of reparations. It argues that restitution itself is not a sufficient goal of reparation when the origins of violation predate the conflict [NAIROBI DECLARATION 2007:3]. Restitution (if properly implemented) is a *sine qua non* condition and a viable method of the successful transitional justice when it seeks to address structural violence.

2.4.1. Compensation

Compensation is provided for economically accessible damage. Monetary compensation contributed to the stabilization of many post-conflict society and to the destruction of social injustice, with due regard to indigenous people. However, money alone cannot solve every problem. For example, it cannot compensate emotional distress of oppression or trans-generation poverty and other disadvantages. Nevertheless, to tackle the reproductive circle of structural violence, social inequalities must be overcome [MILLER, 2008:278]. Some states hide behind the argument of lack of resources when it comes to pay compensation. However, the necessary resources can always be found, it is usually a question of political will not of monetary situation. Transitional justice takes place in a transitional society; therefore, the circumstances can provide the necessary “push” (political willpower) to achieve wider, structural changes in society. As Winston Churchill put forward, “*never let a good crisis go to waste!*” Therefore, may it seem to be controversial, a conflict can further the implementation of structural change via compensation.

2.4.2. Rehabilitation

Rehabilitation is very important on the individual level, but it should not aim at the deconstruction of social violence.

2.4.3. Satisfaction

Satisfaction however entails many possibilities ranging from cessation of continuing violations to public apology. The Canadian prime minister’s formal apology to LGBT Canadians clearly opened a new chapter in addressing gender discrimination [CBC News, 2017]. However, apology alone is not always sufficient. As the case of the Aboriginals in Australia showed, evidently, they found the apology as a poor substitute for monetary compensation [QUINN, 2017:20]. Still, commemorations, verification of the facts and restoring the dignity of those who have suffered (and may still suffer) from structural violence is a very important step that must be taken to make transitional and social justice possible. For example, if there were a proper satisfaction policy addressing the situation of the Afro-Americans in the USA, the Black Life Matters movement would have lost a lot from its momentum.

2.4.4. Guarantees of non-repetition

Among all, perhaps the *guarantees of non-repetition* offer the widest array of measures when facing the challenge of structural violence. The importance of this field is highlighted by the fact that 60% of conflicts reverts back to violence in 5 years. If there is no valid guarantee that violations will not happen in the future, it seems that they will soon re-emerge. Guarantees are quasi commitments of states that they will never engage in practices that results in violations, entailing not only negative but positive obligations as well. *Inter alia* the UN Basic Principles explicitly mentions “*reforming laws contributing to or allowing gross violations*” [UNGA, 2005: para23(h)]. To address widespread social inequalities and marginalisation of certain groups judicial, legal or administrative review may be needed. If handled properly, guarantees can assure that after cessation of violence the same patterns of social injustice will not emerge again in a different form. In the USA for example, after the

Abolitionism structural violence reappeared in other forms, thus protracting the unequal status of Afro-Americans up till now [COATES, 2014].

The four main pillars of transitional justice provide various different methods to various situations. It is worthy of note that these measures were never intended to be used by themselves. They address different aspects of the complex legacy of large-scale violations, therefore they must be orchestrated and used together within the framework of transitional justice. However, in reality even a perfectly structured and implemented transitional process may fail to adequately address and eliminate the regrowing head of the hydra: structural socioeconomic violence.

3. Schools addressing the narrow nature of transitional justice

Traditional transitional justice is narrowly constructed to deal with certain crimes, therefore, it does not address every types of violations, like many violations of socioeconomic right. This (perhaps) controversial nature of transitional justice was not left unnoticed by scholars of the field. There are at least three different approaches in the literature addressing the relationship between transitional justice, social justice and structural violence [TURNER, 2017:59].

3.1. First school

The first school argues that there are certain socioeconomic rights that fit in the structures and scope of transitional justice. Based on this view, there is no qualitative difference between human rights and civil/political rights and some social or economic right. Therefore, to fight structural socioeconomic violence only the scope of transitional justice has to be expanded to include those special rights.

3.2. Second School

The second approach states that transitional justice differentiates between human/civil/political rights and socioeconomic rights and prioritizes the former at the expense of the latter. This approach claims that transitional justice is “*treating inequality or structural violence as contextual background rather than central issues in transition (...)*” [MILLER, 2008:266]. These violations are mentioned as mere circumstances where more serious violations happen and then they are dismissed. Therefore, these remedies can further problems in the background. Both schools demonstrate the absence of accountability for violation of socioeconomic rights.

3.3. Third school

The third school therefore aims to expand the conceptual boundaries of transitional justice to include social justice and structural equality. However, the capacities and resources of transitional justice is more like a zero-sum game, therefore in every case the spending must be carefully examined. If one concentrates only on one aspect of transitional justice (e.g., criminal accountability), another aspect may be overlooked (e.g., victim reparation). One may

wonder what could have happened if the \$250 million annual budget of the ICTY was spent instead on development programs and stabilization of the affected regions [ZACKLIN, 2004]. (For comparison, the total budget of the WHO for the financial period of 1994-1995 was around \$890 million.) [WHO, 1993] What is more important: to hold accountable ten perpetrators for war crimes or to rebuild ten villages of a persecuted indigenous community? To address the expanded list of violations there is a need to re-evaluate the priorities of justice itself.

4. Conclusion

And that is how we arrive to a possible solution. It is clear, that in order to deal with the legacy of mass abuses (including structural violence in the form of socioeconomic violations) the many “branches” of transitional justice must be orchestrated and used with a more holistic approach. But even with the best possible means and methods we have to admit the limits of transitional justice. It is not a panacea for all social problems that transitional societies may face [SRIRAM-GODOS, 2013: Chapter 14]. Bearing its limits in mind, transitional justice cannot forget (perhaps) its most important duty: redress for victims. Victims are in the centre of this field and their only hope for justice comes from here. They are the cornerstone and *sine qua non* parts of any possible framework of transitional justice. Transformative steps are important, but they should not be done at the expense of recognition, relief and support of victims [WALKER, 2015:122].

Transitional justice is predominantly legalistic. It should be left to do what it is the best at: bringing justice for victims where it was previously impossible. By doing so, it must act with a holistic view and collaborate with a range of other fields from psychology to economy. The holistic approach would provide the basis for justice and a long-lasting solution and redress for victims. But justice does not exist in vacuum, therefore, there is a need for special economic, environmental and social policy to address the remaining structural violence. But this solution is (mostly) not a legal matter, it is a factual question of other social sciences. Not only the different branches of transitional justice need to work together, but also transitional justice itself must cooperate with other fields if it seeks to address the complex problem of the multiheaded structural violence.

Heracles may have been able to chop off the heads of the Lernaean hydra with his sickle, but he still needed the help of his nephew Iolaus to cauterize the wounds with a torch. Transitional justice should follow his example. It should deal with the heads of states, organisations who orchestrated the violence, provide redress for victims and bring justice for the crimes committed in past. By doing so, it should cooperate with a variety of fields of social sciences to address the wider structural problems and violations within post-conflict societies. Otherwise, the hydra of structural violence would regrow two heads for every head that has been chopped off.

Irodalomjegyzék

Szakirodalom

- HORNE, C. M. (2017) “Transitional justice: Vetting and lustration”, in Cheryl Lawther and Luke Moffet (ed.) *Research handbook on Transitional Justice*: Edward Elgar.
- KERR, R. and MOBEKK, E. (2007) *Peace and Justice: Seeking Accountability after War*, Cambridge: Polity Press, pp. 3
- LEE, B.X. (2019) “Structural Violence”, in *Violence*, B.X. Lee (Ed.)
- MCEVOY, K. (2007). “Beyond legalism: Towards thicker understanding of transitional justice”. *Journal of Law and Society*, 34(4), 411-440.
- MILLER, Z. (2008) “Effects of Invisibility: In Search of the ‘Economic’ in Transitional Justice”, *The International Journal of Transitional Justice*, Vol. 2, 2008, 266–291.
- QUINN, J. R. (2017) “The development of transitional justice”, in Cheryl Lawther and Luke Moffet (ed.) *Research handbook on Transitional Justice*: Edward Elgar
- SRIRAM, C. L. and GARCIA-GODOS, J. (2013) “Conclusions and considerations for practitioners”, *Transitional Justice and Peacebuilding on the Ground: Victims and Ex-Combatants*, eds. Chandra Lekha Sriram and Chandra Lekha Sriram, New York: Routledge.
- Turner, C. (2017) “Transitional justice and critique”, in Cheryl Lawther and Luke Moffet (ed.) *Research handbook on Transitional Justice*: Edward Elgar.
- WALKER, M. U. (2015) “Transformative Reparations? A Critical Look at a Current Trend in Thinking about Gender-Just Reparations”, *International Journal of Transitional Justice*, 2016, 10.
- ZACKLIN, R. (2004) “The Failings of Ad Hoc International Tribunals”, *Journal of International Criminal Justice*, Volume 2, Issue 2.

Nemzetközi szervezetek dokumentumai

- UN, *Guidance Note of the Secretary-General: Reparations for Conflict-Related Sexual Violence*, June 2014,
<http://www.ohchr.org/Documents/Press/GuidanceNoteReparationsJune-2014.pdf>
(accessed: 8 December 2020)
- UN, *Rule-of-Law Tools for post-conflict states: Vetting: On Operational Handbook* (United Nations 2009)
- UN DEVELOPMENT PROGRAMME BUREAU FOR CRISIS PREVENTION AND RECOVERY JUSTICE AND SECURITY SECTOR REFORM, *Vetting Public Employees in Post-conflict Settings, Operational Guidelines*; Publication II – 2006.
- UN GENERAL ASSEMBLY, *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law*, adopted and proclaimed by UN General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005.
- WHO, *Proposed Programme Budget For 1994-1995*, A46/A/Conf.Paper No.14, 13 May 1993.

Folyóiratok, internetes források

- CBC NEWS, *Trudeau delivers historic apology to LGBT Canadians* (2017), <https://www.youtube.com/watch?v=wM0yZP-g3a4> (accessed: 10 December 2020)
- COATES, T. (2014) “The Case for Reparations”, *The Atlantic*, June 2014, International Monetary Fund, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/01/29/na012820six-charts-on-south-africas-persistent-and-multi-faceted-inequality> (accessed 9 December 2020).
- NAIROBI PRINCIPLES ON WOMEN AND GIRLS’ RIGHT TO A REMEDY AND REPARATION (2007), <https://www.legal-tools.org/doc/b22586/pdf/> (accessed 10 December 2020).
- REIGER, C. (2020): “Australia’s First Truth Commission: Transitional Justice to Face Colonial Legacies” In *Justice Info*, <https://www.justiceinfo.net/en/justiceinfo-comment-and-debate/opinion/45000-australia-s-first-truth-commission-transitional-justice-to-face-colonial-legacies.html> (accessed 10 December 2020).
- TRUTH AND RECONCILIATION COMMISSION OF CANADA (TRC.CA), <http://www.trc.ca/about-us/our-mandate.html> (accessed 10 December 2020).

II. Természettudományok

Duray Csilla

Éghajlatváltozás az északi-sarkvidéken és az Európai Unió szerepe a régióban

Szakmailag ellenőrizte:

Topál Dániel

*University of California-Santa Barbara, Earth Research Institute, Csillagászati és
Földtudományi Kutatóközpont – Földtani és Geokémiai Intézet;*

Dr. Kiss Amarilla

PPKE-BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet

Az elmúlt évtizedekben tapasztalt globális felmelegedési tendencia az átlagosnál nagyobb mértékben érinti az arktiszi régiót. A jeges-óceáni tengerjég olvadása nem csak a térségben történő kereskedelmi és nyersanyag-kiaknázási tevékenységet teszi lehetővé – nemzetközi jogi kérdéseket felvetve –, hanem pozitív visszacsatolás révén gyorsíthatja is a globális felmelegedést. A globális és regionális klímaváltozási helyzet kezelésével az 1970-es évek óta foglalkozik a nemzetközi közösség. Az Északi-sarkvidék jelenlegi és jövőbeli helyzetével kapcsolatban fontos szerepet játszanak az európai kontinens országai is. Az északi-sarkvidéki nemzetközi célok elérését az EU kutatás-fejlesztési tevékenységével kívánja segíteni.

Bevezetés

Az Északi-sarkvidék „Arktisz” elnevezése a görög „arktosz” szóból ered, utalva a Kis Medve (*ursa minor*) csillagképére, amelynek legfényesebb csillaga az Északi-sark felett található Sarkcsillag. Arktisz alatt hagyományosan az Északi-sarkkörtől (é.sz. 66°30') északra fekvő területeket értjük, azaz azokat, amelyeken van legalább egy olyan 24 órás ciklus az évben, amikor nem jön fel a Nap. Egy másik megközelítés azokat területeket definiálja az Arktisz részeként, amelyeken a júliusi középhőmérséklet 10 °C alatti. Utóbbi értelmezés szerint az arktiszi régióknak Oroszország, Alaszka (Amerikai Egyesült Államok), Kanada, Grönland (Dánia), Izland és Norvégia a részei. A sarkkörhöz köthető értelmezés esetén pedig az északi-sarkvidéki országok csoportjába sorolandó Svédország és Finnország is [Dumond et al., 2021].

Dolgozatom fókuszában az Északi-sarkvidéket érintő éghajlatváltozás hatásai és a térséggel kapcsolatos európai uniós szerepvállalás áll. Az előző bekezdésben felsorolt arktiszi országok közül az Európai Unió Dánia, valamint Svédország és Finnország révén érintett a térségben. Az Európai Gazdasági Térség tagjaiként ugyancsak megemlítendő Izland és Norvégia, mint a Jeges-óceánnal határos országok. De nem csak az északi-sarkvidéki államok azok, amelyekre hivatkozva az Európai Unió törekszik a régióban történő kooperatív fórumokon való részvételre. Az európai együttműködést a tény, hogy az Északi-sarkvidéken kifogott halállomány harmada, és a régióban kitermelt olaj egynegyedét uniós államok

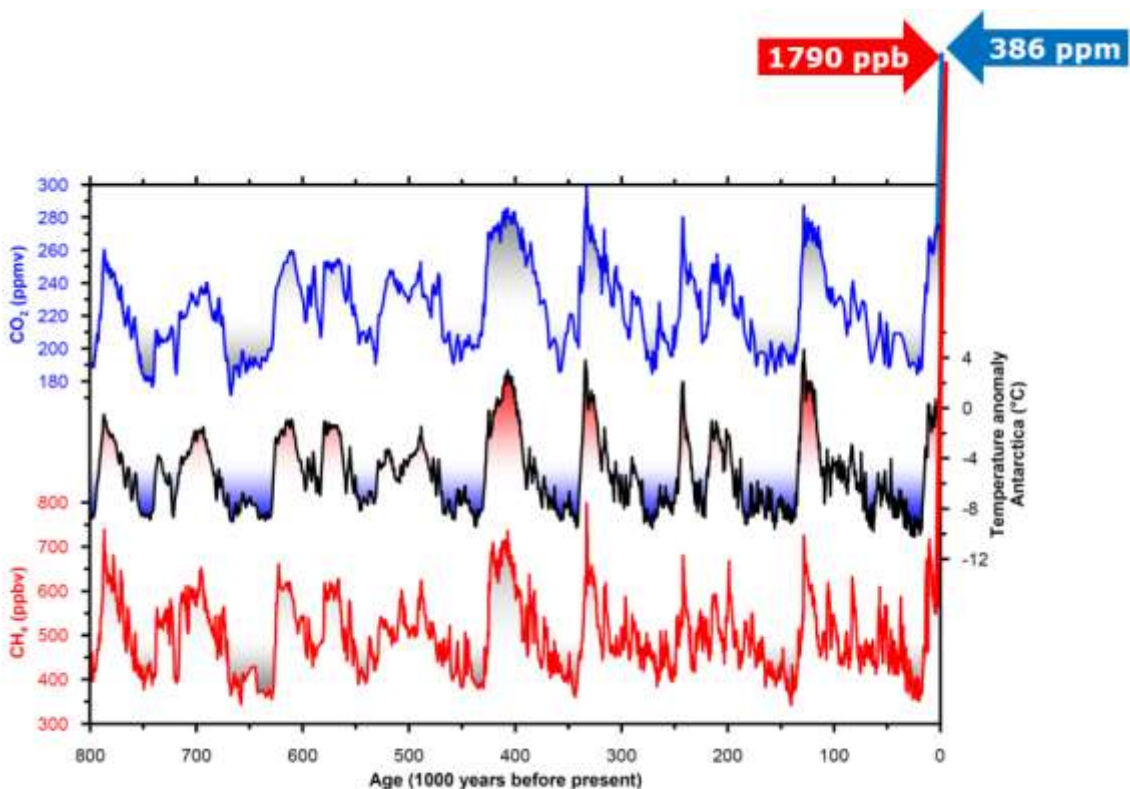
fogyasztják el, is indokolja [Közös Közlemény az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak – Az Európai Unió Északi-sarkvidékre vonatkozó integrált politikája, 2016]. Dolgozatomban először felvázolom az Északi-sarkvidék éghajlatváltozásban betöltött kiemelkedő szerepét, a világ éghajlatváltozással kapcsolatos kérdéseire adott jelenlegi nemzetközi válaszokat, kitérek az Európai Külügyi Szolgálat bemutatására, majd bemutatom az Európai Unió Északi-tengeren betöltött helyzetét, és annak jövőbeli kilátásait.

1. Éghajlatváltozás és az arra adott nemzetközi válasz

1.1. Általános tendenciák

Bolygónk éghajlata állandó változásokon ment keresztül, amelyek visszavezethetők több, különböző hosszúságú ciklus összességére. Az említett éghajlatváltozási folyamatok számos eszköz segítségével vizsgálhatók: például az őskori barlangrajzok, illetve egyéb festmények és műalkotások – amelyek az adott régió akkori állat- és növényvilágáról, természetes környezetéről adnak információt –, vagy a fák évgűrűi alapján az évi csapadékmennyiség, valamint a gleccservölgyek kialakulásának, a folyók, tavak egykori és mai kiterjedésének vizsgálata. A régmúlt idők légköri viszonyaira a kutatók egy-egy, akár 3000 méter hosszúságú jégfurat elemzésével, a hó akkumulációja során légbuborékokban csapdába esett oxigén molekulák különböző izotópjainak koncentrációaránya alapján következtetnek.

1. ábra: Jégfuratok vizsgálata során az elmúlt 800 000 évre visszavezetett légköri széndioxid- (kék színnel jelölve) és metán-koncentráció (piros színnel jelölve), valamint hőmérsékletbéli (fekete vonallal jelölve) változások.

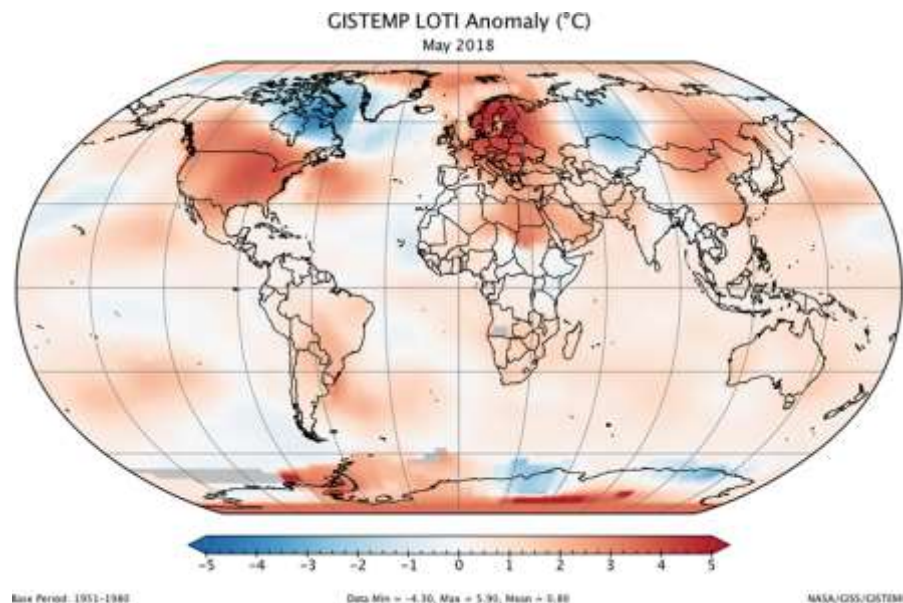

Forrás: https://www.iceandclimate.nbi.ku.dk/research/past_atmos/composition_greenhouse/

Európai kutatók által vizsgált antarktisz-i jégfúratok alapján jól látszik az éghajlat elmúlt 800 ezer évének ciklikussága, amely hosszabb lehülési, és rövidebb felmelegedési időszakok váltakozására bontható (1. ábra). A grafikonokból az is egyértelműen kirajzolódik, hogy a földfelszíni kisugárzást, elnyelni, majd visszasugározni képes üvegházhatású gáznak minősülő szén-dioxid és metán koncentrációjával párhuzamosan a hőmérséklet változása eddig nem látott méreteket ölt [Centre for Ice and Climate, 2021]. A jelenlegi felmelegedés tendenciájával kapcsolatban megjegyzendő azonban, hogy annak kontrasztjaként érzékelhettük korábban az úgynevezett „kis jégkorszak” nagyjából 1550-től 1850-ig tartó lehülési fázisát. A felmelegedés egyenlőtlen mértékben zajlik a bolygón: a 20. század második harmada és a 21. század eleje közötti mérések alátámasztják azt a tényt, miszerint az a pólusok mentén ölt nagyobb mértéket (2. ábra). A sarkvidékek felmelegedésének tényét azok jégtakarójának folyamatos olvadása is alátámasztja [Bartholy et al., 2013: 16-26].

Az éghajlatváltozással kapcsolatos kutatási eredményeket az 1988-ban létrehozott Éghajlatváltozási Kormányközi Testületet (*Intergovernmental Panel on Climate Change*, IPCC) jelentései összegzik. A nemzetközi szervezetet az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) Környezeti Program (UNEP) és a Meteorológiai Világszervezet (WMO) hozta létre, annak célja a tagállami döntések megfelelő információkkal való ellátása, amit a globális klímaváltozáshoz való emberi hozzájárulást elemző és egyéb kapcsolódó kutatások összegyűjtésével, valamint jelentések formájában való közzététellel támogat. A testület nem végez önálló kutatásokat, a jelentéseiben foglaltak pedig nem bírnak kötelező jelleggel a tagállamok szakpolitikáit tekintve. Az IPCC-nek ma 195 állam tagja (az ENSZ tagállamainak száma 193) [Intergovernmental Panel on Climate Change, 2021] [United Nations, 2021].

2. ábra: Az 1951 és 1980 közötti időszakhoz képest mért átlagos hőmérsékletemelkedés 2018 májusában.

Forrás: <https://data.giss.nasa.gov/gistemp/news/20180618/>

1.2. Éghajlatváltozás az Arktiszon

Az IPCC által 2019-ben kiadott jelentés [Meredith et al., 2019] az éghajlatváltozásból fakadó, az Északi-sarkvidéken végbemenő változásokat tárgyalja. A jelentés megállapítja, hogy az Északi-sarkvidéken bekövetkezett hőmérsékletnövekedés a globális átlag több mint kétszerese, amelyet a jég- és hótakaró visszahúzódása is jól illusztrál [Comiso et al., 2021]. A melegedés a sarkvidéki állandó fagyra (*permafrosztra*) is hatással van, aminek eredményeképp a földfelszíni kisugárzást, elnyelni, majd visszasugározni képes *üvegházhatású gázok* (főleg szén-dioxid és metán) szabadulnak fel. A régióban egyre gyakrabban fordulnak elő erdőtüzek is [The Economist, 2020], veszélyeztetve az ott élő bő 4 millió lakos [Arctic Council, 2021b] élelmiszer és ivóvíz-biztonságát. A sarkvidéki óceánok melegedése mellett azok savasodása is megfigyelhető [Terhaar et al., 2020], részben a légköri szén-dioxid megkötése következtében [University of Bern, 2020], eredményezve a helyi ökoszisztémák felborulását.

Az IPCC jelentése alapján 2100-ra a régió várható hőmérsékletemelkedése 2°C és 9°C közé tehető, csökkentve a havazások és növelve az esőzések mennyiségét. A léghőmérséklet emelkedése a grönlandi jégtakaró és a jeges-óceáni tengerjég elvékonyodásával, illetve olvadásával is jár, csökkentve a földfelszín besugárzást visszaverő hatását (*albedóját*), amely természetes hűtőként üzemel. 2009-ben az *Amundsen* kanadai jégtörőn dolgozó kutatók azt is kimutatták, hogy a műholdas megfigyelések által meghatározott jégtakaró nem egységes vastagságú, hanem azt nagyrészt (90%-ban) 5-50 centiméter vastag jégrétegek (úgynevezett első éves jégtakaró, vagy *first-year sea ice*) fedik, akár több 10 méter vastag, több éves rétegű jégtömböket összekötve [Barber et al., 2009]. Megállapítható a grönlandi és az antarktiszi szárazföldi jégtakaró olvadásának a tengerszint emelkedéséhez való hozzájárulása is [Poinar et al., 2017]. A jég olvadásának természete kapcsán megjegyzendő, hogy az szorosan összefügg a Jeges-óceán feletti felhőtakaróval. Alapvetően elmondható, hogy a melegebb sarkvidék felhősebb, de az is, hogy a felhőzettől függ a jég olvadásának is [Wang et al., 2003].

A jégtakaró visszahúzódásának mértéke ugyanekkor nem állandó: míg 2001 és 2007 között látványos csökkenés mutatható ki a kiterjedésében, 2001 előtt mérsékeltabb, illetve 2007 és 2013 között szinte semmilyen változás sem volt megfigyelhető [Swart et al., 2015]. A globális éghajlatváltozás mérése és modellezése kapcsán mindenképpen kiemelendők annak hibái, amelyek megtévesztő előrejelzésekhez, és rosszul megfogalmazott szakpolitikákhoz vezethetnek [Henderson et al., 2017] [Topál et al., 2020]. A sarkvidéki vizek hőmérséklet- és összetételbeli változása a helyi sérülékeny ökoszisztémák átrendeződését is eredményezheti. A halászati tevékenységek szempontjából számottevő a régióban fellelhető fajok és azok populációjának változása.

Összességében a térségben tapasztalható hőmérsékletemelkedés kapcsán egyes kutatások szerint megfigyelhető egyfajta öngerjesztő, pozitív visszacsatolási folyamat kialakulása [Screen et al., 2010]. A jégtakaró kiterjedésének csökkenésével csökken ugyanis a terület albedója és a permafroszt olvadásával üvegházhatású gázok szabadulnak fel, gyorsítva a melegedést. Ennek ellentmondó tanulmányok is születtek, melyek a légköri cirkuláció szerepét tartják elsődlegesnek [Ding et al., 2017]. A nyáron visszahúzódó jégtakaró ugyanakkor növeli a kereskedelmi hajózás és a szénhidrogén-kiaknázási lehetőségeit, árnyalva az érdekelt országok céljait [Meredith et al., 2019].

A fentieket tekintve megállapítható, hogy a jövőben nagymértékű változások várhatók az Északi-sarkvidék természeti adottságait illetően. Az Arktiszon zajló folyamatok összességében az egész földi ökoszisztémát érintik, a globális felmelegedéshez való hozzájárulástól kezdve az óceánok savasodásáig számos jelenség visszavezethető a régió

átlaghőmérsékletének emelkedésére. A kialakult helyzet megfelelő kezelése széleskörű nemzetközi összefogást igényel, amely nem csak a jelenlegi problémákra, de a jövőbeli kiszámíthatatlan helyzetekre is reagálni képes.

1.3. Az éghajlatváltozásra adott nemzetközi válasz

A globális klímaváltozásról az 1970-es évek óta tárgyalnak az ENSZ tagállamok. Ezek eredménye egyrészt az 1992-ben létesített a klímatisz változásokról szóló keretegyezmény (UNFCCC), amely ma az államok között széles körben elfogadott. Az UNFCCC keretein belül elfogadott Kiotói Jegyzőkönyv, és a Párizsi Egyezmény, amelyek a globális felmelegedés 2 °C-on, kedvező esetben 1,5 °C-on belül tartását irányozzák elő [United Nations Framework Convention on Climate Change, 1997] [United Nations, 2015]. Az ezek által szabályozott szennyezőanyag-kibocsátási korlátozások az üvegházhatás erősödésének lassítása által a globális felmelegedés mértékének csökkentését segít(het)ik, így annak az Arktiszt érintő hatásait is.

Az Arktisz helyzete kapcsán megemlíthető másik megállapodás a 2015-ben elfogadott Agenda 30 [ENSZ, 2015], amelynek egy-egy célja az északi-sarkvidéki élővilág megóvását is támogatja. A 17 Fenntartható Fejlődési Cél közül ennek kapcsán kiemelendők a 13.-16. célok, amelyek a szárazföldi ökoszisztémák és a tengerek, óceánok védelmére, az éghajlatváltozás elleni fellépésre és az erős intézmények kialakítására irányulnak. Az említett célok mind segítik az Arktisz természeti környezetének megóvását. Az éghajlatváltozás és az abból következő folyamatok, mint például a jégtakaró olvadása azonban aligha megállíthatók – fontos így az azokhoz való alkalmazkodás.

A Sarkvidéki Tanács (*Arctic Council*) egy, a régióban bekövetkező szennyeződések, illetve a klímaváltozás okozta hatások nyomon követésének feladatát ellátó munkacsoportja (AMAP) az 1990-es években kezdődött működése óta három alkalommal adta ki a jég és a permafroszt olvadásával járó hatások felmérésével foglalkozó jelentését (SWIPA) [Arctic Council, 2021d]. 2019-ben a SWIPA-ban megállapítottak szerint az Északi-sarkvidék jövőjét tekintve, ugyan a Párizsi Egyezményben foglaltak betartása nem tudja megállítani az Arktiszon tapasztalható éghajlatváltozási folyamatokat, számottevő, hogy az államok milyen mértékben képesek megfogni az üvegházhatású gázok kibocsátási rátáját. A várható változások minimalizálásával párhuzamosan a jelentés javasolja a várható kockázatok felmérését annak érdekében, hogy a tagállamok a kialakuló helyzetnek megfelelő módon tudják igazítani szakpolitikáikat [Arctic Council, 2019].

2. Az Európai Unió egy-egy régióban való szerepvállalási döntési folyamatainak helyzete

2.1. Az Európai Unió és az Arktisz

A Jeges-óceánt borító jég olvadása egyre fontosabb szerepet tölt be a határos országok, de az egyéb hatalmak stratégiaalkotásában is. Ennek fő okai az olaj, a geopolitikai szempontból fontos katonai támaszpontok kiépítésének, és a kereskedelem lerövidítésének lehetőségei. Ezt ellensúlyozza a nemzetközi kooperációt igénylő globális éghajlatváltozás és a kapcsolódó globális élelmiszerbiztonság kérdése.

Miért is érintett az EU a régióban? Hiszen a Jeges-óceánon és az azzal határos tengereken jelentkező problémák és konfliktusok kezelése alapvetően az északi-sarkvidéki

országok feladata, melyek közül három (Dánia, Svédország és Finnország) uniós tagország, kettő (Izland és Norvégia) pedig az Európai Gazdasági Térség tagja. Az EU a térségben játszott szerepe kapcsán megemlítendő még két érintett őslakos nép, a nagyjából 70 000 fős inuit [StatBank Greenland, 2021] [Danmarks Statistik, 2021] és a 78 000 fős számi közösségek [Swedish Institute, 2013], akik az uniós tagországok területén élnek. A velük való együttműködés kiemelkedően fontos, ahogyan azt a Sarkvidéki Tanács 1996-ban kiadott ottawai nyilatkozata is hangsúlyozta [Arctic Council, 1996]. A térségben élő szűk 600 000 fős őslakos népesség ma a Tanácsban állandó tagként van képviselve [The Arctic Institute, 2016c].

Az EU kapcsán említett országok Arktisszal kapcsolatos jelenlegi, illetve a közelmúltban lejárt stratégiái nagyrészt a régió védelmét elősegítő hatékony regionális és többoldalú együttműködést látják létjogosultnak (Dánia, Norvégia, Finnország, Svédország). Az országok stratégiáiban előkerül a biztonság és stabilitás (Dánia, Norvégia), helyi környezet, ökoszisztéma védelme (Dánia, Norvégia, Finnország) és a fenntartható fejlődés (Dánia, Izland, Finnország, Svédország) is [Kingdom of Denmark, 2011] [The Arctic Institute, 2016b] [The Arctic Institute, 2016a] [Finland's Strategy for the Arctic Region, 2013] [Sweden's strategy for the Arctic region, 2011].

Az országok körében a jeges-óceáni tengeri kereskedelmi útvonalak nagyobb mértékű kihasználása a dán, norvég és izlandi hatóságok számára válik lehetővé. Dánia emellett Grönland révén az Északi-sark alatt fekvő Lomonoszov-hátságra is igényt tart. Az ezt tartalmazó beadványát 2013-ban juttatta el az ENSZ Tengerjogi Egyezmény (UNCLOS) által felállított [United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), 1982: 186-191. cikk] Kontinentális Talapzat Bizottsághoz. Dánia igényei nagyjából 170 000 tengeri négyzetmérfölddel vannak átfedésben az orosz, és további 108 000 tengeri négyzetmérfölddel a kanadai előterjesztésekkel. Az említett igények 54 000 tengeri négyzetmérföldes területen fedik át háromszorosan egymást [IBRU: Centre for Borders Research, 2021].

2.2. Az Európai Külügyi Szolgálat

Mielőtt rátérek az EU szerepvállalására a régióban, fontosnak tartom összegezni, hogy az uniós politika pontosan mely aspektusán keresztül is kell szemlélnünk az Északi-sarkvidék kérdését. Az EU nem uniós országokkal kialakított diplomáciai kapcsolatait Európai Külügyi Szolgálat (EKSZ) ápolja, élén az Unió külügyi és biztonságpolitikai főképviseelője, a spanyol származású Josep Borrell áll (2019. decembere óta). A külügyi és biztonságpolitikai főképviseelői tisztség létrehozásáról az 1997-ben megkötött, 1999-ben életbe lépő Amszterdami szerződés, az EKSZ létrejöttéről pedig a 2007-ben megkötött és 2009-ben életbe lépett Lisszaboni szerződés szól. Az Európai Külügyi Szolgálat 2011 óta működik, Brüsszel székhellyel. Feladatai a főképviseelő támogatása, a nem uniós országokkal való diplomáciai kapcsolatok és stratégiai partnerségek fenntartása, és az EU-tagországokkal, az ENSZ-szel, és más, meghatározó jelentőségű szervezetekkel és országok diplomáciai szolgálatával való együttműködés [Európai Unió, 2021].

Az Európai Külügyi Szolgálat stratégiája két aspektusból közelíthető meg. Az egyik a (i) tevékenységek alapján osztja fel az Unió külpolitikáját, a biztonság, a multilaterális kapcsolatok ápolásától a humanitárius jogok érvényesítésén és a kulturális értékek ápolásának hangsúlyozásán keresztül a fejlesztési, gazdasági és környezeti, energia- és klímaügyi politikák kialakításáig. E felosztásban külön szerepel a bővítés- és szomszédságpolitika is. A másik szempont (ii) régió-alapú, amely mentén az EKSZ külön foglalkozik az afrikai, ázsiai, közép-ázsiai, kelet- és nyugat-európai, nyugat-balkáni, karibi és latin-amerikai, közel-keleti és

észak-afrikai (ún. MENA régió), észak-amerikai és csendes óceáni régiókkal. Kiemelt szerepet kap a Fekete-tengeri térség, a keleti együttműködés, az EGT, a Belgrád-Pristina párbeszéd elősegítése, a közel-keleti béke folyamat, az „északi dimenzió” (orosz, norvég, izlandi kapcsolatok), valamint az Arktisszal kapcsolatos szakpolitika is. Ez utóbbira térnek rá a továbbiakban.

3. Az Európai Unió és az Arktisz kapcsolata

2016. április 27-én tette közzé az Unió akkori külügyi és biztonságpolitikai főképviseelője (Federica Mogherini) az Európai Parlament és a Tanács „Az Európai Unió Északi-sarkvidékre vonatkozó integrált politikájáról” szóló közös közleményét. Ennek előzménye az Európai Bizottság 2008. november 20-ai közleménye volt, amely az Európai Unió északi-sarkvidéki szerepét a helyi lakossággal való együttműködésben, a sarkvidéki erőforrások fenntartható használatában és a sarkvidéki multilaterális kormányzás erősítésében látta [A Bizottság Közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek – Az Európai Unió és az Északi-sarkvidék, 2008]. A 2016-ban kiadott közleményben, amelynek részleteire a következő pontban bővebben is kitérek, ugyancsak egy olyan uniós politika gondolata szerepel, amelyben a régió éghajlatváltozás-okozta sérüléseinek enyhítése és a fenntartható fejlődés előmozdítása áll fókuszban, amelyben a nemzetközi együttműködés játszik ugyancsak fontos szerepet [Közös Közlemény az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak – Az Európai Unió Északi-sarkvidékre vonatkozó integrált politikája, 2016]. 2020. áprilisában nevezték ki az Unió egykori Reykjavíkba akkreditált nagykövetét, Michael Mannt az Európai Unió északi-sarkvidéki ügyekkel foglalkozó különmegbízotti pozícióra, akinek fő célja továbbra is a régió környezetének és biztonságának védelme, illetve a hatékony nemzetközi együttműködés elősegítése [McGwin, 2020]. A legutóbbi közlemény felülvizsgálata céljából 2020. júliusa és decembere között került sor egy, az Európai Bizottság és az Európai Külügyi Szolgálat által indított konzultációra, amelynek célja a meglévő sarkvidéki politika kritikai megközelítése, erősségeinek és hiányosságainak megfogalmazása volt [Európai Bizottság, 2020]. Az uniós északi-sarkvidéki politika átgondolt újrafogalmazására várhatóan 2022-ben kerül sor [McGwin, 2020].

3.1. Az Európai Unió északi-sarkvidéki politikája

Ahogy korábban is összegeztem, az EU három tagállam és további kettő EGT állam, valamint két őslakos nemzetiség révén érintett az Arktiszon. Szakpolitikájából három szempont emelhető ki: az (1) éghajlatváltozás és környezetvédelem, a (2) fenntartható fejlődés az Arktiszon, és (3) az Arktisz ügyeivel kapcsolatos nemzetközi együttműködés [European Union External Action, 2021b].

Uniós cél az éghajlatváltozás folyamatának megértése, és annak lassítása és az ahhoz való igazodás stratégiáinak kialakítása [European Union External Action, 2021a]. Az EU tágabb törekvései közé tartozik még az északi-sarkvidéki környezet védelme. Következésképpen az Északi-sarkvidéken tapasztalható éghajlatváltozási tendenciákat, amelyeket korábban már bővebben kifejtettem, nem csak a nemzetközi együttműködést, de az EU aktívabb szerepvállalását is eredményezi. A sarkvidéki ökoszisztéma helyzetétől erősen függő helyi őslakos közösségek védelme kiemelten fontos az EU számára. Az EU a többi nemzetközi szereplővel való környezetvédelmi célú tevékenységek hatékonyságát a nemzetközi szennyezőanyag-kibocsátás szabályozásában és korlátozásában, az Északi-sarkvidéken található kutatási létesítményekhez (például kutatóállomásokhoz,

kutatóhajókhoz, műholdas megfigyelésekhez) való hozzáférés szorgalmazásában, és a Jeges-óceánon egy, szabályozatlan halászatától védett tengeri terület kijelölésében látja.

Emellett az Arktisz éghajlatváltozásban való kiemelkedő szerepe okán különösen fontos hangsúlyt fektetni a régió fejlődési fenntarthatóságának elősegítésére. Az ENSZ Fenntartható Fejlődési Céljainak elérése nem csak a regionális együttműködés, hanem minden nemzetközi szereplő felelőssége, így az Európai Unióé is [United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2021]. A régióban történő változásokat az EU tudományos, kutatási és innovációs projektekkel tudja a leginkább támogatni. A régióba eleve jelentős mértékben érkező uniós támogatások koordinációja javítható a megfelelő beruházási és kutatási prioritások megállapításával. A régióval kapcsolatos kutatásokat és fejlesztéseket finanszírozási eszközeinek átcsoportosításával, és kutatási programjainak, mint például a Kopernikusz program átszervezésével tudja támogatni [European Union External Action, 2021d]. Emellett a Galileo program segítségével az Unió navigációs szolgáltatást tud nyújtani a térségben közlekedőknek [European Global Navigation Satellite Systems Agency, 2021].

Tekintve, hogy az Arktisz szerepe a jövőben nemzetközi rendszerében mind környezeti, mind gazdasági, társadalmi és stratégiai szempontból nő, a régióban való érdekeltek köre is kiszélesedett az elmúlt években. Mára számos olyan fórum létezik, amely az északi-sarki régióban való nemzetközi kooperációt segíti elő. Az uniós szerepvállalás kapcsán kiemelendő a Sarkvidéki Tanács, a Barents Euro-Sarkvidéki Tanács (Barents Euro-Arctic Council), vagy a korábban már megemlített Északi dimenzió.

3.2. A Sarkvidéki Tanács, mint a régió leghatékonyabb együttműködési fóruma

A Sarkvidéki Tanács 1996 óta, az ottawai nyilatkozat [Arctic Council, 1996] kiadásával kezdte meg működését, célja egy olyan magas szintű kormányközi fórum megteremtése, amely a régióban érdekelt államok közötti kooperációt, koordinációt és interakciót erősíti, tárgyalásaiba aktívan bevonva a térségben régóta élő közösségeket is. A szervezet alapító és ma is állandó tagjai Kanada, Dánia, Finnország, Izland, Norvégia, Oroszország, Svédország és az Egyesült Államok. Állandó tagok ma továbbá a régióban élő őslakos népek, az inuitok, a számik, az aleutok, az athabaskanok, illetve az Orosz Föderációban élő további 40 népet képviselő RAIPON (*Russian Association of Indigenous Peoples of the North*). A fórum megfigyelői közé sorolható további 13 ország (6 uniós tagállam, továbbá Nagy Britannia, Svájc, Kína, India, Japán, Dél-Korea és Szingapúr), 13 kormányközi szervezet és további 12 civil szervezet. Az EU csak ad-hoc megfigyelője a Tanácsnak [Arctic Council, 2021a], tekintve, hogy a 2013-ban benyújtott kérelmét az uniós fókahúsimport betiltása miatt Kanada kérésére elutasították a tagok. Ennek ellenére aktívan részt vesz a Tanács munkájában, különös tekintettel a felmerülő kutatási és beruházási kérdésekre [McGwin, 2020].

A Sarkvidéki Tanácson belül ma hat munkacsoport működik, amelyek a térség tengeri és szárazföldi ökoszisztémájának védelmére és az információk megfelelő áramlására fektetik a hangsúlyt [Arctic Council, 2021d]. Tevékenységüket tükrözi a Sarkvidéki Tanács működése három mérföldkövet jelentő egyezménye, amelyek a (1) légi- és tengeri keresési és mentési akciók összehangolását (*Agreement on Cooperation on Aeronautical and Maritime Search and Rescue in the Arctic*, 2011), a (2) tengeri olajszennyeződésekre történő megfelelő intézkedések meghozatalára (*Agreement on Cooperation on Marine Oil Pollution Preparedness and Response in the Arctic*, 2013), és (3) az Északi-sarkvidékkel kapcsolatos kutatási tevékenységek adatokkal, illetve megfelelő képzési és karrierépítési lehetőségek kifejlesztésére (*Agreement on Enhancing International Arctic Scientific Cooperation*, 2017) fektetik a hangsúlyt [Arctic Council, 2021c]. Összességében elmondható, hogy amellett, hogy

a Sarkvidéki Tanács messziről kerüli a katonai jellegű kérdéseket, egyezményei csupán a felek kooperációján alapulnak és nem rónak semmiféle köteleességet a szerződő felekre.

3.3. Az Európai Unió jelenlegi szerepe az Arktisszal kapcsolatos fórumokon

Az előző pontban már említésre került, hogy az EU az EKSZ szintjén csak megfigyelőként van képviselve az Északi-sark helyzetével kapcsolatos legfontosabb fórumon, a Sarkvidéki Tanácsban. Ugyanekkor az EU „képvisele van” a szervezetben nem csak a Tanács rendes tagjain (Dánia, Svédország és Finnország esetében), de a megfigyelőin (Franciaország, Németország, Olaszország, Hollandia, Lengyelország, Spanyolország) keresztül is. Az Unió a régióval kapcsolatban azonban fontosnak tartja a környezetvédelmet szorgalmazó döntések meghozatalát, és a fenntartható fejlődés elősegítését. Az Unió a multilaterális kapcsolatok szintjén tehát az említett három fórumon képviselt tagállamain keresztül vagy megfigyelő tagként, továbbá az ENSZ munkáját is aktívan támogatja az Arktiszt érintő területeken.

Összességében azonban az uniós szerepvállalásról elmondható, hogy leginkább a régióval kapcsolatos kutatások színterén van jelen, magas szintű tudástökéjével nagy mértékben tudja támogatni az északi-sarki régió fejlődésének megértését, annak lehetőségeit [European Union External Action, 2021]. Az északi-sarkvidéki népekkel és helyi közösségekkel való állandó kapcsolattartás mellett az EU által 2016-ban meghatározott kutatási területek az éghajlatváltozás arktiszi ökoszisztémával való kapcsolatát és annak várható gazdasági hatásait, a Jeges-óceánt fedő jégrétegnek, a gleccsereknek és a jégtakaróknak az alakulását és a tengerszintre gyakorolt hatását, a régió talajviszonyainak összehangolt értékelését emeli ki [Közös Közlemény az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak – Az Európai Unió Északi-sarkvidékre vonatkozó integrált politikája, 2016].

Konklúzió: Hol van az Európai Unió a jövő Északi-tengerén?

Az Arktisz éghajlatváltozásban betöltött szerepe, különösen érzékeny ökoszisztémája és helyi őslakos közösségei, akárcsak az térséget érintő hajózási útvonalak és katonai kérdések, valamint az ott fellelhető nyersanyagforrások kiaknázásának kérdései növelik annak a nemzetközi fórumokon betöltött szerepét. Az ezen kérdésekkel kapcsolatos uniós szakpolitika megfelelő kialakításában egyaránt kiemelkedő szerepet játszanak az eddig lezajlott, és most zajló kutatások, és az innováció, amely kisebb-nagyobb, az EU által is támogatott projekteken valósul meg.

Az Európai Uniót alapvetően környezeti, energiaügyi, közlekedési és halászati érdekek kötik az Északi-sarkvidékhez. Az Európai Unió által kitűzött, Északi-sarkvidéket érintő célok közé sorolható ennek megfelelően az éghajlatváltozás természetének megértése, a fenntartható fejlődés segítése, és a nemzetközi együttműködés szorgalmazása. Utóbbit jól mutatja a különmegbízotti pozíció kialakítása 2020-ban, illetve az uniós jelenlét az Északi-sarkvidékkel kapcsolatos legfontosabb fórumokon. Jelenleg az EU az Északi-sarkvidéket a kapcsolódó kutatások pénzügyi támogatásával, illetve a kutatás-fejlesztéssel és innovációval kapcsolatos beruházásokkal tudja, a leghatékonyabban segíteni. Az Uniónak mindenképpen komparatív előnye a kutatás-fejlesztés, magas minőségű oktatási infrastruktúrájával és a gyártástechnológiáira vonatkozó szigorú szabványrendszerével kiemelkedően hatékonyan tud hozzájárulni a nemzetközi együttműködéshez. A kutatás-fejlesztés mellett az EU feladatának tekinti a területén élő északi, számi és inuit kisebbségek érdekeinek védelmét és képviseletét.

Irodalomjegyzék:

- ARCTIC COUNCIL (1996): *Ottawa Declaration*.
- ARCTIC COUNCIL (2019): *Arctic Climate Change Update 2019*. Arctic Council, Tromsø.
- ARCTIC COUNCIL (2021a): *About the Arctic Council*. Arctic Council, Tromsø. <https://arctic-council.org/en/about/>, Letöltés dátuma: 2021. március 17.
- ARCTIC COUNCIL (2021b): *Arctic Peoples*. Arctic Council, Tromsø. <https://arctic-council.org/www/en/explore/topics/arctic-peoples/>, Letöltés dátuma: 2021. március 25.
- ARCTIC COUNCIL (2021c): *International cooperation in the Arctic*. Arctic Council, Tromsø. <https://arctic-council.org/en/explore/work/cooperation/>, megtekintve: 2021. március 17.
- ARCTIC COUNCIL (2021d): *The history of the Arctic Council*. Arctic Council, Tromsø. <https://arctic-council.org/en/about/timeline/>, Letöltés dátuma: 2021. március 17.
- BARBER, D. G., GALLEY, R., ASPLIN, M. G., DE ABREU, R., WARNER, K.-A., PUČKO, M., GUPTA, M., PRINSENBERG, S., ÉS JULIEN, S. (2009): *Perennial pack ice in the southern Beaufort Sea was not as it appeared in the summer of 2009*. *Geophysical Research Letters* 36 (24)
- BARTHOLY, J. ÉS PONGRÁCZ, R. (SZERK.) (2013): *Klimaváltozás*. Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest. http://www.eltereader.hu/media/2014/05/Klimavaltozas_READER.pdf, /, Letöltés dátuma: 2021. március 31.
- DANMARKS STATISTIK (2021): *BEF5G: Personer født i Grønland og bosat i Danmark 1. januar efter køn, alder og forældrenes fødested*. <https://www.statistikbanken.dk/BEF5G>, Letöltés dátuma: 2021. április 22.
- CENTRE FOR ICE AND CLIMATE (2021): *Past atmospheric composition and greenhouse gases*. Niels Bohr Intézet, Koppenhága. https://www.iceandclimate.nbi.ku.dk/research/past_atmos/composition_greenhouse/, Letöltés dátuma: 2021. április 2.
- COMISO, J. C., PARKINSON, C. L., MARKUS, T., CAVALIERI, D. J., AND GERSTEN, R. (2021): *Current State of Sea Ice Cover*. NASA. <https://earth.gsfc.nasa.gov/cryo/data/current-state-sea-ice-cover>, Letöltés dátuma: 2021. április 2.
- DING, Q., SCHWEIGER, A., L'HEUREUX, M., BATTISTI, D. S., PO-CHEDLEY, S., JOHNSON, N. C., BLANCHARD-WRIGGLESWORTH, E., HARNOS, K., ZHANG, Q., EASTMAN, R. ÉS STEIG, E. J. (2017): *Influence of high-latitude atmospheric circulation changes on summertime Arctic sea ice*. *Nature Clim Change* 7, 289–295
- DUMOND, D. E., BARR, W., BIRD, J. B., DUNBAR, M., ARMSTRONG, T. E., DUNBAR, M. J., INGOLD, T., ÉS OSTENSO, N. A. (2019): *Arctic*. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Arctic>, Letöltés dátuma: 2021. március 19.
- EURÓPAI BIZOTTSÁG (2008): *A Bizottság Közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek – Az Európai Unió és az Északi-sarkvidék*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008DC0763&from=EN>, Letöltés dátuma: 2021. május 29.

- EURÓPAI BIZOTTSÁG (2021): *EU Arctic policy – update*. https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12683-EU-Arctic-policy-update_en, Letöltés dátuma: 2021. május 29.
- ENSZ (2015): *A Közgyűlés 2015. szeptember 25-én elfogadott határozata (A/RES/70/1)*
- EURÓPAI UNIO (2021): *Európai Külügyi Szolgálat*. https://europa.eu/european-union/about-eu/institutions-bodies/eeas_hu, Letöltés dátuma: 2021. február 21.
- EUROPEAN GLOBAL NAVIGATION SATELLITE SYSTEMS AGENCY (2021): *Galileo*. <https://www.gsa.europa.eu/european-gnss/galileo/galileo-european-global-satellite-based-navigation-system>, Letöltés dátuma: 2021. február 22.
- EUROPEAN UNION EXTERNAL ACTION (2021a): *Climate Change and the Arctic Environment*. https://eeas.europa.eu/arctic-policy/eu-arctic-policy/20955/climate-change-and-arctic-environment_en, Letöltés dátuma: 2021. február 21.
- EUROPEAN UNION EXTERNAL ACTION (2021b): *EU Arctic Policy*. https://eeas.europa.eu/arctic-policy/eu-arctic-policy_en, megtekintve: 2021. február 21.
- EUROPEAN UNION EXTERNAL ACTION (2021c): *International Cooperation on Arctic Matters*. https://eeas.europa.eu/arctic-policy/eu-arctic-policy/20952/sustainable-development-arctic_en, Letöltés dátuma: 2021. február 21.
- EUROPEAN UNION EXTERNAL ACTION (2021d): *Sustainable Development in the Arctic*. https://eeas.europa.eu/arctic-policy/eu-arctic-policy/20952/sustainable-development-arctic_en, Letöltés dátuma: 2021. február 21.
- FINLAND'S STRATEGY FOR THE ARCTIC REGION 2013. https://vnk.fi/documents/10616/1093242/J1613_Finland%E2%80%99s+Strategy+for+the+Arctic+Region.pdf/cf80d586-895a-4a32-8582-435f60400fd2?version=1.0, Letöltés dátuma: 2021. április 22.
- HENDERSON, D. R. ÉS HOOPER, C. L. (2017): *Flawed Climate Models*. Hoover Institution, Stanford. <https://www.hoover.org/research/flawed-climate-models>, Letöltés dátuma: 2021. április 29.
- IBRU: CENTRE FOR BORDERS RESEARCH (2021): *Maritime jurisdiction and boundaries in the Arctic Region*. Durham University Department of Geography, Durham. <https://www.dur.ac.uk/resources/ibru/resources/ArcticMapsMay2020/IBRUArcticmap06-05-20revisedUSAclaimed-compressedpp.pdf>, Letöltés dátuma: 2021. március 19.
- INTERGOVERNMENTAL PANEL ON CLIMATE CHANGE (2021): *The Intergovernmental Panel on Climate Change*. IPCC, Genf. <https://www.ipcc.ch/>, Letöltés dátuma: 2021. március 31.
- KINGDOM OF DENMARK (2011). *Kingdom of Denmark Strategy for the Arctic 2011-2020*. <http://library.arcticportal.org/1890/1/DENMARK.pdf>, Letöltés dátuma: 2021. április 4.
- KÖZÖS KÖZLEMÉNY AZ EURÓPAI PARLAMENTNEK ÉS A TANÁCSNAK – AZ EURÓPAI UNIO ÉSZAKI-SARKVIDÉKRE VONATKOZÓ INTEGRÁLT POLITIKÁJA (2016).
- MCGWIN, K. (2020): *For the EU's new Arctic envoy, low tension is job No.1*. Arctic Today. <https://www.arctictoday.com/for-the-eus-new-arctic-envoy-low-tension-is-job-no-1/>, Letöltés dátuma: 2021. május 29.
- MEREDITH, M., SOMMERKORN, M., CASSOTTA, S., DERKSEN, C., EKAYKIN, A., HOLLOWED, A., KOFINAS, G., MACKINTOSH, A., MELBOURNE-THOMAS, J., MUELBERT, M. M. C., OTTERSEN, G., PRITCHARD, H. ÉS SCHUUR, E. A. G. (2019): POLAR REGIONS. IN: PÖRTNER, H.-O., ROBERTS, D.C., MASSON-DELMOTTE, V., ZHAI, P., TIGNOR, M., POLOCZANSKA, E.,

- MINTENBECK, K., ALEGRÍA, A., NICOLAI, M., OKEM, A., PETZOLD, J., RAMA, B., ÉS WEYER N.M. (SZERK.) (2019): *IPCC Special Report on the Ocean and Cryosphere in a Changing Climate*. IPCC, Genf. <https://www.ipcc.ch/srocc/chapter/chapter-3-2/>, Letöltés dátuma: 2021. április 1.
- POINAR, K., JOUGHIN, I., LILIEN, D., BRUCKER, L., KEHRL, L., ÉS NOWICKI, S. (2017): *Drainage of Southeast Greenland Firn Aquifer Water through Crevasses to the Bed*. *Frontiers in Earth Science*. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feart.2017.00005/full>, Letöltés dátuma: 2021. április 2.
- SCREEN, J., SIMMONDS, I. (2010): *The central role of diminishing sea ice in recent Arctic temperature amplification*. *Nature* 464, 1334–1337
- STATBANK GREENLAND (2021): *Population and population growth 1901-2021 [BEESAT1]*. https://bank.stat.gl/pxweb/en/Greenland/Greenland__BE__BE01/BEXSAT1.PX/table/tableViewLayout1/?rxid=27d6ab46-03f8-43bd-868c-24a2a5a0a8e0, Letöltés dátuma: 2021. április 22.
- SWART, N., FYFE, J., HAWKINS, E. ET AL. (2015): *Influence of internal variability on Arctic sea-ice trends*. *Nature Clim Change* 5, 86–89. <https://doi.org/10.1038/nclimate2483>, Letöltés dátuma: 2021. április 29.
- SWEDEN'S STRATEGY FOR THE ARCTIC REGION. (2011). https://www.assidmer.net/doc/Sweden_Startegy.pdf, Letöltés dátuma: 2021. április 22.
- SWEDISH INSTITUTE (2013): *Sami in Sweden*. <https://sweden.se/society/sami-in-sweden/>, Letöltés dátuma: 2021. április 22.
- TERHAAR, J., KWIATKOWSKI, L. ÉS BOPP, L. (2020): *Emergent constraint on Arctic Ocean acidification in the twenty-first century*. *Nature* 582, 379–383
- THE ARCTIC INSTITUTE (2016a). *Iceland*. The Arctic Institute. <https://www.thearcticinstitute.org/countries/iceland/>, Letöltés dátuma: 2021. április 22.
- THE ARCTIC INSTITUTE (2016b). *Norway*. The Arctic Institute. <https://www.thearcticinstitute.org/countries/norway/>, Letöltés dátuma: 2021. április 4.
- THE ARCTIC INSTITUTE (2016c): *European Union*. The Arctic Institute. <https://www.thearcticinstitute.org/countries/european-union/>, Letöltés dátuma: 2021. február 23.
- THE ECONOMIST (2020): *This year's Arctic wildfires are the worst on record, again*. The Economist, London. <https://www.economist.com/graphic-detail/2020/09/07/this-years-arctic-wildfires-are-the-worst-on-record-again>, Letöltés dátuma: 2021. április 2.
- TOPÁL, D., DING, Q., MITCHELL, J., BAXTER, I., HEREIN, M., HASZPRA, T., LUO, R. ÉS LI, Q. (2020): *An internal atmospheric process determining summertime Arctic sea ice melting in the next three decades: lessons learned from five large ensembles and multiple CMIP5 climate simulations*. *Journal of Climate* 33 7431–54
- UNITED NATIONS (2015): *Paris Agreement*. https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf, Letöltés dátuma: 2021. március 14.
- UNITED NATIONS (2021): *Member States*. United Nations Secretariat, New York. <https://www.un.org/en/about-us/member-states>, Letöltés dátuma: 2021. március 31.
- UNITED NATIONS CONVENTION ON THE LAW OF THE SEA (UNCLOS) (1982). 186-191. cikk

UNITED NATIONS DEPARTMENT OF ECONOMIC AND SOCIAL AFFAIRS (2021): *The 17 Goals*.
<https://sdgs.un.org/goals>, Letöltés dátuma: 2021. március 26.

UNITED NATIONS FRAMEWORK CONVENTION ON CLIMATE CHANGE (1997): *Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change*.

UNIVERSITY OF BERN (2020): *Arctic Ocean acidification worse than expected*. Phys.org.
<https://phys.org/news/2020-06-arctic-ocean-acidification-worse.html>, Letöltés dátuma: 2021. április 2.

WANG, X. ÉS KEY, J. R. (2003): *Recent Trends in Arctic Surface, Cloud, and Radiation Properties from Space*. Science 299, Issue 5613, pp. 1725–1728,
<http://science.sciencemag.org/content/299/5613/1725>, Letöltés dátuma: 2021. április 28.

Ábrajegyzék

- 1. ábra:** Jégfúratok vizsgálata során az elmúlt 800 000 évre visszavezetett légköri széndioxid- (kék színnel jelölve) és metán-koncentráció (piros színnel jelölve), valamint hőmérsékletbéli (fekete vonallal jelölve) változások.
https://www.iceandclimate.nbi.ku.dk/research/past_atmos/composition_greenhouse/,
Letöltés dátuma: 2021. április 2.
- 2. ábra:** Az 1951 és 1980 közötti időszakhoz képest mért átlagos hőmérsékletemelkedés 2018 májusában. <https://data.giss.nasa.gov/gistemp/news/20180618/>,
Letöltés dátuma: 2021. március 31.

Orosz Álmos Botond
Az elektromos akkumulátorok jövője

*Szakmailag ellenőrizte: Dr. Pátzay György
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Vegyésszmérnöki és Biomérnöki Kar
Kémiai és Környezeti Folyamatmérnöki Tanszék*

Az elektromos akkumulátorok szignifikáns részeit képezik mindennapi életünknek: ott vannak telefonjainkban, autóinkban, mindennapi használati tárgyainkban. A kényelmi funkciójuktól eltekintve azonban az energiagazdálkodási, -ellátási és -tárolási kérdésekben még nagyobb szerepet kapnak majd a jövőben. Jelen dolgozatomban azt vizsgáltam meg, hogy az elérhető szakirodalom milyen ígéretes technológiákat ír le, és hogy milyen módon lehet majd a jelenlegi technológiákat fejleszteni, kiváltani.

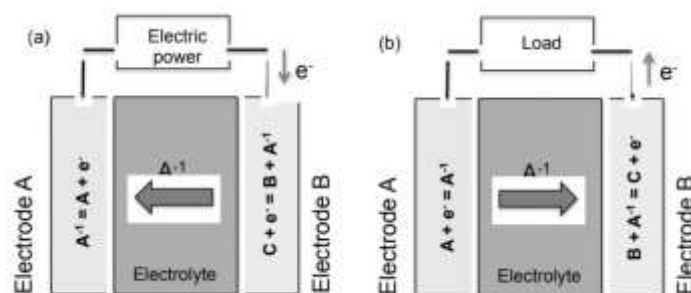
Bevezető

Az akkumulátorok jövője az emberiség szempontjából esszenciális kérdés. Telekommunikációs eszközeink, számtalan, más használati tárgyunk, lassan közlekedési eszközeink jelentős része és ezen kívül még sok, egyéb technológia működik az elektromos akkumulátorok megteremtette energia felhasználásával. Ezek a technológiák olyan *szolgáltatásokat* szolgálnak ki, mint a média, közösségi média, gyors, hatékony, biztonságos banki, gazdasági, állam infrastrukturális működés, társadalmi mobilitás és még sok egyéb. Így belátható, hogy az akkumulátor technológiák fejlődése meghatározza az emberiség fejlődésének sebességét is. Ezen felül a megújuló energiaforrások által termelt energia tárolásában is jelentős szerepet kapnak az elektromos akkumulátorok, mint fő tárolási alternatíva. Így az akkumulátorok a klímaváltozás elleni küzdelem, a zöldebb jövő záloga is egyben. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a kimerült „akkumulátorok jövője” környezetvédelmi szempontból is kardinális: ha nem tudunk alternatívát találni az akkumulátorok újra felhasználására vagy újra hasznosítására, akkor komoly erőforrásbeli és környezeti katasztrófának nézhetünk elébe. Mindezeket összefoglalva láthatjuk, hogy az akkumulátorok jövője az emberiség jövője.

1. Elméleti háttér

Az elektromos akkumulátorok energiatermelésben és -tárolásban történő alkalmazása azon alapul, hogy reverzibilis folyamatokban az akkumulátorban rejlő kémiai energiát elektromos energiává transzformáljuk, majd pedig az elektromos energiát kémiai energiaként tárolhatjuk, ezek a folyamatok pedig sokszor egymás után, fenntartható módon valósul meg. Más szavakkal a lemerítéskor a kémiai reakciók által termelt elektronokat fogyasztókra kötve kihasználhatjuk a reakcióban felszabaduló elektronmennyiséget, töltéskor a reverzibilis redox reakciót ($A + B \rightleftharpoons C$) megfordítva az elektromos áram fordított elektron- és ionvándorlást eredményezve visszarendezi a kiinduló állapotot. A lemerítés folyamatának hajtóereje a spontán szabadentalpia változás, a kémiai folyamatok végbemenését promotálja, amikor tölteni akarjuk a cellát, akkor ehhez plusz energiát kell befektetnünk. A szabadentalpiaváltozás arányos a rendszeren áthaladó töltések mennyiségével és a cella két pólusa közötti potenciálkülönbséggel. Ezek szerint minél nagyobb az elektrokémiai reakcióban összekapcsolt résztvevők közötti potenciál különbség, annál nagyobb energiát tudunk kinyerni az akkumulátorból [Gür, 2018].

1. ábra: Egy akkumulátor tipikus felépítése, sematikus ábra

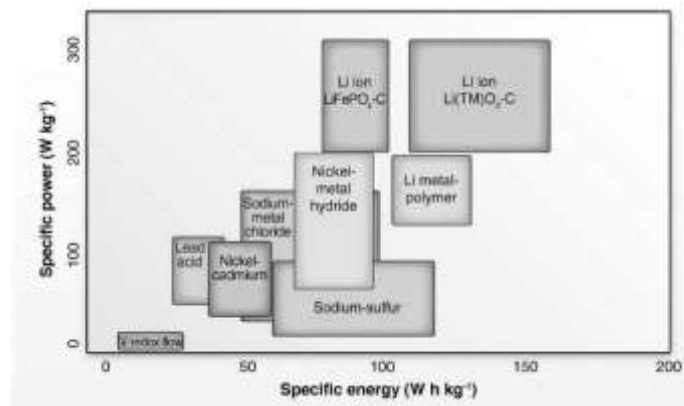

Forrás: GÜR, T. M. Review of electrical energy storage technologies, materials and systems: Challenges and prospects for large-scale grid storage. Energy and Environmental Science 11, 2696–2767 (2018).

Ahogy az 1. ábra is mutatja, az elektrokémiai cella két elektródból épül fel, amelyeket egy ionos vezetésre képes, de elektromosan szigetelő tulajdonságú elektrolit „köt össze”, így biztosítva az elektron- és ionvándorlást a két térrész között a lejátszódó kémiai folyamat során. Az elektródok általában nagy mennyiségben elérhető, jó ár-érték arányú, jó vezetőképességű anyagokból készülnek. A redox reakció redukciós és oxidációs folyamata tehát a két térrészben egymástól elválasztva zajlik le: a katódon redukció, az anódon oxidáció megy végbe. Az 1. ábra (a) részén az elektromos áram leadási folyamat, a (b) részén a töltési folyamat látható. A mai, általános értelemben vett „akkumulátorok” alatt azokat az elektrokémiai cellákat értjük, amelyek képesek az elektromos energia leadása után regenerálódni, majd újabb mennyiségű áramot szolgáltatni. Így a ciklusidejük, (mely egy lemerítési és visszatöltési folyamatot jelöl) nem 1, hanem - nyilvánvalóan szerencsés esetben jóval - több, mint 1. Az elmúlt évek legnagyobb eredménye a lítium-ion alapú akkumulátorok gazdaságossá tétele, hiszen napjainkra a legtöbb használati tárgyunkban alkalmazásra kerül ez a technológia. Jól jelzi ennek a folyamatnak az elismerését a 2019. évi Kémiai Nobel-díj is. Napjainkra számos különböző alapanyagokból készülnek az akkumulátor házak, kémiai

rendszerek [Liu, 2020] [Muench, 2016]. Az akkumulátorok különböző működési paramétereinek összehasonlítására jól alkalmazhatóak a Ragone diagramok (2. ábra). Ezen a fajlagos teljesítmény a fajlagos energia függvényében van ábrázolva, és jól mutatja a Li-ion alapú cellák előnyét a többi konstrukcióhoz képest, hiszen fajlagosan ez tud a legjobb teljesítménnyel leadni a legnagyobb mennyiségű elektromos energiát [Gür, 2018].

2. ábra: Különböző alapanyagból készült cellák Ragone diagramja

Forrás: GÜR, T. M. Review of electrical energy storage technologies, materials and systems: Challenges and prospects for large-scale grid storage. Energy and Environmental Science 11, 2696–2767 (2018).

Az akkumulátorokról elmondható, hogy jó ár-érték arányú és kompakt megoldást nyújtanak az energiatárolási feladatokban, szennyezés mentesen üzemelnek, mozgó (alkat)részek nélkül és jó hatékonysággal. Osztott energiatárolásra is lehetőségeket kínálnak, akár csak tárolás- és frekvenciaszabályozásra. Új belépők az akkumulátor konstrukciók közé az átfolyásos akkumulátorok, a NaS-akkumulátorok, az alkálifém-akkumulátorok és még sokan mások, melyek egyelőre még drágák, és fejlesztésre szorulnak, de nemsokára elérhetővé válhatnak az energiapiacra [Whittingham, 2006], [Barnhart, 2013].

Az akkumulátorok mindegyike hordozza azt a jó tulajdonságot, hogy kényelmesen és szállítható módon képesek az elektromos energiát a felhasználás helyére juttatni, ott pedig nagy hatékonysággal azt le tudják adni káros kibocsátás nélkül. A tárolható elektromos energia mennyisége, és az energialeadás ütemének mértéke a fajlagos teljesítményéből és energiájából adódik, illetve a cellafeszültség és a kapacitás függvénye. Ezek a paraméterek az akkumulátor anyagának kémiai jellemzőihez kapcsolódó termodinamikai és -kinetikai jellemzőktől függenek, így az elektród-anyagok megválasztásával közvetlenül befolyásolhatjuk a cella teljesítményét. Így a fő cél akkumulátor fejlesztésben az, hogy olyan anyagokat találhassunk, amelyekkel alacsony árú, jó újratölthetőségű, magas feszültség leadására képes, biztonságos és gyors elektronleadási és -felvételi képességgel rendelkező eszközöket gyárthassunk [Gür, 2018].

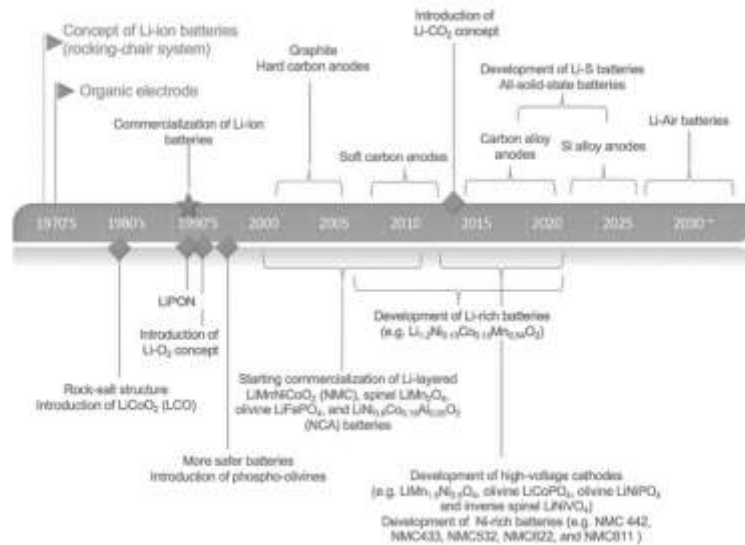
A következőkben azt fogom megvizsgálni, hogy milyen új, a meglévő technológiai kihívásokra választ adó elektromos akkumulátor megoldások vannak, amelyek az akkumulátorok jövőjét jelenthetik majd néhány évtizeden belül.

2. Új típusú energiatárolási megoldások

2.1 Lítium-ion alapú cellák jövője

A lítium-ion cellák nagymértékben elterjedtek az alkalmazásukat tekintve. Ez annak köszönhető, hogy nagy energiaűrűségük van, nagy hatékonyságúak, alacsony az ön-lemerítő tulajdonságuk és sokféle kémiai cél kielégíthető megfelelő cella elrendezéssel. Az elmúlt évtizedben különösen is megnőtt a kutatások száma a következő generációs Li-ion akkumulátorok iránt, amelyek nagymértékű töltési kapacitással és teljesítménnyel rendelkeznek. Ezeket különösképpen az elektromos autókhoz, hibrid autókhoz, repülőgépekhez és önálló elektromos eszközökhöz fejlesztették [KIM, 2015]. Azonban, mivel a Lítium-ion interkalációs mechanizmus alapján működő, hagyományos elektrokémiai cellák nem tudnak megfelelően nagy töltési kapacitást elérni, alkalmazásuk limitált [LIU, 2015]. Emiatt a kutatók figyelme a nagy energiasűrűségű Li-akkumulátorok fejlesztése felé irányul: úgy mint a Li- és Ni-gazdag átmenetifém oxidok, *high voltage spinels*, Li-kén, Li-levegő, szerves elektródok, Li-CO₂ és szilárd halmazállapotú cellák (3. ábra). Az új fejlesztések eredményeképp biztonságosabb, olcsóbb és hatékonyabb cellákat állítottak elő a kutatók [KIM, 2015].

3. ábra: A Li-ion alapú akkumulátor technológiák fejlődése (jelen + várható)

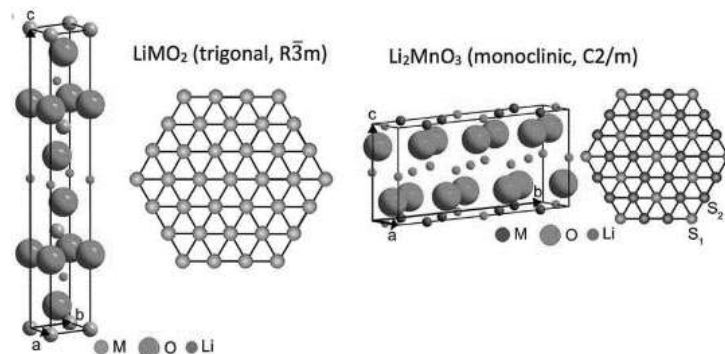
Forrás: GÜR, T. M. Review of electrical energy storage technologies, materials and systems: Challenges and prospects for large-scale grid storage. Energy and Environmental Science 11, 2696–2767 (2018).

Az új technológiák elterjedésének és gazdaságossá tételének jelenleg van jónéhány akadálya, melyeket meg kell oldani ahhoz, hogy sikeresen elterjedjenek a jó technológiák. Ezek közé tartoznak a fázis vándorlás, az elektrolit lebomlás, instabil SEI (solid electrolyte interface) képződése, térfogatú túlgulás és az elektród degradációja töltés/lemerítés közben [KIM, 2015].

A fejlett technológiák közé tartoznak a Magas feszültségű lítium-ion akkumulátorok [KIM, 2015], amelyeket nagy potenciállal tartanak számon magas 4,5-5,0 V feszültségű katódjuk miatt. A Spinel LiMn_{1.5}Ni_{0.5}O₄, az olivine LiCoPO₄, az olivine LiNiPO₄ és az inverz

spinel LiNiVO_4 a legígéretesebb katód anyagok a kategóriában. Magasabb töltési kapacitás elérésére tervezték őket, amelyet úgy érnek el, hogy mélyebb de-interkalációs állapotba képesek eljutni. Az említettek közül a legelső jó ciklikus stabilitással bír, valamint $250\text{ }^\circ\text{C}$ -ig jó termikus stabilitással rendelkezik. Az egyetlen fő probléma jelenleg velük az, hogy súlyos bomlást mutatnak $4,4\text{ V}$ feszültség felett [XU, 2016]. A Nagy kapacitású lítium-ion akkumulátorok [KIM, 2015] kutatása nagy hangsúlyt kapott az utóbbi években, az elektromos autókban (EV) történő alkalmazásuknak köszönhetően. Különösen nagy figyelmet kap ezek közül a *lítium-gazdag rétegelt oxid katód* ($x\text{Li}_2\text{MnO}_3 \cdot (1-x)\text{LiTO}_2$ ($T = \text{Mn, Ni, Co}$), Thackeray et al.). Ebben a katódban egy integrált fázist alkot a kristályszerkezeti szempontból különböző Li_2MnO_3 és LiTO_2 (4. ábra). Előnyük a figyelemre méltóan magas elméleti kapacitásuk ($>250\text{ mAh/g}$), magas kémiai potenciállal, lemerítési kapacitással, jó termikus stabilitással és alacsony árukkal együtt. Mindezzel együtt az első ciklust követően egy irreverzibilis kapacitás csökkentést szenvednek, amely egy komoly problémát jelent az alkalmazásukkor.

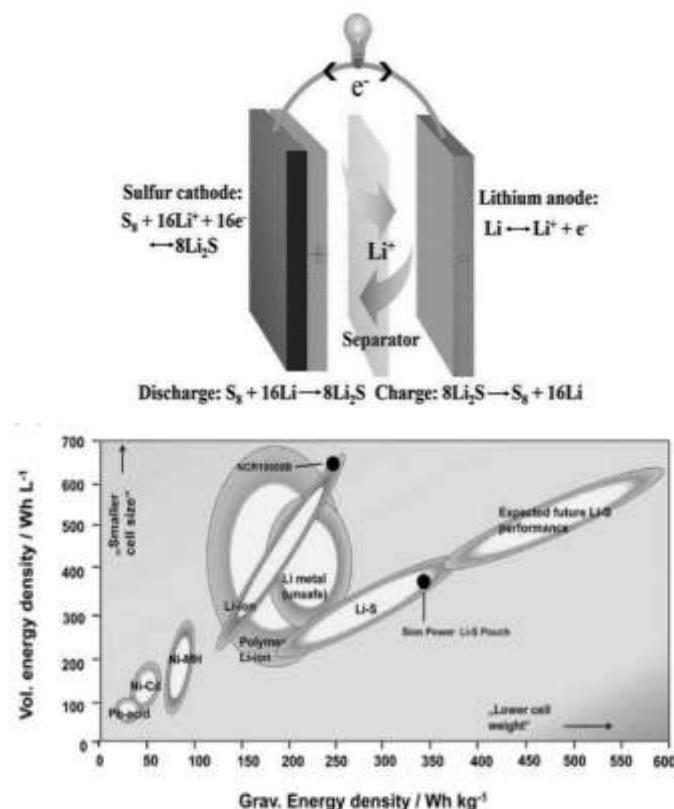
4. ábra: Nagy kapacitású lítium-ion alapú technológiák katód alapanyagai

Forrás: KIM, T., SONG, W., SON, D. Y., ONO, L. K. & QI, Y. Lithium-ion batteries: outlook on present, future, and hybridized technologies. Journal of Materials Chemistry A 7, 2942–2964 (2019).

A csúcstechnológiák közé tartoznak a lítium-kén akkumulátorok.[KIM, 2015] Ez az új generációs technológia egy nagyon ígéretes katód alapanyagot jelent. Nagyon magas elméleti kapacitást lehetünk képesek vele elérni (1675 mAh/g), nagyjából tízszeresét annak, amit a jelenlegi átmenetifém oxid katódokkal kapunk. Nagyobb az előfordulása, mint a kobalté vagy a nikkelé a földkéregben, és nagyon alacsony az ára. Az 5. ábrákon látható a Li-S elemek sematikus rajza, és az összehasonlítása a másik cellakonfigurációkkal. Az ígéretes tulajdonságai ellenére ennek a futurisztikus elrendezésnek akadnak hátrányai, melyek technológiai kihívást jelentenek a fejlesztők számára. A katódnak alacsony az elektromos potenciálja a Li/Li^+ rendszerrel összehasonlításban, alacsony az elektromos vezetőképességük, valamint a kén nagymértékű térfogati változást szenved ($\sim 80\%$), ami az akkumulátorház degradációjához vezet. A kén alapú katódoknak alacsony a forráspontjuk, ami tisztán kén tartalom csökkenéshez vezet.

5. ábra: a Li-S akkumulátorok sematikus rajza, és az összehasonlítása a többi katód alapanyaggal

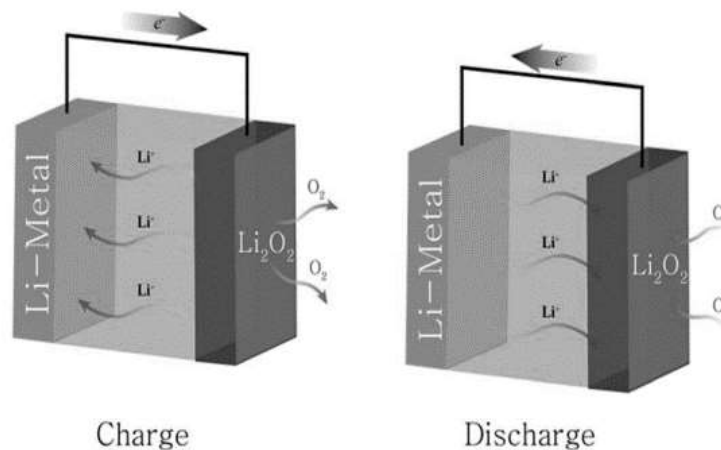
Forrás: KIM, T., SONG, W., SON, D. Y., ONO, L. K. & QI, Y. Lithium-ion batteries: outlook on present, future, and hybridized technologies. Journal of Materials Chemistry A 7, 2942–2964 (2019).

Mindezekon kívül a lemerítés és feltöltés folyamata során köztes reakciók játszódnak le, amelyek olyan nem kívánatos melléktermék keletkezéséhez vezetnek, mint pl a polyszulfidok (Li_2S_n ($3 < n < 8$)). Ezek oldódnak az elektrolitban, és ingázó mechanizmushoz vezetnek, amely kapacitáscsökkenést eredményez. A hosszú szénláncú polyszulfidok, melyek feloldódnak az elektrolitban, átvándorolnak az anódhoz, ahol kisebb rendű szulfidokká esnek szét. Ezután a kisebb rendű polyszulfidok visszavándorolnak a katódba, ahol újra-oxidáció zajlik le. Ez az „inga-effektus” olyan oldhatatlan termékeket eredményez, mint a Li_2S_2 vagy Li_2S , melyek ön-lemerítést és gyengébb vezetést okoznak. Ezek a gátak akadályozzák jelenleg legjobban a Li-S cellák elterjedését a piacon a több tíz éves kutatási tapasztalat ellenére is.

Másik csúcstechnológiának számító, ígéretes konstrukció a lítium-levegő akkumulátorok [Abraham, 1996]. 1996-ban mutatták be az első lítium-oxigén akkumulátort szerves elektrolittal, amely működési elve a fém lítium és oxigén redox reakcióján alapul. A konstrukció nagy elméleti energiasűrűségének köszönhetően nagy figyelemre tettek szert, hiszen jó alternatíva lehet a nagy kapacitású lítium-ion cellák kiváltására. A Li-levegő akkumulátorok anódja általában lítium-fém, a katód pedig egy szén mátrix, mely katalizátort tartalmaz. Az elektrolit típusától függően négyféle nagy csoportba rendezhetjük ezeket az akkumulátorokat: aprotikus, vizes, kevert és teljesen szilárd állapotú elektrolitot tartalmazó cellákat különböztethetünk meg. Ezek közül az aprotikusnak van a legnagyobb jelentősége,

hiszen ebben az esetben az elektrolit és az anód között egy instant gát alakul ki, ami megóvjja az anódot a redox reakciótól a töltési és lemerítés folyamatokban.

6. ábra: A Li-levegő akkumulátorok sematikus rajza

Forrás: KIM, T., SONG, W., SON, D. Y., ONO, L. K. & QI, Y. Lithium-ion batteries: outlook on present, future, and hybridized technologies. Journal of Materials Chemistry A 7, 2942–2964 (2019).

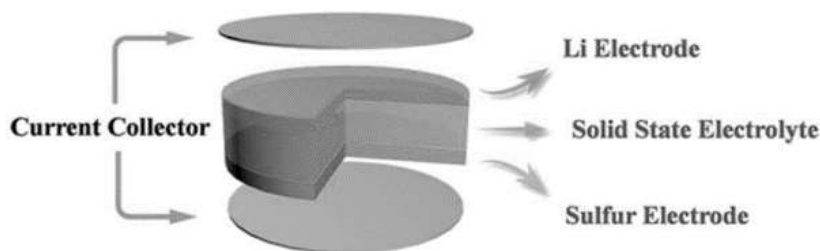
Az oxigén elektródhoz is kapcsolódnak kardinális elvárások. Az elektródnak nagy ionos és elektromos vezetőképességgel, elektrokémiai stabilitással, gyors oxigén-diffuzivitással kell rendelkeznie, emellett pórusos szerkezet szükséges a lemerítéskor keletkező melléktermék, a Li₂O₂ tárolására, mindemellett pedig nagy aktivitása kell, hogy legyen a redukción folyamatokban. Nagyon sokféle szén típusú elektródkonfiguráció létezik, mint például *carbon black*, szén-rost, szén nanocsövek, rGO és grafén-alapú anyagok. Napjainkban a nem szén alapú elektródok is napvilágot láttak ehhez a technológiához kapcsolódóan úgy, mint arany, nem pórusos arany, titán-karbid, titán-oxid, ruténium, ruténium-oxid, molibdén-szulfid, molibdén karbid és cobalt-oxid [KIM, 2015]. Ezek a fémek és fém-oxidok kiváló stabilitást mutatnak amellett, hogy kismértékben redukálják csak az oxigént.

Ugyancsak a csúcstechnológia csoportjába tartoznak a szerves alapú elektródot tartalmazó akkumulátorok. Szerves anyagok felhasználása a lítium akkumulátorok elektródjaként már évtizedek óta prezentált ötlet volt, azonban azóta kevesebb figyelem hárul rájuk [LEE, 2018]. Ez az elektród típus jó fenntarthatóságot, kielégítő környezetvédelmi szempontokat, alapanyagválasztás terén magasfokú rugalmasságot és kiindulási anyag terén bősége erőforrásokat mutat. Rengeteg féle szerves anyagot megvizsgáltak az elmúlt évtizedekben, mint például organoszulfurátokat, karbonil komponenseket, *radikális* szerves anyagokat és imin-csoportokat tartalmazó vegyületeket. Jelenleg a karbonil-csoportot tartalmazó molekulákat övezi a legnagyobb figyelem, mivel redox-aktivitásuk és redox potenciáljuk magas, valamint nagy mennyiségben rendelkezésre állnak. Sok figyelemreméltó és ígéretes kísérlet látott napvilágot a témában, azonban jónéhány hátrányuk tapasztalható, csakúgy, mint alacsony energiasűrűségük, gyenge vezetőképességük, gyenge reakciókinetikai adottságaik és az elektrolitban való oldhatóságuk nagy mértéke. Általános megoldás az ezen problémákon való felülkerekedésre, hogy valamilyen vezető komponens adnak a rendszerhez (pl szenet) vagy módosítják a szerkezeti anyagot vezetővel (szén nanocsövek, grafén).

A szilárd fázisú akkumulátorok fő komponense a szilárd elektród. Három nagy fő csoportra oszthatóak: szervetlen szilárd elektrolitok, szilárd polimer elektrolitok és vékony-

film szilárd elektrolitok. Garnet (pl. $\text{Li}_7\text{La}_3\text{Zr}_2\text{O}_{12}$), NASICON (pl. $\text{LiZr}_2(\text{PO}_4)_3$ (LZP)), szulfid (Li_2S – SiS_2 -alapú vagy Li_2S – P_2S_5 -alapú) és perovszkit-szerkezetűek ($\text{Li}_3\text{xLa}_{2/3-\text{x}}\text{TiO}_3$) a legszélesebb körben tanulmányozott alapanyagok. Közülük is az oxid típusú anyagok (garnets, NASICON és perovszkit) azok, amelyek a legnagyobb figyelmet kapnak köszönhetően a nagy kémiai stabilitásuknak, kiváló mechanikai tulajdonságaiknak, biztonságosságuknak és meglehetősen kielégítő vezetőképességüknek. Jó tulajdonságaik ellenére a rugalmatlanságuk és a drága termelési méretnövelésük beárnyékolta az elterjedésük sikerét.

7. ábra: Szulfid típusú szilárd elektrolitot tartalmazó cella

Forrás: KIM, T., SONG, W., SON, D. Y., ONO, L. K. & QI, Y. Lithium-ion batteries: outlook on present, future, and hybridized technologies. Journal of Materials Chemistry A 7, 2942–2964 (2019).

Ezek mellett a szulfid típusú szilárd elektrolitok (7. ábra) rugalmasak és jó vezetőképességgel rendelkeznek, azonban ennek az kialakításnak a hátránya az, hogy alacsony az oxidációs stabilitása és nem túlságosan kompatibilis az elektród anyagokkal, ezen felül pedig nedvesedés esetén csökken a stabilitása és H_2S képződés keletkezhet. A szilárd polimer elektrolitoknak (SPE) általában polietilén-oxidokat, poliakrilonitrilt, polivinilidén-fluoridot és polimetil-metakrilátot alkalmaztak. Nagy reménységnek számítottak azok a polietilén-oxidok, melyek lítium-sókat tartalmaztak, hiszen nem toxikusak, olcsók és nagy a kémiai stabilitásuk. A polimereket tartalmazó szilárd elektrolit rendszerek előnyösek abból a szempontból, hogy jó a rugalmasságuk, nagy a stabilitásuk kevés lítium tartalommal és kicsi a nyírási modulusuk, de egyúttal alacsony a termikus stabilitásuk, az ionos vezetőségük és az oxidációs potenciáljuk, mely hátrányokkal mindenképp meg kellene küzdenie ahhoz a kutatóknak, hogy igazán jól alkalmazhatóvá válhassanak a jövőben. A vékony film szilárd elektródok szintén nagy figyelmet kaptak, hiszen nagyobb energiasűrűségű termék előállítására érhető el az ő fejlesztésükkel. Emellett nagy a rugalmasságuk és kompaktabbak, mint a hagyományos cellák. Ezeket a típusú akkumulátorokat az 1980-as évek elején mutatták be először a $\text{Li}/\text{Li}_{3,6}\text{Si}_{0,6}\text{P}_{0,4}\text{O}_4/\text{TiS}_2$ kompozit alkalmazásával [Kanehori, 1983].

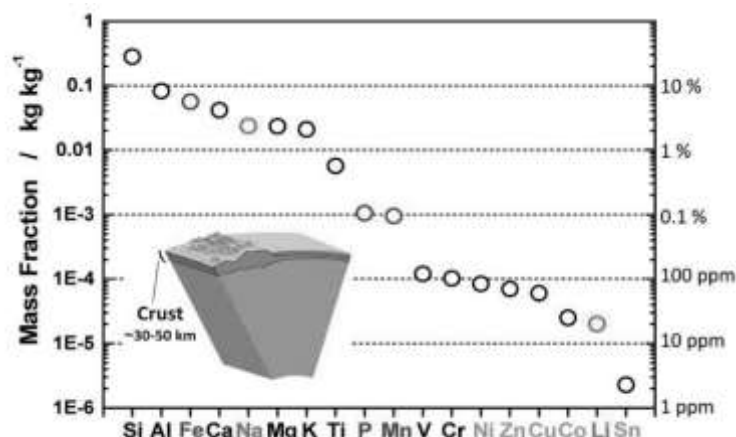
Lítium-szén-dioxid akkumulátorok az elmúlt években előző társaihoz hasonlóan nagy érdeklődést váltottak ki az akkumulátorfejlesztők közösségében. Ez a technológia azon alapul, hogy a szén-dioxid megkötése elektromos energia tárolásával párosul [KIM, 2015]. Egy közeli kutatás bebizonyította, hogy a lítium/szén-dioxid – oxigén rendszert alkalmazó akkumulátorok nagy irreverzibilis lemerítési kapacitást eredményeztek, még hozzá háromszor akkora, mint a lítium-levegő akkumulátorok. Később már kidolgozták ennek a reverzibilis változatát DMSO alkalmazásával, ami lítium-karbonát megfordítható képződését eredményezte. Ezen kívül megemlítendő, hogy a O_2 – CO_2 -t alkalmazó technológiák mellett megjelentek tisztán CO_2 -t, mint munkaelektrodát alkalmazó eljárások is [Wang, 2019] [Xu, 2020]. A lítium- CO_2 alapú elektrokémiai cellák kulcsfontosságú komponense a lítium-

karbonát, amely meghatározza, hogy az akkumulátorban lejátszódó folyamat megfordítható lesz-e, tehát az akkumulátor egyáltalán tud-e akkumulátorként működni. A Li_2CO_3 azonban szigetelő, és magas túlfeszültség kell ahhoz, hogy oxidálódhasson töltés közben. Erre a problémára is érkeznek innovatív megoldások, például ruténium katalizátor alkalmazásával. A lítium-szén-dioxid akkumulátorok mindenképpen egy nagyon ígéretes jövővel kecsegtető megoldásnak számítanak, hiszen egyszerre enyhíti a környezetvédelmi és energetikai problémákat. Emellett azonban a magas túlfeszültség igény és alacsony vezetési tulajdonságai miatt még sok kérdés megoldásra vár, amíg a gyakorlatba is helyezhető lesz a technológia.

2.2 Új típusú elektrokémiai cellák

Habár látjuk a lítium alapú akkumulátorok nagy előnyeit, és tudjuk, hogy olyan nagy, robusztus energiatárolási és -termelési eljárásról beszélhetünk, mely tényleges gyakorlati jelentőséggel bír, valamint a lítium alapú akkumulátorok fejlesztési irányainál láthattuk, hogy nehéz jobbat, jobban működőbbet, előnyösebb tulajdonságokkal rendelkező alternatívát találni. A lítium, mint alapanyag azonban sajnos rendelkezik olyan tulajdonságokkal, ami miatt érdemes alternatív akkumulátor alapanyag után néznie a kutatóknak. Elsősorban az a nagy kihívás a lítiummal, mint alapanyaggal (*elemmel*) hogy alacsony a relatív előfordulása a földkéregben, csupán 20 mg/kg, ahogy ez a 8. ábrán is látszik. Ezen kívül a nagy lítium lelőhelyek javarészt Dél-Afrikában, Chilében és Ausztráliában találhatók, ami forrásfüggőséget, ellátási bizonytalanságot és instabil árkörnyezetet a gyártók számára. Pontosan emiatt meg is tört a bizalom az akkumulátor-alapú technológiák irányába az elmúlt években, pedig jelenleg nagy léptékben csak a tömegközlekedés számít a lítium megbízható jelenlétére a piacon. Mindemellett a lítium gazdaságos újrahasznosítása megoldatlan probléma marad sajnos. Továbbá a lítium hasonló léptékben történő felhasználása tovább csökkenti a rendelkezésre álló természeti erőforrást, ami további kérdéseket vet fel a témában [Gür, 2018].

8. ábra: A különböző elektropozitív fémek előfordulása a földkéregben

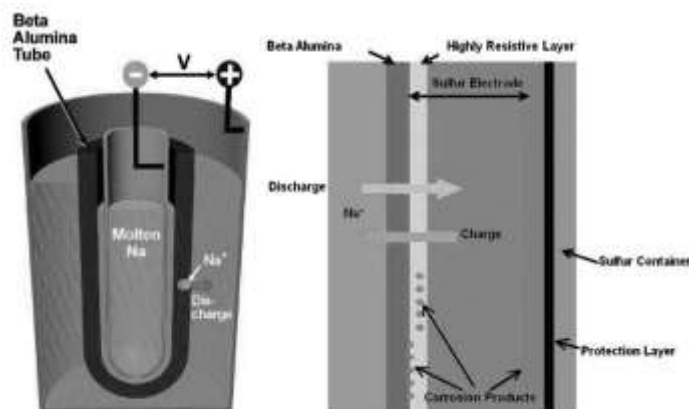

Forrás: GÜR, T. M. Review of electrical energy storage technologies, materials and systems: Challenges and prospects for large-scale grid storage. *Energy and Environmental Science* 11, 2696–2767 (2018).

Mindezzel ellentétben a többi *elektropozitív* fém, a 8. ábra tanúsága szerint, jobb mértékben előfordulnak a földkéregben és ezenkívül területileg is egyenletesen oszlanak meg a világon. A nátrium mindazonáltal az ötödik leggyakrabban előforduló elem a világon, ezenkívül pedig az óceánok is majd' végtelen erőforrást képeznek ezekből az elemekből. Tehát a nátrium, kálium, kalcium és magnézium alapú energiátároló és -termelő technológiák hatékony és alacsony költségű alternatívát képeznek a lítiummal működő, jelenlegi megoldásokkal szemben. Tehát annak ellenére, hogy a lítium elméleti kapacitása messze jobb, mint a többi elemé, a nátrium, kálium, kalcium és magnézium széleskörű előfordulása és olcsó előállításuk mégis felkeltette a figyelmet az elmúlt években [Gür, 2018]. A következőkben tehát ilyen típusú konstrukciókkal fogom folytatni a jövő akkumulátorainak bemutatását.

A nátrium-alapú cellák iránti érdeklődés már a '70-es évek óta jelen volt a tudományos közéletben, hiszen olcsó és életképes alternatívának tűnt az akkori lítium alapú tervek mellett, majdnem ugyanakkora energiabefektetés történet a nátrium alapú cellákba is, azonban a folyamat sokkal lassabb volt. A nátrium akkumulátorokban sajnos nem alkalmazható ugyanaz a puha grafit anódként, mint a Li-alapúakban, mert a nátriummal semmilyen vagy csak nagyon csekély elektromos aktivitást mutat. Ez az egyik fő akadálya volt a fejlesztéseknek. 2000 környékén lett meg az első nagyobb áttörés, amikor glükóz pirolízisével készített kemény szén anódot alkalmaztak a nátrium „tárolására”, ez az elrendezés pedig reverzibilis és lítium cellákhoz hasonló kapacitással rendelkezett. Több sikeres és sikertelen próbálkozás után a legnagyobb eredményeket a Na-S típusú cellákkal tudták elérni [Gür, 2018]. Ezen cella aktív anyagai olcsók, könnyen hozzáférhetőek és készen rendelkezésre állnak. Ezen felül a nátrium-kén rendszer magas cellapotenciállal rendelkezik (2,1 V) emellett magas az elméleti energiasűrűsége, energiahatékonysága, de ami a legfigyelemreméltóbb, az a nagy ciklikus teherbírása, ami csaknem 1000. Ezek a remek tulajdonságok egyértelműen ráirányították a figyelmet erre a technológiára. A technológia sematikus rajza a 9. ábrán látható. Japánban már sok helyen sikerrel alkalmazzák a technológiát többszáz MW-os léptékben csúcskiegészítő célra a közműszolgáltatók. Ahogy azt már a korábbi kéntartalmú technológiáknál említettem, itt is probléma a poliszulfid származékok oldhatósága az elektrolitban, amely egy sor probléma gyökere lehet.

9. ábra: A Na-S cella sematikus rajza

Forrás: GÜR, T. M. Review of electrical energy storage technologies, materials and systems: Challenges and prospects for large-scale grid storage. Energy and Environmental Science 11, 2696–2767 (2018).

A nátrium alapú technológiák utáni különösebb érdeklődés akkor indult meg, amikor a Na- β -aluminátok ($\text{Na}_2\text{O} \cdot 11\text{Al}_2\text{O}_3$, or $\text{NaAl}_{11}\text{O}_{17}$), és azok előnyös vezetési képességeik felfedezésre kerültek. A 9. ábra a Na-S cella tubuláris elrendezését és működési elvét mutatja. Az átlagos működési hőmérsékleten, 300-350 °C-on a nátrium anód és a kén katód is olvadékos állapotban van jelen. Általánosan a Na- β -aluminát számára átjárhatatlan elektrolit membrán tárolja az olvadt nátriumot, és tartja távol az olvadt kéntől. A nátrium-kén olvadékos állapotú akkumulátorok annak ellenére, hogy a piacon elérhetőek, és olyan előnyös tulajdonságaik vannak, mint a bőségesen rendelkezésre álló alapanyag, a nem toxicitás, a környezet számára nem káros anyagokat tartalmaznak, kis működtetési költség, ciklikus rugalmasság, hosszú élettartam, nagy tárolási kapacitás és hatékonyság, rendelkeznek néhány technikai kihívással. Első ilyen kihívás a korrózió és a gőzvesztés. Magas működési hőmérsékletük miatt a nagyon reaktív olvadékos állapotú komponensek komoly technikai kihívást jelentenek, hiszen a nátrium és kén származékok különösen is korrozívak ilyen hőmérsékleten. Emiatt nagyon drága anyagokat kell használni ahhoz, hogy megfelelően tárolhassuk ezeket a korrozív komponenseket.

Az átfolyós akkumulátorok technológiája egy igen ígéretes elgondolás az elektromos energia hosszútávú tárolása szempontjából, hiszen könnyen méretnövelhető, gyors reagálásúak magas az energiasűrűségük, ami könnyen tudja balanszírozni az input feszültség ingadozását és hosszú az élettartamuk a lemerítési-feltöltési ciklusokat tekintve. Vitathatóan ugyan, de nagy előnye az átfolyós akkumulátoroknak, hogy el tudják választani a névleges teljesítményt az energiatároló kapacitástól, amelyre a hagyományos energiatároló cellák nem voltak képesek. Ez az előny nagy szabadságot és rugalmasságot ad a különböző átfolyós akkumulátor technológiák tervezésekor.

10. ábra: A különböző akkumulátortípusok összehasonlítása

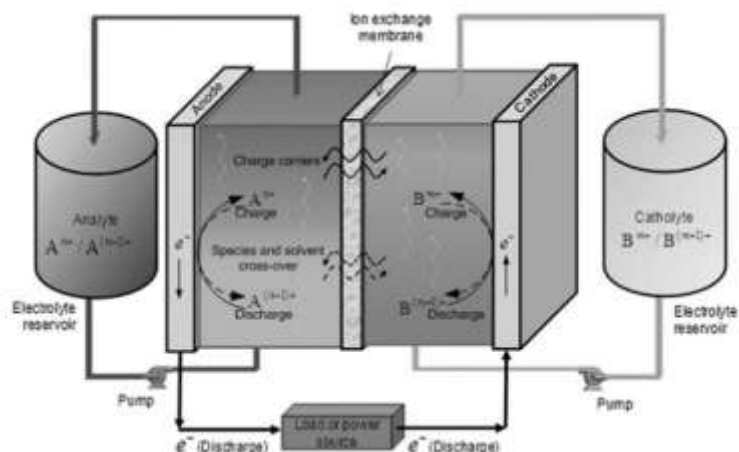
technology	typical power (MW)	discharge time	storage capacity cost (\$/kWh)	life time (cycle/years)	efficiency (%)	drawbacks
supercapacitors	0.25	<1 min	500–3000	500000/20	>90	explosion hazard, low energy density, cost
regenerative fuel cells with hydrogen storage	10 ^a	>5 h		13	40–50	low-density storage, high cost, safety
lead-acid batteries	0.5–20	3–5 h	65–120	1000–1200/3–4	70–80	low energy density, short lifetime, temperature sensitive
Li-ion batteries		1–5 h	400–600	750–3000/6–8	80–90	cost, safety, short lifetime, self-discharge, temperature sensitive
NAS battery	0.25–1	6–8 h	360–500	2500–4500/6–12	87	cost, high-temperature operation, safety
flow battery (VRB)	0.5–12	10 h	150–2500	500–2000/10	70	low energy density

^aProjected.

Forrás: SOLOVEICHIK, G. L. Flow Batteries: Current Status and Trends. Chemical Reviews 115, 11533–11558 (2015).

A 10. ábra bemutatja a különböző, előzőekben felsorolt és hagyományos technológiák előnyeit és hátrányait egymáshoz viszonyítva. Az ábrán látható, hogy ez az akkumulátortípus rendelkezik a legnagyobb lemerítési idővel és az egyik leghosszabb élettartammal. Egyúttal azonban a magas ára, alacsonyabb hatásfoka, magas hőmérsékletű üzemelési környezete és alacsony energiasűrűsége van, amely tulajdonságok hátrányt jelentenek az alkalmazás terén. Az átfolyós redox elektrokémiai cellákban (RFBs) legalább egy elektród egy elektroaktív anyag oldatát tartalmazza, és energia akkor generálódik vagy tárolódik, amikor az oldat átáramlik a cella anódján vagy katódján. Az anód és a katód egymástól egy ioncserélő vagy mikropórusos membránnal van elválasztva, amikor az elektrolit átfolyik rajta, akkor redox reakciót generál az anód és katód között. Ezt mutatja a 11. ábra.

11. ábra: Az átfolyásos akkumulátorok sematikus rajza

Forrás: SOLOVEICHIK, G. L. Flow Batteries: Current Status and Trends. Chemical Reviews 115, 11533–11558 (2015).

Ha néhány ilyen cellát párhuzamosan vagy sorba kapcsolunk, akkor működhetnek csoportosan is. Az elektrolitok különálló tartályokban vannak tárolva, és onnan szállítja át az akkumulátorba azt egy pumpa vagy bizonyos esetekben a gravitáció. Az átfolyásos akkumulátorok nagy előnye, hogy elválasztva vannak a résztvevő komponensek, a leadott áram mennyiségét jól lehet szabályozni vele az áramlási sebesség függvényében, és gyorsan, mechanikusan lehet tölteni.

Az átfolyásos akkumulátorok legfőbb forradalmi újítása az, hogy el lehet különíteni a teljesítményt és az energiát. A teljesítményt az akkumulátorok kontrollálják a, az energiát a tartályokban lévő elektrolit. Így megnövelt kontrollt bírnak az energiátároló rendszer felett, amivel megnövelhetjük a tárolókapacitást. Ezzel pedig azt lehet elérni, hogy a megújuló energiaforrásokból származó nem állandó intenzitású áramot gazdaságosan tárolhassuk, így meg tud birkózni a felhasználói fluktuációval, röviden: össze tudjuk kötni a feleslegesen termelt (éjszaka termelt szélenergia) áramot a lakossági felhasználással. Jelenleg azonban a magas telepítési és fenntartási költségek miatt még nem terjedt el ez a technológia [Weber, 2011].

3. Befejezés, összegzés

Az előbbieken kisebb összefoglalást tettem tehát arról, hogy milyen jelenleg is fejlesztés alatt álló technológiák vannak arra irányulón, hogy a most használatban lévő lítium-ion alapú elektrokémiai cellákat felválthassuk. Ezeket a technológiákat két nagy csoportban vizsgáltam meg: a lítium és nem lítium alapú technológiák szerint különítettem el a csoportokat. A lítium alapú technológiák fejlesztésében a mostani akkumulátorok nemkívánatos tulajdonságainak kijavítása a fő cél (energiasűrűség-, kapacitásnövelés stb.). A nem lítium alapú technológiáknál a lítium nem kívánatos tulajdonságait próbálják kiváltani (drága, nem egyenletes és kifogyóban lévő erőforrás) vagy olyan új konstrukciókat fejlesztenek, melyek képesek választ adni a legnagyobb energiátárolási kihívásokra (gazdaságos és fluktuációkra reagálóképes tárolása az elektromos energiának).

Irodalomjegyzék

- ABRAHAM, K. M. & JIANG, Z. ELECTROCHEMICAL SCIENCE AND TECHNOLOGY A Polymer Electrolyte-Based Rechargeable Lithium / Oxygen Battery. *Journal of The Electrochemical Society* 143, 1–5 (1996).
- BARNHART, C. J. & BENSON, S. M. On the importance of reducing the energetic and material demands of electrical energy storage. *Energy and Environmental Science* 6, 1083–1092 (2013).
- GÜR, T. M. Review of electrical energy storage technologies, materials and systems: Challenges and prospects for large-scale grid storage. *Energy and Environmental Science* 11, 2696–2767 (2018).
- KANEHORI K *et al* Thin film solid electrolyte and its application to secondary lithium cell. 0, 240 (1983).
- KIM, T., SONG, W., SON, D. Y., ONO, L. K. & QI, Y. Lithium-ion batteries: outlook on present, future, and hybridized technologies. *Journal of Materials Chemistry A* 7, 2942–2964 (2019).
- LEE, S. *et al*. Recent Progress in Organic Electrodes for Li and Na Rechargeable Batteries. *Advanced Materials* 30, 1–45 (2018).
- LIU, C., LI, F., LAI-PENG, M. & CHENG, H. M. Advanced materials for energy storage. *Advanced Materials* 22, 28–62 (2010).
- LIU, W. ET AL. Nickel-Rich Layered Lithium Transition-Metal Oxide for High-Energy Lithium-Ion Batteries. *Angewandte Chemie - International Edition* 54, 4440–4457 (2015).
- MUENCH, S. ET AL. Polymer-Based Organic Batteries. *Chemical Reviews* 116, 9438–9484 (2016).
- SOLOVEICHIK, G. L. Flow Batteries: Current Status and Trends. *Chemical Reviews* 115, 11533–11558 (2015).
- WANG, R. *et al*. Safety-reinforced rechargeable Li-CO₂ battery based on a composite solid state electrolyte. *Nano Research* 12, 2543–2548 (2019).
- WEBER, A. Z. *et al*. Redox flow batteries: A review. *Journal of Applied Electrochemistry* 41, 1137–1164 (2011).
- WHITTINGHAM, M. S. Materials challenges facing electrical energy storage. *MRS Bulletin* 33, 411–419 (2008).
- XU, Y. H., ZHAO, S. X., DENG, Y. F., DENG, H. & NAN, C. W. Improved electrochemical performance of 5 V spinel LiNi_{0.5}Mn_{1.5}O₄ microspheres by F-doping and Li₄SiO₄ coating. *Journal of Materiomics* 2, 265–272 (2016).
- YU, X. & MANTHIRAM, A. Recent Advances in Lithium–Carbon Dioxide Batteries. *Small Structures* 1, 2000027 (2020).

III. Bölcsészettudományok

Hargitai Lili

V1-szerkezet a holland feltételes módban

*Szakmailag ellenőrizte: Albertné Dr. Balázs Julianna,
KRE BTK Néderlandisztika Tanszékének egyetemi docense*

A holland nyelvben a germán nyelvekre jellemző V2-szórend mellett előfordulhat V1-szórend is, azaz amikor a ragozott ige első helyre kerül a mondatban. Dolgozatom két V1-szórendű, feltételes módú szerkezetet vizsgál, melyek a közös szórend mellett abban is hasonlítanak, hogy viszonylag aktuális nyelvi változások, és vélhetően olyan tendenciáknak köszönhetik térnyerésüket, amelyekben a hiperkorrekció szerepet játszik. A jelenségek előfordulását mind az írott, mind a beszélt holland nyelvben vizsgáltam, előbbit korpuszelemzés, utóbbit kérdőívezés módszerével. A dolgozat emellett kitér a belgiumi és hollandiai holland nyelvváltozatok közötti különbségekre is a témával összefüggésben. Kutatásom tehát egyfajta pillanatképet nyújt két holland nyelvi változás jelenlegi állapotáról.

1. Bevezetés

A World Atlas of Language Structures Online [Dryer & Haspelmath, 2013] kettő domináns szórendet tulajdonít a holland nyelvnek, mégpedig az SVO és SOV rövidítéssel jelöltek, ahol S (*subject*) az alanyt, V (*verb*) az igét és O (*object*) a tárgyat jelöli. Az első rövidítés tehát azt jelenti, hogy a ragozott ige a holland kijelentő módú főmondatokban a második helyen áll, míg az SOV jelölés az úgynevezett mellékmondati szórendre utal. Ezen két tipikus szórend mellett megjelenhet a V1-szórend is, azaz amikor a ragozott ige a legelső helyre kerül a mondatban [Bruins & Salverda, 2007]. Dolgozatom két ilyen szórendű, feltételes módú szerkezettel foglalkozik. Mindkét általam vizsgált jelenség aktuális, az egyiket 1988-ban fedezték fel, és azóta nyer egyre nagyobb teret, rendkívül fontos változásokat hozva a holland feltételes módú mondatok szórendjében. Az eddig tiltott, úgynevezett Croma-mondatok szórendje válik ugyanis egyre inkább a beszélt és írott nyelv természetes részévé, vélhetően egy olyan tendencia révén, melyben a hiperkorrekció is szerepet játszik. A Croma-mondatokban a feltételes mondat mindkét tagmondata inverzióval kezdődik, azaz V1-sorrend lép fel, például:

(1) **Regent het** morgen, **blijf ik** thuis. (Ha holnap esik az eső, otthon maradok.)

1997-ben ez a mondattípus az „agrammatikus” helyett az „informális” címkét kapta a holland grammatikai szabályzatokban, azonban a mai nyelvhasználatot vizsgálva úgy tűnik, hogy ez a jelző sem állja már meg a helyét. Kutatásom egyik része tehát arra irányul, hogy 1988 óta mennyire terjedt el a Croma-jelenség a hollandiai és belgiumi hollandban, az írott (korpusz) és a beszélt nyelvben (kérdőív).

Kutatási kérdés 1: *A többi szórendhez képest milyen gyakran fordulnak elő Croma-mondatok a korpuszban?*

Kutatási kérdés 2: *A kérdőívben kirajzolódnak-e használat- és elfogadásbeli különbségek a demográfiai adatok mentén (különös tekintettel a területi különbségeket nézve)?*

Hipotézis 1: *A Croma-jelenség előfordulása nem véletlenszerű a kérdőívben, ezért a releváns példamondatok elfogadása között is, illetve az elfogadás (passzív ismeret) és az aktív használat között is van összefüggés.*

A másik V1-szerkezettel foglalkozó kérdéskör két holland segédige feltételes módú használatára irányul: a *mocht(en)*-t és a tipikusan belgiuminak nevezett körülbelüli megfelelőjét, a *moest(en)*-t vettem össze a kérdőívemre érkezett válaszok alapján. A releváns és kiemelkedő szakirodalom alapján [Boogaart, 2007; Beekhuizen, 2008; Diepeveen et al., 2006] az alábbi kutatási kérdést és hipotéziseket állítottam fel.

Kutatási kérdés 3: *Adódik-e összefüggés a Croma-jelenség és a mocht(en)/moest(en) elfogadása között?*

Hipotézis 2: *A mocht(en) a hollandiai, a moest(en) pedig a belgiumi válaszadók körében lesz szélesebb körben elfogadott és alkalmazott.*

Hipotézis 3: *A kérdőív kitöltői a mocht(en)-t nem használják irreális jelentésben.*

2. Elméleti háttér

2.1 V1-szerkezet, mint erős nyelvi jel

A kutatásom elméleti hátterét Beekhuizen és Leuschner tudományos vitája keretezi, amelynek középpontjában az az eldöntetlen kérdés áll, hogy erős nyelvi jelnek tekinthető-e a függő V1-szerkezet a holland nyelvben. Erős nyelvi jel alatt azt értik, hogy egy adott nyelvtani forma már önmagában is hordoz egy jól körülhatárolható nyelvi jelentést. Beekhuizen [2016] úgy véli, a V1-konstrukció csak az esetek egy részében utal feltételes módra, az általa felállított tipológia másik két kategóriájában azonban a V1-szórend kontrasztot (1), illetve ellentétet és a beszélő erős meglepődését (2) sugallja [Beekhuizen, 2016]:

- (1) **Werden** in 1942 vijfentachtig onderzeeboten tot zinken gebracht, in 1943 **was** dit aantal gestegen tot tweehonderdenzevenentachtig. (Míg 1942-ben nyolcvanöt tengeralattjárót süllyesztettek el, ez a szám 1943-ra kétszáznyolcvanhétre nőtt.)
- (2) **Zit** je voor jaren in de cel, **moet** je nog verhuizen ook. (Ha évekig börtönben ülsz, még költöznöd is kell.)

Beekhuizen a fenti mondatokat nem tekinti feltételes módúnak, szerinte a szórend tehát nem erős nyelvi jel, mert nem mindig feltételességet fejez ki. Leuschner [2016] azonban egy grammatikalizációs folyamat eredményeként tekint arra, hogy az (1)-(2) példák látszólag miért nem feltételes módúak. Tanulmányában továbbá bevezeti a Sweetser [1990] által használt fogalmakat, aki megkülönböztet tartalmi (*content-level linkage*) és ismereti (*epistemic-level linkage*) alapú feltételességet. Míg az előbbi ok-okozati alapon nyugszik, az utóbbi inkább egy logikai következtetés eredménye. Leuschner [2016] szerint ez a továbbágyalás az alapja annak, hogy a Beekhuizen [2016] által hozott (1) és (2) példamondatokat is feltételesnek tekinthetjük, ezek ugyanis ismereti alapú feltételesség jelentését hordozzák magukban. Tanulmánya végén Leuschner [2016] Beekhuizennel [2016]

ellentétben tehát arra a konklúzióra jut, hogy a V1-konstrukció igenis fontos, jól körülhatárolható nyelvi jelentést hordoz a hollandban, nevezetesen minden esetben valamilyen feltételeességet fejez ki.

2.2 Szórend és szemantikai integráltság összefüggése

Renmans & Van Belle [2003] szerint a mellékmondat mátrixmondatba való formális inkorporáltsága egyenes arányosságban áll a szemantikai integráltság mértékével. Ez utóbbi alatt a mátrix- és mellékmondat tartalma közötti fogalmi kapcsolatot értjük. Renmans & Van Belle [2003] követik König & Van der Auwera [1988] meghatározását: a formális inkorporáció feltételes mondatok esetén azt jelzi, milyen mértékben része a mellékmondat (akár előrevetve, akár második tagmondatként) a mátrixmondatnak. Három lehetőséget vázolnak fel: amikor a mellékmondat az első helyre lép, és a következő tagmondatban megjelenik a V1-szórend, a formális inkorporáció a legmagasabb (integratív). Kisebb mértékű az inkorporáltság a második esetben, amikor egy rezumptív szó (hollandban a *dan*, magyarban „akkor”) előzi meg a mátrixmondatot. A nem-integratív esetekben pedig a mellékmondatot egy V2-sorrendű mátrixmondat követi.

- (3.) (a) Als het morgen regent, blijven we thuis. (Ha holnap esik az eső, otthon maradunk.)
- (b) Als het morgen regent, dan blijven we thuis. (Ha holnap esik az eső, akkor otthon maradunk.) [rezumptív]
- (c) Als je dorst hebt, er is limonade in de koelkast. (Ha szomjas vagy, van limonádé a hűtőben.) [nem-integratív]

Dancygier & Sweetser [2005] angol nyelvre vonatkozó tanulmánya tovább árnyalja a feltételes mondatok tipológiáját. Az ő elméletük szerint a feltételes szerkezeteket az általuk létrehozott mentális tér milyensége alapján lehet könnyen csoportosítani (*Mental Space Theory*). A Boogaart [2007:8] által tartalminak nevezett feltételelesség náluk eredetileg „prediktívként” szerepel. Klasszikus példája ennek a 3. (a) mondat, ahol egyben egy alternatív forgatókönyvet is felvázol a beszélő: amennyiben nem esik az eső, akkor viszont nem maradunk otthon. Ezen belül azonban Dancygier & Sweetser [2005] további alfajokat különböztetnek meg. A legtöbb feltételes mondatban közös, hogy egy „alternatív világot” hoznak létre, azaz egy olyan teret, amely nem azonos a valósággal. Ezen mentális tér milyensége alapján további két típusú feltételeességet lehet megkülönböztetni: hipotetikus tartalmi feltételelesség esetében a beszélő úgy véli, a mondat tartalma valamikor a jövőben megvalósulhat, ugyan nem a beszéd pillanatában, de valamivel később, adott körülmények megváltozásával, például:

- (4) Mocht je nog vragen hebben, dan kun je altijd even contact met ons opnemen. (Ha lenne még kérdésed, bármikor felveheted velünk a kapcsolatot.)

Ezzel ellentétben az irreális tartalmi feltételes mondatokban a beszélő megtagadja annak lehetőségét, hogy a feltétel valaha megvalósuljon, mivel az összeegyeztethetetlen a valósággal, jelenlegi ismereteinkkel a világról [Boogaart, 2007]:

- (5) Moest het altijd licht zijn, zouden we niet komen tot dag en nacht. (Ha mindig világos lenne, akkor nem lennének nappalok és éjszakák.)

A (4)-(5) mondatokkal szemben a nem-tartalmi (nem-prediktív) feltételes mondatok közé soroljuk a 3. (c) mondatot. Ebben ugyanis nem valódi feltételről van szó, a beszélő nem azt szeretné kifejezni, hogy csak akkor van limonádé a hűtőben, amennyiben szomjas a beszélőtársa. Sokkal inkább felhatalmazza, illetve kéri beszédpartnerét, hogy szolgálja ki magát limonádéval, ha szomjas. A beszéden, mint aktuson, nevezetesen utasításon van a hangsúly, nem pedig valamilyen tényleges feltételen.

2.3 A Croma-jelenség

A Croma-jelenség megfigyelése Joop van der Horst holland nyelvész nevéhez köthető, aki egy 1988-ban íródott cikkében egy akkoriban nagyobb teret nyerő nyelvi jelenségre hívta fel a figyelmet. Észrevette, hogy egyre gyakrabban használatos a legfontosabb holland grammatikai szabályzat, az akkori ANS [1984] által még helytelennek nyilvánított szórend:

- (6) **Hou je** van vlees, **braad je** in Croma. (Ha szereted a húst, Cromában sütsz.)

A jelenséget Van der Horst a (6)-os példamondat alapján nevezte el, ugyanis ez a szlogen egy közismert holland sütéshez használt termék reklámjában szerepelt. Szerinte a fenti mondatból nem lenne kihagyható a rezumptív *dan*, kivéve, ha felszólító módról lenne szó (Ha szereted a húst, süss Cromában!), azonban nyilvánvalóan nem ez a mondat helyes interpretációja [Van der Horst, 1988]. A nyelvész *dan*-nal kapcsolatos anyanyelvi intuícióit egyébként az akkori ANS [1984] példái is teljes mértékben alátámasztották:

7. (a) **Als** je je ziek voelt, **dan** moet je thuis blijven. (Ha betegnek érzed magad, otthon kell maradnod.)
- (b) **Als** je je ziek voelt, **moet je** thuis blijven.
- (c) **Voel je** je ziek, **dan** moet je thuis blijven.
- (d) ***Voel je** je ziek, **moet je** thuis blijven.

Látható, hogy a holland mondat elejéről a „ha” szó megfelelője elmaradhat, azonban az inverziós kezdés után a *dan* elhagyása nem megengedett, amelyet az ANS [1984] a 7. (d) mondat megcsillagozásával jelöl. Van der Horst az ANS [1984] 659. oldalára hivatkozik, azonban a vonatkozó fejezetben (Voorwaardelijke voegwoorden: als, wanneer, indien, ingeval, zo; mits, tenzij, tenware) azóta azt találjuk, hogy a 7. (d) mondat már nincs megcsillagozva agrammatikusként, hanem az „informális” megjelölést kapta. Az 1997-es második kiadás tehát már figyelembe vette a nyelvi változást. Joop és Kees Van der Horst [1999] számtalan példával támasztják alá azt a nézetet is, mely szerint a Croma-mondatok előfordulása valójában nincs leszűkítve az informális nyelvhasználatra vagy a reklámok nyelvezetére, annak ellenére, hogy az ANS [1997] informális címkével látta el a Croma-példamondatot. Ahhoz azonban, hogy ezeket a mondatokat mindenki elfogadhatóak találja, még legalább egy generációnyi időnek kell elteltie szerintük. Azt, hogy ez a változás mostanra bekövetkezik, illetve bekövetkezett a hollanban, Van der Horst & Van der Horst [1999] nem tartják meglepőnek. Azt sokkal inkább, hogy eddig miért nem történt meg. A *dan* elhagyása ugyanis valójában egy kivételt szüntet meg, mivel a „hagyományos”, azaz *als*-szal

bevezetett feltételes mondatok esetében a *dan* elhagyható. A tiltás csak egyetlen mondat típusra vonatkozott. Az ilyen kivételek megszüntetése pedig a nyelvi változás egy elég gyakori fajtája. A Croma-jelenséggel kapcsolatban felvetődik a hiperkorrekció lehetősége is: írásban ugyanis a *dan* használata abszolút kerülendő, míg szóban, főleg hosszú tagmondatok esetében gyakori. Aki írásban túl gyakran próbálja elhagyni a *dan*-t, előfordulhat, hogy olyan esetben is megteszi, amikor azt a nyelvtani szabályok nem írják elő. Van der Horst & Van der Horst [1999] szerint nem kizárt tehát, hogy ez a hiperkorrekciós írásbeli jelenség hozzájárul ahhoz, hogy a Croma-mondatok szóban is egyre gyakoribbak.

2.4 *Mocht(en)* vagy *moest(en)*? - különbségek a hollandiai és belgiumi nyelvváltozatban

A holland és belga nyelvváltozat közötti különbségeket Boogaart [2007] tanulmánya a *mocht(en)* és *moest(en)* használatának vizsgálatán keresztül közelíti meg. Ebben a kutatásban kirajzolódott, hogy a *mocht(en)* inkább a hollandiai, míg a *moest(en)* szinte kizárólag a belga nyelvhasználatra jellemző. Boogaart a beszélt holland nyelv korpuszát (CGN-*Corpus Gesproken Nederlands*) használta. Hogy mennyire nem jellemző a *moest(en)* a hollandiai nyelvhasználatban, azt jól szemlélteti, hogy a hollandiai korpuszban (NNL) 0 találat volt rá, míg a *mocht(en)*-ra 40 találat adódott. Eközben a belgiumi beszélt nyelvi korpuszban (BNL) 84-szer fordult elő a *moest(en)* és csak 20-szor a *mocht(en)*. Kutatásában Boogaart [2007] még egy adatra felhívja a figyelmet, mely a *moest(en)* és *mocht(en)* használati lehetőségeiről szól.

1.táblázat: A *mocht(en)* és *moest(en)* használati lehetőségei

		INHOUDELIJK CONDITIONEEL		NIET-INHOUDELIJK CONDITIONEEL
		HYPOTHETISCH	IRREALIS	
NNL	<i>moest</i>	-	-	-
	<i>mocht</i>	8	0	20
	<i>als + moest</i>	-	-	-
	<i>als + mocht</i>	3	0	2
BNL	<i>moest</i>	7	24	17
	<i>mocht</i>	6	2	5
	<i>als + moest</i>	12	11	6
	<i>als + mocht</i>	2	0	1

Forrás: Boogaart, 2007

Az 1.táblázatból az szűrhető le, hogy a hollandiai nyelvhasználatra jellemző *mocht(en)* eggyel kevesebb funkciót tölthet be, mint a belga *moest(en)*, nevezetesen nem használható irreális kontextusban. Ezek azok, amelyben a protasis, a feltételes mondat feltételt tartalmazó tagmondatának megvalósulására a beszélő semmilyen esélyt nem lát (lásd: (5) mondat).

Van der Wouden [1998] ugyanakkor azt állapította meg, hogy már a belgiumi nyelvhasználatban is gyakoribb a *mocht(en)* használata, mint a *moest(en)*-é. Ebben az esetben egy hiperkorrekciós jelenség lép fel, melynek lényege, hogy a belgák automatikusan *mocht(en)*-ra váltanak a *moest(en)* helyett. Emögött történelmi okok állhatnak [Diepeveen et

al., 2006]. Stoops [1959] azt írja a *moest(en)* használatáról, hogy ez a gallicizmus a dél-holland nyelvhasználatban elég elterjedt, szerinte egy „mélyen gyökerező gazról” van szó. Demol [1973] „deviáns *moest(en)*-használatot” említ, Haeseryn [1996] pedig arról ír, hogy habár évtizedek óta vehemensen küzdenek ellene, a *moest(en)* használata nem szűnt meg, igen gyakran lehet hallani. Mind a Van Dale [2005], mind az ANS [1997] megjegyzi, hogy a *moest(en)* elsősorban a belgiumi nyelvhasználatban jellemző. A történeti részt áttekintve érthető, miért veti fel többek között Diepeveen et al. [2006] és Boogaart [2007] is a hiperkorrekció lehetőségét a belgiumi beszélők esetén: amelyik belga úgy tudja, a *moest(en)* „nem helyes”, megpróbál minden esetben automatikusan *mocht(en)*-re váltani, még akkor is, ha egy hollandiai hollandot beszélő nem használná azt.

3. Korpuszkutatás

Egy Sketch Engine nevű online korpuszlingvisztikai eszköz segítségével megvizsgáltam, hogy milyen gyakorisággal fordulnak elő a különböző szórendű, azaz különböző szemantikai integráltságú feltételes mondatok az írott hollandban. Emellett arra a kérdésre is kerestem a választ, hogy a Croma-jelenség térnyerése vajon szignifikánsan észlelhető-e a holland nyelvű korpuszban.

A Sketch Engine egy nyelvészek számára kifejezetten hasznos program, ugyanis amellett, hogy több mint 500 kész, összeállított korpuszt tartalmaz több mint 90 nyelven, algoritmusai még elemzik is nyelvészetiileg a szövegeket, így rendkívül egyszerű módon kereshetőek benne az adott nyelv sajátosságai. Magam is egy előre összeállított korpuszból dolgoztam, melynek Dutch Web 2014 (nlTenTen14) a neve, és körülbelül 2,5 milliárd szóból áll.¹ A korpusz - ahogy a nevéből is látszik - számtalan fajta interneten talált szövegből áll. Az általam használt holland nyelvű korpusz 2014 márciusában készült el, a nyelvi jelenségeket tehát ezzel a dátummal bezárólag tudtam vizsgálni.² A korpuszon belüli kereséshez CQL (Contextual Query Language) nyelvet használtam, hogy a vizsgálatomhoz szükséges paramétereket be tudjam táplálni.

Összesen öt keresést futtattam le a vizsgálat során. Először olyan keresést indítottam, amelynek kritériumai az alábbiak voltak: a mondat elején ige szerepeljen (akár ragozott, akár infinitív alakban), majd ezt az igét egy személyes névmás követheti, utána bármennyi szó következhet, viszont később szerepelnie kell egy vesszőnek és a *dan* szónak. Erre a keresésre 112.773 találat adódott.

Ezután arra voltam kíváncsi, hogy mennyi Croma-mondat található a korpuszban. Ehhez az alábbi kritériumokat kellett betáplálnom: a mondat igével kezdődjön, ezt kövesse egy személyes névmás, majd bármennyi szó után jöjjön egy vessző, azután ismét egy inverzió (ige, majd személyes névmás), és a végén kizártam a kérdőjel vagy felkiáltójel megjelenését. Ebben az esetben 47.927 találat bizonyult megfelelőnek. Ez az előző találatszámunk mindössze kevesebb, mint egy harmada, tehát lényegesen jelentősebb számú találat adódott a *dan*-t tartalmazó feltételes mondatokra. A 2.2. fejezetben érintőlegesen már kitértem arra a kérdéskörre, hogy a Croma-mondatok formailag tulajdonképpen semmiben sem különböznek az olyan feltételes mondatoktól, melyeknek mellékmondatai felszólítást tartalmaznak.

(27) Heb je hiervoor aanvullingen, laat het dan even weten. (Ha van ehhez bármilyen kiegészítésed, jelezd csak!)

¹ a holland korpuszról bővebben itt lehet olvasni: <https://www.sketchengine.eu/nltenten-dutch-corpus/>

² a korpuszcsalád leírása itt található: <https://www.sketchengine.eu/documentation/tenten-corpora/>

Látható, hogy míg a magyar mondatban ilyenkor felszólító jelet kell tenni a mondat végére, a hollandban ez nem kötelező, éppen ezért még a mondat végi írásjel megkötése sem teszi lehetővé, hogy a Croma-mondatok és a felszólító mellékmondatú feltételes mondatok között különbséget tegyünk formailag. A Sketch Engine tehát mind a két típusba tartozó mondatokat helyes találatként értelmezi. Éppen ezért azt az ilyen esetekre bevett módszert alkalmaztam, hogy kisebb mintaként az első száz találatot átolvastam, és megkerestem, hány Croma-mondat található ebben a mintában, majd ezt arányosítva a teljes találatszámra felszoroztam. Mivel száz mondatból 81 fals-pozitív találat volt, ez azt jelenti, hogy az összes, közel 48.000 mondat közül mindösszesen körülbelül 9.100 lehet valódi Croma-mondat.

Vizsgálatom következő tárgyát az *als*-szal kezdődő feltételes mondatok képezték. Először a szemantikailag legjobban integrált típusok számát állapítottam meg, ehhez meg kellett adnom a mondat eleji *als* és bármennyi szó után egy kötelező vesszőt és egy inverziót. Az előző esethez hasonlóan a felszólító módot itt sem tudjuk elkerülni a találatok között. Az előző metodikát alkalmazva átnéztem az első 20 találatot (az alacsonyabb összes számú találat miatt itt nem kellett százat átnézni), és a valódi pozitív találatok arányát az egész halmazra vetítve körülbelül 658 helyes találat adódott, ami nagyságrendileg jóval kisebb, mint az előző eredmények.

Ezután a rezumptív típusú feltételes mondatokra kerestem rá, tehát kötelező elemként az *als* mellett a *dan*-t és az azt követő inverziót adtam meg. Így kisebb mintát áttekintve, és ebből következtetve mindössze 298 találat adódott, tehát közel fele annyi, mint az inverziós esetben.

Végül a nem-intergratív feltételes mondatokat vizsgáltam, azaz azokat, ahol a mellékmondat egyenes szórendet tartalmaz, mivel mind a szemantikai-pragmatikai, mind a szintaktikai kapcsolat laza a mátrixmondat és a mellékmondat között. Ebben az esetben is előfordulhatnak fals-pozitív találatok az *als* egyéb jelentéséből, vagy a helytelen központosásból fakadóan. 224 találat volt összesen, ebből az első húszat ellenőrizve azonban csupán öt bizonyult valódi pozitív találatnak. Ez az egészre kivetítve körülbelül 49 helyes találatot jelenthet, amely minden eddigi közül a legalacsonyabb számú, a 2,5 milliárd szavas korpuszt nézve pedig szinte elhanyagolható mennyiségnek mondható. A különböző keresésekre kapott eredményeket az alábbi táblázat foglalja össze:

2. táblázat: A korpuszkutatás eredménye

Keresés	Pozitív találatok száma	Megjegyzés
inverzió + <i>dan</i>	112.773	-
inverzió + inverzió (Croma-mondat)	9.100	kisebb mintán elvégzett ellenőrzés alapján becült adat
<i>als</i> + inverzió (integratív)	658	kisebb mintán elvégzett ellenőrzés alapján becült adat
<i>als</i> + <i>dan</i> (rezumptív)	298	kisebb mintán elvégzett ellenőrzés alapján becült adat
<i>als</i> + egyenes (V2)-szórend (nem-integratív)	49	kisebb mintán elvégzett ellenőrzés alapján becült adat

Forrás: saját szerkesztés

Összességében a korpuszvizsgálat eredményéről tehát megállapítható, hogy az inverzióval kezdődő mondatok egyértelmű előnyt élveznek bármelyik típusú *als*-szal bevezetett feltételes mondatához képest. Emellett elmondható, hogy a nem-intergratív típus fordul elő a legkevesebb mennyiségben, még a rezumptív és integratív feltételes mondatokhoz képest is mindössze egy tized/egy tizenketted az előfordulási valószínűsége. A Croma-mondatok pedig annak ellenére, hogy az összetalalatok mindössze körülbelül 7,4%-át teszik ki, meglepő módon a második leggyakrabban előforduló szórendet képviselik.

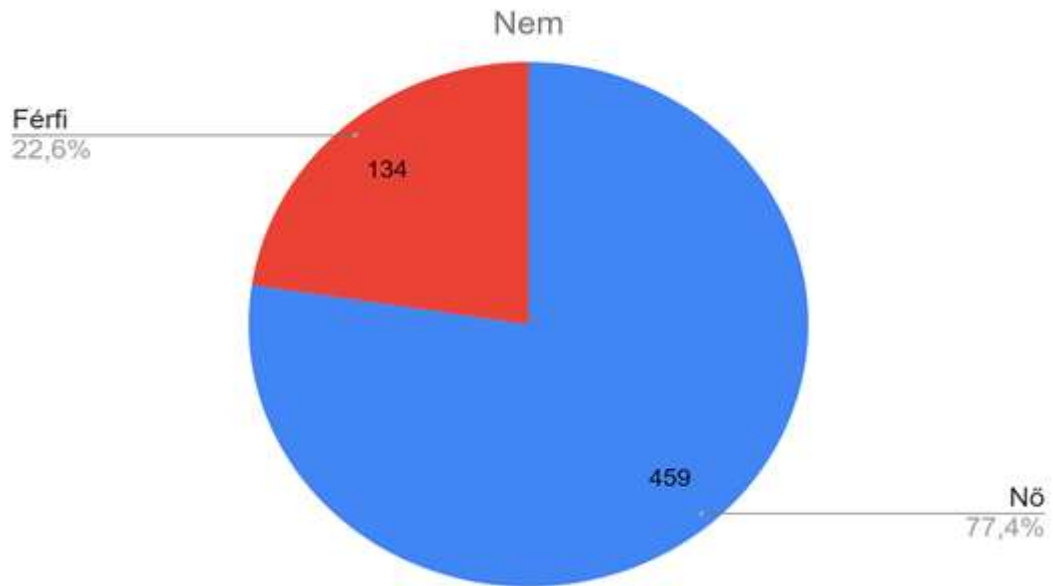
4. Kérdőív

A kérdőív készítésével az volt a célom, hogy az írott korpusz mellett az élőszóbeli nyelvhasználatot is tudjam vizsgálni. Arra voltam kíváncsi, hogy tapasztalok-e jelentős eltérést a korpuszvizsgálat és a kérdőív eredményei között, tehát a szóbeli nyelvhasználatban is megfigyelhető-e a Croma-mondatok és az inverzió jelentős térnyerése, a *dan* elhagyása, illetve a *mocht(en)* és *moest(en)* gyakoriak-e a hollandiai, illetve a belgiumi nyelvhasználók körében.

Mivel a nem, kor, iskolázottság és régió szempontjait is figyelembe véve szerettem volna következtetésekre jutni, a kérdőív első részében ezekre az adatokra kérdeztem rá. Ezután olyan feladattípus következett, ahol a válaszadónak egy megkezdett mondatot kellett a saját szavaikkal befejezni. Ehhez előtte megadtam egy néhány mondatos szituációt, leírást, amely alapján nyelvtanilag helyes és értelmes válaszokat kellett adni. A következő részben pedig fordítva: a mondat második fele volt adott, míg a válaszadónak a kezdést kellett kitölteni. Ezután két teljesen nyitott kérdésre lehetett válaszolni, mindkét kérdés erősen a feltételes mód használata irányába befolyásolta a kitöltőket, így megfigyelhettem, milyen konstrukciókat használnak az anyanyelvűek, amikor semmilyen megkötés nincs. Végül hat előre megírt mondatot kellett megítélniük a kitöltőknek, erre három lehetőséget adtam: helyes, szokatlan, vagy egyenesen helytelen az adott mondat.

A kérdőívet 600-an töltötték ki, néhány válaszadót azonban ki kellett szűrnöm, mert arra a kérdésre, hogy anyanyelvük-e a holland, nemmel feleltek, illetve voltak egyéb, használhatatlan válaszok, például aki minden kérdésre egy „-” jellel felelt. A szűrés után 593 választ vettem számításba. Először a demográfiai adatokból készítettem kimutatásokat, melyek közül a két legfontosabb változót emelem ki a dolgozatban. A nemnél már látható (lásd: 1. ábra), hogy a közel 600 kitöltő ellenére a kérdőív nem reprezentatív, hiszen a nemek százalékos aránya közel sem hasonlít a holland anyanyelvű társadalom felosztására. Ez az aránytalan eloszlás nehezítette a pontos eredmények megállapítását, hiszen két almintá (férfiak és nők) között szinte 3,5-szörös a különbség.

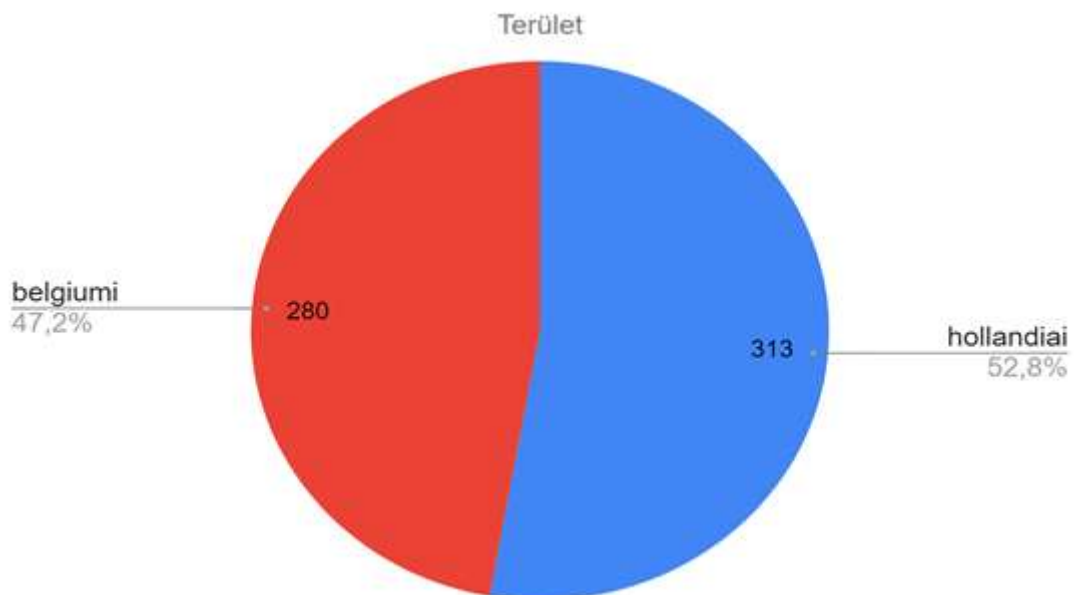
1. ábra: A nemek eloszlása (saját készítésű ábra).

Forrás: saját szerkesztés

A másik fontos demográfiai adat a terület volt, pontosabban arra voltam kíváncsi, hogy a kitöltő belgiumi hollandot vagy hollandiai hollandot beszél. Mindkét csoportból közel azonos számú kitöltés érkezett, ami szintén nem tekinthető reprezentatívnak:

2. ábra: A terület/nyelvhasználatbeli különbségek

Forrás: saját szerkesztés

A kérdőívre érkezett válaszokat ezután az IMB SPSS Statistics (Version 27.0) nevű program segítségével elemeztem. Mivel az egyéni válaszos kérdéseket a program nem tudja kezelni, le kellett kódolnom a kitöltéseket. Azon kívül, hogy leíró statisztikai módszerekkel megvizsgáltam, milyen arányban szerepeltek Croma-mondatok a *dan*-t tartalmazó mondatokhoz képest, korreláció- és különbözőségvizsgálatokat futtattam le az SPSS segítségével. Először a Croma-jelenséggel kapcsolatban futtattam le a tesztek. Mivel a Croma-példamondatok elfogadása intervallumskálán értelmezett adat, normalitásvizsgálatokat futtattam le a nyelvhasználatra vonatkozóan. A tesztek eredményei $p=0,000$ mindkét esetben azt mutatták, hogy a minták nem normáloszlásúak, ezért a nemparaméteres Mann-Whitney-teszt segítségével vizsgáltam a különbözőséget. Azt az eredményt kaptam, hogy a belgiumi beszélők szignifikáns mértékben jobban elfogadták azt a példamondatot, ahol a Croma-mondat mindkét tagmondata imperfectum igeidejű igét tartalmazott. A rangpontoszámok átlaga a hollandiai hollandot beszélők esetében $MR=268,78$, a belgiumi hollandot használóknál pedig $MR=328,54$. Azt, hogy jelentős (szignifikáns) a különbség az $U=34988,000$ és $p=0,000$ értékek igazolják. Hogy a két változó, azaz a régió és a Croma-mondat elfogadása szignifikánsan összefügg-e, Pearson-féle korrelációteszttel derítettem ki, melynek eredménye azt igazolja, hogy a beszélő származási helye jelentősen összefügg a fent említett Croma-mondat elfogadásával ($r= -,195^{**}$; $p=0,000$). A negatív előjel azért fontos, mert a belgiumi beszélőket az átkódolás után egy kisebb szám (0) jelezte, mint a hollandiaiakat (1), a Croma-mondatok elfogadása viszont egy 1-től 3-ig terjedő skála, ahol az 1 a legkevésbé, 3 pedig a legelfogadóbb hozzáállást tükrözte. A szöveges válaszokat úgy kódoltam át, hogy aki használatost jelölt, az hármas számot kapott, aki szokatlant írt, az kettőt, a legelzárkózóbbak pedig egyest kaptak. Az előjel tehát azt mutatja, hogy minél inkább adott valaki magasabb pontszámot a Croma-mondatra (minél elfogadóbb volt a szöveges válasza), annál inkább kisebb a területére vonatkozó számadat, tehát „annál inkább belgiumi”.

Ezen felül a nem tekintetében adódott szignifikáns különbség. A szükséges normalitásvizsgálatok elvégzése (Kolmogorov-Smirnov- és Shapiro-Wilk-tesztek: $p=0,000$) után a Mann-Whitney-teszt kimutatta, hogy a férfiak mind a kettő Croma-példamondattal szemben szignifikánsan elfogadóbbak voltak. A jelen idejű igét tartalmazó Croma-mondatnál a férfiaknál $MR=326,44$, a nőknél pedig $MR=288,41$. A különbség jelentőségét az $U=26808,000$ és $p=0,011$ értékek igazolják. A múlt idejű igét tartalmazó mondatnál az értékek az alábbiak szerint alakultak: a férfiaknál $MR=337,09$, nőknél $MR=276,64$ és $U=23529,000$; $p=0,000$; tehát a különbség még jelentősebb. A Pearson-féle korrelációvizsgálat pedig azt mutatta ki, hogy a nem és a Croma-mondatokra adott reakciók szignifikáns mértékben, ráadásul erősen korrelálnak a nemmel (ezt a szignifikancia p értékei mellett az SPSS csillagozással jelöli: egy csillag a meglévő korreláció, két csillag pedig az erős korreláció jele). A jelen idejű igét tartalmazó mondatra az eredmények: $r= ,172^{**}$ és $p=0,000$. A múlt idejű igét tartalmazó mondatra pedig $r= ,106^{**}$ és $p=0,010$. Itt azért pozitív a korrelációs együttható előjele, mert a nemeknél a férfiak magasabb számot (1) kaptak az átkódolás során, mint a nők (0). A feltételezésem azonban az, hogy valójában nem a nembeli különbség okozza az eltérést, hanem egy emögött álló változó, nevezetesen a nyelvhasználat/terület. A hipotézis igazolásához több tesztet lefuttattam, először különbözőségteszttel igazoltam, hogy belgiumi beszélők között szignifikánsan több férfi volt (belgák esetén $MR=312,60$, hollandoknál $MR=283,05$ és $U=39453,000$; $p=0,004$, ami igazolja, hogy az MR értékek közötti különbség szignifikáns). A két változó (terület és nem) szignifikánsan és erősen korrelál is ($r= -,119^{**}$ és $p=0,004$). Ez alapján azt feltételezem, hogy a Croma-példamondatok elfogadásában valójában nem a nem volt döntő tényező, hanem a terület. Amellett, hogy ennek a hipotézisnek nagyobb a tudományos megalapozottsága a többi

eredményt is figyelembe véve, úgy gondolom, hogy a férfiak extrém módon való alulreprezentáltsága tette nehezebbé azt, hogy a valódi különbség megmutatkozzon.

Ezután a Croma-mondatok között kerestem kapcsolódást. Kíváncsi voltam, hogy van-e kapcsolat a két példamondat elfogadása között. Ehhez egy korrelációvizsgálatot futtattam le, amely kimutatta, hogy a két mondat elfogadása szignifikánsan és erősen korrelál ($r=,350^{**}$ és $p=0,000$). Mivel a korrelációs együttható pozitív előjelű, az a következtetés vonható le, hogy aki az egyik Croma-mondatot elfogadta, az a másikra is elfogadóbban reagált. Azon hipotézisem tesztelésére, mely szerint a Croma-mondatokat elfogadók használják is azokat, szintén Pearson-féle korrelációvizsgálatot alkalmaztam. Előljáróban fontosnak tartom kiemelni, hogy nem minden kérdésre érkezett egyenlő számú válasz, mert habár kötelezővé tettem a válaszadást minden kérdésnél, sok kitöltő egy kihúzással („-”) válaszolt például egyetlen kérdésnél. Olyan is előfordult, hogy valaki egy adott szórendű mondatkezdéshez vagy végződéshez nem tudta elképzelni, hogyan töltsse ki a hiányzó részt, és ezt kifejtette a válasz helyén, például: „(van deze zin kan ik niets maken.)”, azaz „ezzel a mondattal nem tudok mit kezdeni”. Értelemszerűen az ilyen válaszokat nem lehet az általam szándékozott módon, SPSS-ben feldolgozni, legfeljebb az szolgál adatként, hogy az adott mondatot hányan nem tudták értelmezni. Az sem lett volna helyes megoldás, ha az ilyen választ adókat teljes mértékben kiszűröm, mert látható volt, hogy csak egy-egy mondatnál reagáltak így, a többi feladatot pedig figyelmesen kitöltötték. Ebből kifolyólag döntöttem úgy, hogy csak az egyes válaszokat törölöm az adott kérdésnél. Az összes kérdést figyelembe véve kérdésenként a legnagyobb számú válasz, amelyet ilyen metodikával töröltem, csak 16 darab volt, ami szinte elenyésző része az 593 válasznak, ezért nem gondolom, hogy jelentős mértékben befolyásolja az eredményeket. A Pearson-féle korrelációteszttel tehát számtalan összefüggést tudtam kimutatni. Annak érdekében, hogy az egyéni, saját szavas válaszokat össze tudjam hasonlítani SPSS-ben, egy egyedi kódolási rendszert kellett bevezetnem. A kód kétféle számból állt: 0-val jelöltem azokat a válaszokat, ahol a válaszadó inverziót használt *dan* nélkül az általa írt tagmondatban. Azokat a válaszokat, amelyek *dan*-nal kezdődtek, az egyes szám helyettesítette. A Croma-mondatok tekintetében megmutatkozott, hogy nemcsak egymással korrelálnak, hanem a múlt idejű ígét tartalmazó példamondat elfogadása szignifikánsan korrelál a két inverzióval kezdődő mondatra adott válasszal: az egyik mondattal erősen ($r=-,150^{**}$ és $p=0,000$), a másik mondattal gyengébben, de szignifikáns mértékben ($r=-,103^{*}$ és $p=0,013$) korrelál. A korrelációs együttható azért negatív előjelű, mert ahogy arról korábban már szó volt, a 0 jelölte a Croma-mondatos válaszokat, az 1 pedig a rezumptív *dan*-t tartalmazókat. Látható, hogy a hipotézisem igazolódott, vagyis van összefüggés a Croma-mondatok elfogadása és alkotása között, az előfordulás nem véletlenszerű. Emellett még egy érdekesség adódott: az imperfectum idejű Croma-mondat elfogadása korrelál mind a *mocht(en)*-nal ($r=,105^{*}$; $p=0,011$), mind a *moest(en)*-nal kezdődő feltételes mondatra ($R=,147^{**}$; $p=0,000$) adott reakciókkal. Véltetően ennek hátterében is az áll, hogy a belgák gyakrabban kezdték *mocht(en)*-nal vagy *moest(en)*-nal a mondataikat, ahogyan azt a fejezet későbbi szakaszaiban olvasható. Ez alátámasztja Beekhuizen [2016] azon állítását, mely szerint a V1-szerkezet a belgiumi nyelvhasználatban tovább grammatikalizálódott, mint a hollandiaiban.

A Croma-mondatok után a *mocht(en)* és *moest(en)* elfogadását, illetve használatát kezdtem vizsgálni. Boogaart 2007-es eredményei alapján több hipotézist és kutatási kérdést felállítottam ezzel kapcsolatban. Először azt néztem, hogy a terület befolyásolja-e a két segédigével kezdődő mondatok elfogadását, ugyanis az előzetes feltételezéseim egy része ezen alapult. Miután egyik intervallumskálán mért változó sem bizonyult normáeloszlásúnak (Kolmogorov-Smirnov és Shapiro-Wilk-tesztek eredményei $p=0,000$), a nemparametrikus Mann-Whitney-tesztet alkalmaztam. Mind a *mocht(en)*, mind a *moest(en)* tekintetében fontos

különbségek adódtak. A *mocht(en)*-nal kezdődő mondatot meglepő módon a belgiumi hollandot beszélők nagyobb arányban fogadták el (náluk MR=316,62; a hollandiai kitöltőknél MR=279,45). Ez a különbség szignifikánsnak bizonyult, hiszen $Z = -3,067$ és $p = 0,002$. A *moest(en)*-ra vonatkozóan is hasonló az eredmény, a belgiumi kitöltők elfogadóbbnak mutatkoztak, itt még nagyobb különbséget lehetett felfedezni (MR=363,79; míg a hollandiai válaszadóknál ez az átlagérték MR=237,26.) A különbség itt is szignifikáns: $Z = -9,596$ és $p = 0,000$. Látható, hogy a *moest(en)*-nal kapcsolatos hipotézis igazolódott, azonban a *mocht(en)*-nal nem a hollandiai kitöltők, hanem a belgiumiak voltak elfogadóbbak. Ezt a Pearson-féle korrelációteszt is igazolja: mind a *mocht(en)*, mind a *moest(en)* tekintetében szignifikáns és erős összefüggés adódott: minél elfogadóbban reagált valaki a releváns példamondatokra, annál inkább volt valószínű, hogy belgiumi. Az eredmények: *mocht(en)* esetén $r = -,108^{**}$ és $p = ,008$, *moest(en)*-nál pedig még erősebb: $r = -,396^{**}$ és $p = 0,000$.

Ezt követően az aktív használatot vizsgáltam, ezért azokat a válaszokat néztem meg, ahol a kitöltők saját szavaikkal fogalmazhattak. Azokat a mondatokat vettem számításba, ahol a válaszadók *mocht(en)*-nel vagy *moest(en)*-nel kezdték a mondataikat. Az eredményeket az alábbi két táblázat foglalja össze:

3. táblázat: A *mocht(en)* és *moest(en)* előfordulása a saját szavas válaszok között

	BNL	NNL
<i>mocht(en)</i>	69	8
<i>moest(en)</i>	43	1

Forrás: saját szerkesztés

4. táblázat: A *mocht(en)* és *moest(en)* előfordulása a különböző jelentéskörökben

	tartalmi (prediktív)		nem-tartalmi (nem-prediktív)	összesen
	hipotetikus	irreális		
<i>mocht(en)</i>	59 (76,6%)	18 (23,4%)	0	77 (100%)
<i>moest(en)</i>	34 (77,3%)	10 (22,7%)	0	44 (100%)

Forrás: saját szerkesztés

Mindkét szóra jellemző, hogy opcionálisan volt használható a mondat elején, és a kérdőívben semmi sem sugallta azt, hogy ezek használatára irányul a kutatás, ezért a *mocht(en)*-t és *moest(en)*-t választó kitöltők teljes mértékben az anyanyelvi intuíciójukra hagyatkozva döntöttek 121 alkalommal úgy, hogy ezeket a megoldásokat használják. A táblázatokból pedig kiolvasható, hogy a hollandiai beszélők összességében jóval kevesebbszer alkalmazták a mondat elején akár *mocht(en)*-t, akár *moest(en)*-t (9 darab előfordulás a belgiumi 112-höz képest).

A 4. táblázat százalékos arányait nézve az látható, hogy az eredmények alapján a *mocht(en)* és *moest(en)* a különböző jelentésekben körülbelül ugyanolyan arányban fordult elő. SPSS-ben igazoltam a feltevést, ugyanis a normalitásvizsgálatok (Kolmogorov-Smirnov- és Shapiro-Wilk-tesztek minden változóra: $p=0,000$) után Mann-Whitney-teszttel vizsgáltam, hogy van-e bármilyen szignifikáns különbség. A jelentéstartalom tekintetében nem adódott, hipotetikus jelentésben *mocht(en)*-nál az átlagérték $MR=60,86$ és *moest(en)*-nál ugyanez $MR=61,25$. A különbség nem jelentős, mert $U=1683,000$ és $p=0,935$, mely p érték jóval túllépi az egyezményes $p=0,05$ határt, amely alatt szignifikanciáról beszélhetünk. A számok tehát arra utalnak, hogy a semmilyen jelentős különbség nincs a *mocht(en)* és *moest(en)* előfordulása között, ami a jelentéstartalmat illeti. Ezen eredmények megcáfolják Boogaart 2007-es állításait, melyek arra világítottak rá, hogy a „*mocht(en)* nem használatos irreális kontextusban. Ez alapján azt a hipotézist állítom fel, hogy a *mocht(en)* és a *moest(en)* közötti pragmatikai különbség nagymértékben elhalványult, és a belgiumi nyelvhasználók révén a *mocht(en)* jelentésköre bővülésen ment és megy keresztül.

5. Összegzés

Vizsgálatom két fő témakörét láthatóan nemcsak az igemód és a V1-szórend köti össze, hanem az is, hogy mindkét jelenség terjedésében vélhetően nagy szerepet játszanak hiperkorrekciós tendenciák. Az úgynevezett Croma-jelenséggel kapcsolatban az alábbi eredményekre jutottam:

Kutatási kérdés 1: *Az öt szórend közül második helyen szerepeltek a Croma-mondatok a korpuszban, ami ugyan csak 7,4%-ot jelent összesítésben, mégis meglepő, hogy a „hagyományos”, als-szal bevezetett mondatok mindegyikét megelőzték. Ennek oka lehet, hogy írásban preferáltabb az inverziós kezdés, a Croma-jelenség térnyerése pedig egy kivételt szüntet meg a holland nyelvben.*

Kutatási kérdés 2: *A kérdőívre beérkezett válaszok alapján az derült ki, hogy a belgiumi nyelvhasználók elfogadóbbak a Croma-jelenséggel szemben. Ezen felül a nem tekintetében mutatkozott szignifikáns különbség, de úgy vélem, ennek hátterében is területi eltérések állnak.*

Hipotézis 1: *Igazolódott.*

A kutatásom másik kérdésköre két holland segédige, a *mocht(en)* és a *moest(en)* feltételes módú, mondat eleji használatára irányult. Ezzel kapcsolatban az alábbi megállapításokat teszem:

Kutatási kérdés 3: *A releváns példamondatok elfogadása között szignifikáns összefüggés igazolódott az SPSS programban. Ennek oka az lehet, hogy mindkét jelenséggel szemben a belgiumi kitöltők bizonyultak elfogadóbbnak, ami mögött hiperkorrekciós tendencia is állhat.*

Hipotézis 2: *Nem igazolódott. A kérdőív kitöltői között mindkét segédigével kapcsolatban a belgiumi nyelvhasználók bizonyultak elfogadóbbnak.*

Hipotézis 3: *A kifejezetten csak *moest(en)*-nak tulajdonított irreális jelentésben a *mocht(en)* 18, míg a *moest(en)* csak 10 alkalommal szerepelt a válaszokban, mondatok elején. Ez a két szám a segédigék összes előfordulására nézve mindkét esetben körülbelül 23%, néhány tized csupán az eltérés. Ezen eredmények és egyéb SPSS-ben végzett tesztek alapján tehát a kezdeti*

hipotézist el kellett vetnem, és arra a konklúzióra jutottam, hogy a két segédige közötti pragmatikai funkcióbeli különbség elhalványult. Ennek oka a Croma-jelenségnek tapasztaltakhoz hasonlóan többek között a hiperkorrekció lehet a belgiumi beszélők körében. Emellett ez az eredmény összecsenghet Beekhuizen [2016] állításával is, aki úgy véli, a belgiumi hollandban tovább grammatikalizálódott a függő V1-szerkezet.

Dolgozatom két aktuális holland nyelvi változás jelenlegi állapotáról nyújt pillanatképet. A kutatást érdekes lenne megismételni egy későbbi időpontban, vagy kibővíteni egy másik germán nyelv, például a német bevonásával. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a németben már meglévő, és nem új nyelvi jelenségnek számító „Croma-jelenség” volt/van-e hatással a hollandra. A németül tudó/németet tanuló hollandok nyelvhasználata is érdekes kutatási terület lehet ebből a szempontból. A holland nyelvénél maradvá pedig akár a dialektusok alaposabb kutatása is tartogathat fontos információkat a témakörrel kapcsolatban.

Irodalomjegyzék

- BEEKHUIZEN, B. (2008): *Afhankelijke V1-constructies in het Nederlands. Een verkenning*. Universiteit Leiden
- BEEKHUIZEN, B. (2016): „De zijnsstatus van de afhankelijke V1-constructie in het Nederlands” *Nederlandse Taalkunde*, 21(1), 33–59.
- BOON, T. DEN & GEERAERTS, D. (2005): *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal*. Veertiende, herziene uitgave. Van Dale Lexicografie, Utrecht
- DANCYGIER, B., & SWEETSER, E. (2005): *Mental Spaces in Grammar: Conditional Constructions* (Cambridge Studies in Linguistics). Cambridge University Press, Cambridge
- DEMOL, J. (1973): „Moest” In: PEE, W. *COLLECTIEF*, 95-100.
- DIEPEVEEN, J., BYLOO, P., BOOGAART, R. J. U., BRANTJES, J. C., KLOOTS, H., JANSSEN, T. A. J. M., & NUYTS, J. (2006): Modale uitdrukkingen in Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands: De enquête als onderzoeksinstrument. *Studies van de Belgische kring voor Linguïstiek*, 1.
- GEERTS, G., HAESERYN, W., ROOIJ, J. DE & TOORN, M.C. VAN DEN (1984): *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Wolters-Noordhoff, Groningen
- HAESERYN, W., ROMIJN, K., GEERTS, G., ROOIJ, J. DE & TOORN, M.C. VAN DEN (1997): *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Martinus Nijhoff uitgevers/Wolters Plantyn, Groningen/Deurne
- HORST, J. VAN DER & HORST, K. VAN DER (1999). *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag: Sdu.
- HORST, J. VAN DER (1988): „De Croma-verandering” *Onze Taal*, 57, 172–173.
- IBM Corp. Released 2020. IBM SPSS Statistics for Windows, Version 27.0. Armonk, NY: IBM Corp.
- KÖNIG, E. & AUWERA, J. VAN DER (1988): „Clause integration in German and Dutch conditionals, concessive conditionals, and concessives” *Clause Combining in Grammar and Discourse*, 18, 101-
- LEUSCHNER, T. (2016): „Afhankelijke V1-zinnen” *Nederlandse Taalkunde*, 21(1), 61–79.
- STOOPS, Y. (1959): Noordnederlands taalgebruik voor Zuidnederlands taalgevoel. *Taal en Tongval*, 11, 55-60.
- SWEETSER, E. (1990): *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press, Cambridge
- WOUDEN, T. VAN DER (1998): *Verboden op het werk te komen: klein woordenboek van Vlaamse taal- en andere eigenaardigheden*. Maklu, Antwerpen

Internetes források:

- BOOGAART, R. (2007): *Conditionele constructies met moest(en) en mocht(en) in Belgisch-Nederlands en Nederlands-Nederlands*. Online elérhető: https://www.researchgate.net/publication/27710910_Conditionele_constructies_met_moest_en_en_mochten_in_Belgisch-Nederlands_en_Nederlands-Nederlands. Letöltés dátuma: 2021.04.20.

- BRUINS, W. & SALVERDA, R. (2007): *Introduction to Dutch Linguistics*. Online elérhető: https://www.ucl.ac.uk/dutchstudies/an/SP_LINKS_UCL_POPUP/SPs_dutch/linguistics/index.html. Letöltés dátuma: 2021.04.20.
- DRYER, M. S. & HASPELMATH, M. (2013): *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Online elérhető: <http://wals.info>. Letöltés dátuma: 2021.04.20.
- KILGARRIFF, A., BAISA, V., BUŠTA, J., JAKUBÍČEK, M., KOVÁŘ, V., MICHELFEIT, J., RYCHLÝ, P. & SUCHOMEL, V. (2014): *The Sketch Engine: ten years on. Lexicography, 1*: 7-36. <http://www.sketchengine.eu> Letöltés dátuma: 2021.05.05.

Kintli Dóra

Casta cubilia

Sigibert király házasságkötésének politikai és morális aspektusai Venantius Fortunatus nászénekében (Carm. 6.1)¹

Szakmailag ellenőrizte:

Pataki Elvira, PhD

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem

BTK Klasszikus és újlatin nyelvek intézetének munkatársa

Dolgozatomban Venantius Fortunatusnak (~535–609), a késő latin költészet kiemelkedő alkotójának, a Meroving-dinasztia udvari költőjének a Sigibert austrasiai király Brunchilde vizigót hercegnővel kötött esküvőjére írt alkalmi költeményét vizsgálom. Fortunatus elsődleges feladata Sigibert hatalmának reprezentálása volt, amelynek eleget is tett. A királyt igazságos és bölcs uralkodónak ábrázolta, illetve vergiliusi allúziók révén dinasztiaalapítói szerepben tüntette fel. Ugyanakkor a versben hangsúlyozta a keresztény házasság morális aspektusait is, a meroving uralkodók ugyanis gyakran ágyasokat is tartottak feleségük mellett. Ilyen módon az epithalamium Sigibertet ideális uralkodóként rajzolta meg, de egyben intésként is szolgált a királynak.

1. Venantius Fortunatus

Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, a kései latin költészet kiemelkedő alkotója 530–540 körül született Treviso mellett, majd Ravennában tanult grammatikát, retorikát és jogot. Bár a késő antikvitásból ismert több előkelő Venantius is, feltehetően egyikükkel sem állt rokoni kapcsolatban [Brennan, 1985: 50]. Ravennából égi jel hatására indult útnak: a Szt. János és Pál bazilika Szt. Márton-oltárán álló lámpás olaja hozta el szeme gyógyulását, és az égi közbenjárásért hálából indult galliai zarándoklatra 565-ben, ahová a szent földi működése köthető [George, 1992: 19–25]. 566-ban érkezett Metzbe, Sigibert és Brunchilde menyegzőjére. A metzi udvarból a párizsiba ment Verdun és Reims érintésével, innen utazott végül Tours-ba, ahol megismerkedett a krónikáíró Tours-i Gergellyel, a város majdani püspökével [Fels, 2006: XVIII–XXVI]. Vele a későbbiekben szoros kapcsolatot ápolt, több tucatnyi versét írta hozzá vagy róla, s neki dedikálta Szt. Márton-eposzát is [Roberts, 2009: 6]. Tours-ból Poitiers-be vezetett útja, életének legfőbb színhelyére, ahol 597-től püspök lett. Halála 600 körülre tehető [Fels, 2006: XXVIII–XXXV].

Mint egy jórészt a 6. században alkotó, Itáliában született, klasszikus neveltetést kapott költő, Venantius Fortunatus az antikvitás egyik utolsó képviselőjeként értelmezhető, a Merovingok udvari költőjeként, Galliában élve viszont a középkor nyitányához tartozik

¹ „AZ INNOVÁCIÓS ÉS TECHNOLÓGIAI MINISZTERIUM ÚNKP-20-2 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK A NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI ÉS INNOVÁCIÓS ALAPBÓL FINANSZÍROZOTT SZAKMAI TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT.”

inkább [Roberts, 2009: 3]. R. Koebner 1915-ben megjelent a költőről alkotott képet évtizedekre meghatározó monográfiájában a germán-római közegben az első egyedi művészi teljesítménnyel rendelkező világi alkotóként jellemezte, aki egyszersmind az egyetlen jelentős nevesíthető világi költő a meroving királyságból [Koebner, 1915: 1]. A német kutató mindemellett viszont kizárólag alkalmi költemények szerzőjének tekintette Fortunatust, alkotásait mesterkéltnek és sematikusnak érezte, amelyek viszont jól szolgálták közönsége igényeit [Koebner, 1915: 28–29]. Ugyanezen megfontolásból Fortunatust általánosságban címezték hízelgőnek [Meyer, 1901: 2–3]. A jelenkori kutatás árnyalni igyekszik ezt a sematikus képet. H. Hess a patrónusaitól való egzisztenciális függés miatt látja problematikusnak Fortunatus költészetét, akinek alkotásaiban szerinte az aulikus hangnem mellett nem fért meg a megrendelővel szembeni kritika [Hess, 2019: 135]. Az angolszász tudományosság J. George és M. Roberts nevéhez köthető két fontosabb monográfiája viszont más eredményre jut [George, 1992] [Roberts, 2009]. Ők azt igazolják, hogy Fortunatus a korábbi sztereotípiával ellentétben nem volt megrendelői szolgálalkú kiszolgálója, s hogy a klasszikus hagyományok kreatív felhasználása, azok új elemekkel való ötvözése révén önálló esztétikummal bíró, saját stílusban alkotott [Roberts, 2009] [George, 1989].

2. *Epithalamium* Sigibert és Brunchilde esküvőjére

Fortunatus Sigibert és Brunchilde esküvőjére írt *epithalamiuma* több szempontból is különleges alkotás. Feltehetően ez volt a Sigibert király meghívására Itáliából Galliába érkezett vendég költői bemutatkozása. A mű bizonyára elnyerte a királyi pár tetszését, hiszen alkotója még hosszú karriert futott be és mindvégig patrónusaiként tarthatta számon Sigibertet és Brunchildét. A királyi pár, illetve Sigibert halála után Brunchilde még több költeménynek volt szereplője vagy címzettje [5.3; 6.1a; 10.7; 10.8; 10.9; App.6].

A 143 sor hosszú verset a metrika két részre bontja. Az *epithalamiumot* egy 24 soros *praefatio* előzi meg elegikus disztichonokban, hasonlóan a műfaj későlatin klasszikusainak, Claudianus és Sidonius Apollinaris nászénekéhez. Ezután következik maga az öt részből álló *epithalamium*, hexameterekben, amelyek hősi, epikus színezetet kölcsönöznek a műnek [Roberts, 2009: 8].

Fortunatus a tavasz leírásának vergiliusi modelljét követve nyit (1–14) [cf. Verg. *Georg.* 1,43]: a téli zúzmarából kivetkőző, üde zöldbe öltöző természetben először a friss hajtástól duzzadó szőlőtőkék, majd méhek érintkezés nélküli termékenységének képe vetíti előre a törvényes házasságból, tehát tiszta nászból születendő utódokra való reményt. A 11. sorban megjelenő *posteritas* (következő nemzedék, jövő) szóra rímel a 15. sorban a *prosperitas* (jólét), ahol Fortunatus az olvasót a természet képeitől már az esküvőre összegyűlt néptől zajos királyi udvarba kalauzolja (15–24).

A 25. sortól indul a tulajdonképpeni nászének. Az *epithalamiumok* a görög társadalomban szorosan hozzátartoztak az esküvőhöz, a dal szerves része volt a szertartásnak. Ezen folklorisztikus szövegek áttemelését a szépirodalomba Sapphó nevéhez szokás kötni [Contiades-Tsitsoni, 1990: 21–46].

Fortunatus a nászénekben a menyasszonyra és a vőlegényre koncentrál. Az első részben (25–36) Sigibertet jeleníti meg elsőként, aki immár kész a kedves kötelékben (*vincula cara*) megházasodni, hogy örökösei tiszta hitvesi ágyból (*casta cubilia*) szülessenek. A műfaji hagyományok jegyében a klasszikus mitológia eszköztárát mozgósító költemény második egységben (37–59) Cupido kilövi nyilait, és Sigibert hamarosan szerelemben ég. A 48–59. sorokban Cupido elmeséli Venusnak, mint kapott lángra Sigibert. A harmadik részben (60–98) először a szerelem istennőjét, Venust látjuk, amint Brunchildét készíti a házasságra, aztán a 67–98. sorokban következik Cupido szájából Sigibert dicsérete, amely szabályos

panegyricus. Ezt váltja a negyedik egységben (99–127) Venus beszéde, amely több részre tagolódik: először Brunchilde dicséretét halljuk (100–112), utána egy rövid *itinerarium* következik (113–117), amely leírja Brunchilde útját a vizigót udvarból Galliáig, ennek kapcsán tér ki a költő az ara előkelő származására (117–127). Az utolsó részben (129–143) a házasságban való boldog egyesülés áll a középpontban, a zárósortok pedig már gyermekeket és unokákat jósolnak, visszatérve a vers kezdetét jelentő termékenység gondolatához [Adamik, 2014: 306–311].

2.1 A vers a klasszikus és késő antik hagyományban

A versben Fortunatus követi az antikvitas irodalmának legarchaikusabb rétegeiből eredeztethető *epithalamiumok* műfaji hagyományait. A nászénekeknek már a kezdetektől részét képezték a mitológiai elemek. Sapphó Hektor és Andromaché történetét használta fel egy töredékben, [Contiades-Tsitsoni, 1990: 105] Catullus 64. *carmen*ében Péleus és Thetis nászának elbeszélésébe Ariadné és Théseus mítoszát is beleszötte. Általánosságban a vőlegényt szokás volt Achilleshez vagy Árészhoz hasonlítani, [Feeney, 2013: 71–72] míg a menyasszony szépségét a nimfákéhoz [Contiades-Tsitsoni, 1990: 78]. A szerelem és a házasság istenei jelentek meg rendre a nászi szobában, Cupido, Venus és a Gráciák tevékenykedtek az ifjú pár körül [Roberts, 1989: 322]. A késő antik *epithalamiumok* meghatározott retorikai szabályokat követtek, leginkább a 3. századi Menandrosét. [Wilson, 1948: 37] Utóbbi szerint az *epithalamium* feladata a nászi szoba leírása, a menyasszony és a vőlegény, illetve családjaik, de mindenekelőtt a házasság istenének dicsőítése. [Menandros. *Peri epideiktikon*. II.VI] A *laudatio* során lényeges a két fél rangbéli, társadalmi egyenlőségét bizonyítani, aminek Fortunatus is eleget tesz [Wilson, 1948: 37–38]. Ugyancsak az antik tradíciókat követi azáltal, hogy a jegyeseket Venus és Cupido dicséri, azonban Fortunatus rajtuk kívül nem von be más istenségeket aktívan a versbe, ahogyan az történik Statiusnál, Claudiusnál vagy Dracontiusnál, ebben tehát eltér elődeitől. A mélyen hívő, keresztény Fortunatusnál viszont már ez a visszafogott mitológiai apparátus is szokatlan jelenség, egyedül ebben a versében szerepeltetett aktívan mitológiai alakokat. Itt feltehetően a költő a nászénekekben a katolikus és a menyasszony és kísérete által képviselt [Koebner, 1915: 26] ariánus vallási irányzatok közötti különbségekre való utalásokat kívánta elkerülni, és ezért döntött az e szempontból semleges, élő kultuszhoz nem kapcsolódó antik mitológia hangsúlyos bevonása mellett.

További egyedi vonása Fortunatus *epithalamium*ának a rövid *itinerarium* beiktatása, ez ugyanis semmiképpen sem tartozott a műfaj hagyományos elemei közé. Fortunatus szívesen iktat ilyen jellegű egységeket egyéb műfajokba is, leveleiben például rendszeresen találhatók útleírások [Roberts, 2009: 314]. Ám az új elem megjelenése nem öncélú: az út veszélyei, a tél, a behavazott hegyek, a magas csúcsok a szerelem intenzitását erősítik, hiszen mindezen akadályok sem állhattak a szerelmesek útjába (113–116), ezzel pedig Fortunatus a *militia amoris* (szerelmi hadviselés) toposzt hozza be a versbe, amivel kilép a nászénekek világából, a motívum ugyanis Ovidius szerelmi elégiáiból köszön vissza [Ehlen, 2011: 250–251].

2.2 Sigibert és a meroving házasságpolitika

A vers talán két legfontosabb eleme a házasság morális aspektusainak hangsúlyozása, valamint Sigibert uralkodói imázsának építése. A történeti kontextus magyarázza ennek a két témának kiemelését, Sigibert ugyanis valószínűleg uralkodói pozíciójának meggyengülése után döntött a vizigót hercegnő megkérése mellett, hogy egy ilyen reprezentatív házasság útján biztosítsa helyzetét.

Galliában az 5. század közepétől uralkodott a Meroving-dinasztia egészen a 7. század közepéig a területet hol felosztva, hol összefogva. A külhoni hercegnőkkel kötött házasságok a Merovingok számára elsősorban nem értékes külföldi kapcsolatokat jelentettek, sokkal inkább belpolitikai céljaikat szolgálták. Az uralkodók partnerválasztásában két érdekes, erősen eltérő tendencia figyelhető meg: vagy külföldről hozattak hercegnőt, vagy alacsony sorból származó nőket, esetleg egyenesen volt rabszolgáikat emelték maguk mellé. Soha nem vettek el saját előkelőik családjából származó lányokat, ugyanis a királynak érzékeltetnie kellett népe felett álló különleges státuszát: vagy azzal, hogy előkelőik számára elérhetetlen külhoni hercegnőket vett el, vagy azáltal, hogy a konvenciók csak neki megengedett figyelmen kívül hagyásával akár egy rabszolgát is felemelhetett maga mellé feleségként.

A külföldi királyi családokból való házasság az adott uralkodó pozíciójának átmeneti meggyengülésére adott válasz volt [Dailey, 2015: 101–115]. A király az idegenből hozott, előkelő hercegnő díszes külsőségek közepette zajló, pompás bevonultatásával Galliába látványosan megmutathatta népének gazdagságát, ilyen módon is jelezve alattvalói számára erejét, elejét véve azok elpártolásának [Crisp, 2003: 189–190]. Egy ilyen jellegű házasságnak azonban voltak hátrányai is, amelyeket egy uralkodó nem feltétlenül akart felvállalni.

A Merovingoknál a kereszténység felvétele után is bevett szokásnak számított feleségük mellett ágyasok tartása. Ennek praktikus magyarázata volt: a stabilitást fiúörökösökön keresztül tudták csak biztosítani. Tours-i Gergely a korszakról írt latin nyelvű történeti munkájában folyamatosan elítéli a Merovingok házasságon kívüli szexuális kapcsolatait, mert a különböző viszonyokból származó túl sok fiúgyermek későbbi rivalizálása folyamatosan polgárháborús állapotokat eredményezett Galliában. Brunchilde és Sigibert egybekelése kapcsán például kiemelte, hogy Sigibert – azaz valójában Gergely – nem nézte jó szemmel testvérei társadalmi státuszban alattuk álló nőkkel kötött házasságát [Tours-i Gergely, *Historia Francorum* 4.27]. Arra Tours-i Gergely már nem tért ki, hogy az örökös hiánya éppúgy háborúhoz vezetett.

Amikor a Merovingok alacsony származású nőkkel létesítettek kapcsolatot, nem kellett azonnal házasságot kötniük, a viszony legalizálása elegendőnek bizonyult akkor, ha már biztosak lehettek a kapcsolat termékenységében, s ha a politikai helyzet is kedvezőnek bizonyult. Ezzel egy időben az ágyasok (és a tőlük született utódok) udvarból való eltávolítása sem volt nehéz. Tulajdonképpen a pillanatnyi szükség szerint határozhatták így meg, melyik asszonyt veszik maguk mellé királynőnek, vagy éppen melyik utódot jelölik meg örökösként. Egy külföldi hercegnő esetében viszont szembe kellett nézniük a házasságkötés támasztotta etikai elvárásokkal [Dailey, 2015: 101–115]. Példa lehet erre Sigibert öccsének, Chilperichnek (561–584) az esete, aki Brunchilde nővérét, Galsuinthát vette feleségül, de egy korábbi viszonyát is fenntartotta. A hercegnő hazatéréssel fenyegette meg férjét. Chilperich viszont Galsuintha hozományának elvesztésétől tartva végül inkább megölette feleségét, semmint engedje udvarból való távozását [Tours-i Gergely, *Historia Francorum* 4.28].

Sigibert három testvérével közösen uralkodott Galliában apjuk halálát követően, a területet egymás között felosztva. A meroving hercegek uralkodását erősen jellemezte az egymással való rivalizálás. Sigibert valamikor 566 körül vereséget szenvedett az avaroktól, Tours-i Gergely elbeszélése szerint ráadásul az ellenség el is fogta, ám a királynak sikerült végül megegyeznie az avarokkal [Tours-i Gergely, *Historia Francorum* 4,29]. Ezen kívül

Sigibert idősebb testvérével, Gonthrannal (561–592) szemben is alulmaradt, amikor megtámadta a bátyja birodalomrészében fekvő Arles városát, mire válaszul Gonthran előbb elfoglalta Sigiberttől Avignont, majd Arles-t is visszavette. A kronológia ugyan bizonytalan, de lehetséges, hogy mindezek az okok vezettek oda, hogy Sigibert hatalma megerősítésének érdekében a külföldi királyi családból való házasság mellett döntött. Annál is inkább, mert testvérei is könnyedén kihasználhatták vereségeit. Korábban Chilperich már megtámadta királyságát, mialatt ő az avarok támadását verte vissza keleten [Crisp, 2003: 148–153].

2.3 Politikai reprezentáció és etikai tanítás

Fortunatus már személyében is emelte az esküvői ünnepségek fényét, ugyanis az Itáliából jött költő a rómaiság, Sigibert ahhoz való szoros kapcsolatának megtestesítője volt. Galliában ekkor még fontosnak számítottak a klasszikus antikvitás értékei. A frankok között kulturálisan kétféle asszimiláció indult meg: egyrészt a római eredetű családok próbáltak névváltoztatás útján beilleszkedni a barbár elitbe, másrészt a barbár származású előkelők, különösen az uralkodók, igyekeztek minél „rómaibbnak” látszani. Ez utóbbi folyamatban játszhatott szerepet Fortunatus, aki költeményeiben elismert egyfajta „szerzett” rómaiságot, ha valaki kötődött az *imperium* intézményeihez, családja esetleg római területről származott vagy egyszerűen csak erényei, cselekedetei tették méltóvá valamiféle sajtóságot, a szellemieken alapuló római identitásra [Buchberger, 2017: 133–146] [Hess, 2019: 131–175].

Sigibertet Fortunatus azonnal a *panegyricus* elején a klasszikus antikvitás értékeinek örökösévé teszi, mivel annak bevezető soraival az *Aeneis* VI. énekének híres jövendölését evokálja Augustusról és a vele eljövendő aranykorról [Pagliaro, 2017: 125–126]: *...tibi quem promissimus hic est, / Sigibercthus, amor populi, lux nata parentum, / qui genus a proavis longo tenet ordine reges / et reges geniturus erit, spes gentis opimae* [6.1, 67–70: *...akit neked megígértünk, itt van, a nép által szeretett Sigibert, szüleinek született fénye, aki őseinek hosszú sora által királyoktól származik, és királyokat fog nemzeni, a gazdag népnek reménye*] A részletben Fortunatus követi a *basilikos logos* retorikai hagyományait. Beszél Sigibert előkelő származásáról, viszont erről mindig a jövővel összefüggésben: Sigibert királyok utóda, akitől magától is királyok hosszú sora fog származni, így még tovább fogja növelni őseinek dicsőségét. Sigibert dinasztiaalapítóként jelenik meg a versben, emiatt hangsúlyozza Fortunatus az utódnemzés témáját is, viszont ebben a költő számára a legfontosabb, hogy az uralkodó – elődeitől eltérően – immár a katolikus erkölcsiséget is szem előtt tartja. Fortunatus erre vissza-visszatér a vers folyamán. A *praefatió*ban a méhek kapcsán már a *casto* és *cubili* szavakat használta, amelyek visszatérnek az *epithalamium* elején, ahol Fortunatus éppen a házasság kizárólagosságáról beszél: *...sed quod natura requirit / lege maritali amplexu est contentus in uno. / quo non peccat amor, sed casta cubilia servans / instruat de prole lares, ubi luserit heres.* [6.1, 33–36: *...hanem amit a természet kíván, megelégszik egyetlen öleléssel, törvényes házasságban, ahol nem vétkezik a szerelem, hanem a hitvesi ágyat tisztának megőrizve alapít otthont, ahol vigad majd örököse.*] Már itt is fontossá válik, hogy a házasság etikai aspektusainak figyelembevétele az utódok törvényes származását is szolgálja.

Ezután Fortunatus a *basilikos logos* követelményeinek megfelelően rátér Sigibert katonai erényeinek magasztalására, és hozzáköti ezt diadalmas őseihez, amikor felidéz apjának, Chlotharnak és nagybátyjának, Theudebertnek a szászok és Thüringia felett aratott győzeleseit. Sigiberttel az ő hadvezéri tehetségük tér vissza [Ehlen, 2011: 243.]. Ezeknek a soroknak különleges jelentőséget ad, hogy Sigibert talán éppen katonai vereségek hatásait igyekezett elfeledtetni alattvalóival [Crisp, 2003: 152].

A *panegyricus* következő része már Sigibertet, mint igazságos királyt, népének atyját mutatja be: *pater et rex sit, nullum gravet, erigat omnes* [6.1, 86: *atya és király, senkit el nem*

nyom, mindenkit felemel]. Önmérsékletet tanúsító, bölcs, megbocsátó uralkodó, aki jó példát mutat népének [6.1, 95: *corrigit ipse prius*: először önmagát javítja]. Sigibert ifjúságát Fortunatus a *puer senex* (idősek tudásával rendelkező ifjú) toposszal ellensúlyozza [Ehlen, 2011: 243.]: *iam gravitate senes tenerosque supervenit annos: / legem naturae meruit praecedere factis* [6.1, 80-81.: *nagyságával már felülmúl öregeket és ifjú éveit: a természet törvényének felébe kerekedni tetteivel érdemes volt*].

A szavak és jellemzők, amelyek előkerülnek Sigibert dicsérete során a későbbiekben is szokásos elemei maradtak Fortunatus meroving uralkodók panegyricusainak [Williard, 2016: 181.]. Sigibert rendelkezik az uralkodók nagyságával (*gravitas*), Fortunatus megemlíti jámborságát (*pietas*), utal arra, hogy jó törvényekkel uralkodik (*bene lege coerces*), szereti népét, és így alattvalóinak szeretete övezi: *solus amat cunctos et amator ab omnibus unus* [6.1, 98: *egymaga szeret mindenkit, és mindenki szereti őt*].

Sigiberté után elhangzik Brunchilde *panegyricusa* is. Rögtön annak harmadik sorában tartalmaz egy közös elemet Sigibertével: a szöveg mindkettőjüket ragyogó arcúnak írja le (*lumine vultus*) [6.1, 89; 102]. Sigibert arca az örömtől sugárzó, Brunchilde esetében szépségét hangsúlyozza: orcája még az igazgyöngyöknél is fényesebb, felülmúlja még a Néreidákat is.

Az első szavak Brunchildéről vergiliusi hagyományt idéznek: *...naturalis nubilis annis / virginitas in flore tumens, complexa marito / primitiis placitura suis, nec damna pudoris / sustinet, unde magis pollens regina vocatur* [6.1, 52–55: *... alkalmas, felserdült években, szüzessége virágja teljében, házasságban az ölelés először kedves számára, ártalmas szégyenérzet nem tartja vissza, annál inkább erős királynénak nevezik*].

E sorok Vergilius eposzának az itáliai Latinus király lányát, Aeneas jövő feleségét, Laviniát bemutató szavait evokálják [*iam matura viro, iam plenis nubilis annis*, Verg. Aen. 7, 53., ld. George, 2011: 28]. Brunchilde jellemzésében ezután két, Fortunatusra nagyon jellemző leírás, a fiatal hercegnő szépségét, szüzi tisztaságát természeti jelenségekkel, ásványok, drágakövek, illetve növények képével megjelenítő metaforasorozat következik: *lactea cui facies incocta rubore coruscat, / lilia mixta rosis: aurum si intermicet ostro, / decertat tuis numquam se vultibus aequant. / sapphirus, alba, adamans, crystallas, zmaragdus, isapis / cedant cuncta: novam genuit Hispania gemmam* [6.1, 107–111: *akinek tejfehér arca vörössel festve ragyog, liliom rózsákkal keverve: ha arany csillog bíborszövetben, harcolhat bár, a te arcoddal egyenlőek nem lesznek soha, zafír, fehér gyöngy, gyémánt, kristály, smaragd, jáspis, minddel felér: új ékkőt szült Hispania*]. A *lilia mixta rosis* fordulat számtalanszor fordul elő Fortunatus költészetében, itt különösen szép, hogy már az előző sorban megjelenik a fehér és a vörös szín. E részlet egyfelől szintén vergiliusi allúziót rejt magában, az *Aeneis*-ben ugyancsak Lavinia leírásánál jelenik meg a liliom és a rózsa, [cf. *aut mixta rubent ubi lilia multa / alba rosa*, Verg. Aen. 12, 68–69] másfelől viszont a motívum a késő antik nászénekeknek is bevett fordulata [cf. Dracontius. *Romul.* 6, 8; 7, 45].

A fény és a virágok az archaikus *epithalamium*oknak is részét képezték [Contiades-Tsitsoni, 1990: 56–66], de Fortunatusnál ezen túl különös jelentőségük is van. Költészetében a fény kiemelt szerepet játszik mindenekelőtt templomok leírásában, hiszen azok a fény által lesznek alkalmassá, hogy Isten lakhelyeivé váljanak. A fény megjelenítéséhez gyakran drágaköveket alkalmaz, de a ragyogást a virágok is jelezhetik. Főműve, a *Vita Sancti Martini* számos helyén ugyancsak szerepet kapnak a drágakövek vagy a virágok, amelyek néhány esetben a világi hatalmasságok pompás ruháinak leírásában jelennek meg, a szent követendő egyszerűségével a fényűzés negatív fogalmát állítva szembe; míg egy alkalommal a mennyei seregek leírásánál is alkalmazza Fortunatus az ékszerek, fényes öltözetek ragyogásának motívumát. [Pataki, 2018: 196–197] Utóbbi vizionárius jelenet ráadásul nászszoba leírásává alakul, ahol keresztény szüzek és mártírok után maga Krisztus jelenik meg a Völegény szerepében [cf. *Vita Sancti Martini*, 3, 455–528].

Sigibert és Brunchilde arcának ragyogása lehet a mennyei fény sugárzása, Sigibertet a nap sugarai mintegy glóriával látják el. Brunchilde esetében a felsorolt drágaköveknek és virágoknak ezen felül is van jelentősége: a rózsza nem egyszerűen a szerelem tradicionális szimbóluma, a lilium nem csak a hajadon ártatlanságát, a drágakövek nem csupán hercegnői gazdagságát fejezik ki: mindez a keresztény szüziesség leírása. Fortunatus költészetében a virágos rétek, a drágakövek a keresztény szűz metaforái, de gyakran *locus amoenus*-leírásokban is helyet kapnak, hiszen mindezek a mennyországot is jelentik metonimikusan [Roberts, 2011: 114–119]. Brunchilde így a keresztény szűz ideáljaként lép házasságra Sigiberttel.

Ugyancsak érdekes Brunchilde Laviniával való azonosítása. A *statiusi* hagyomány követésén túl [Roberts, 1989: 326] ezen megfeleltetésnek az egész költeményt tekintve lehetnek politikai konnotációi is. Egyrészt, e párhuzam segítségével a költő tovább erősíti Fortunatus Sigibert honalapítói szerepét, hiszen közvetve így a király Aeneasszal azonosul. Másrészt, Lavinia és Aeneas házassága egyesített két népet. Brunchildéről ugyanezt írja Fortunatus: *Hispanam tibimet dominam, Germania, nasci, / quae duo regna iugo pretiosa conexuit uno.* [6.1, 118-119: *hispániai úrnő született neked, Germánia, aki két kedves királyságot összefog egy kötelékben.*].

A költő ezáltal azt sugallja, hogy Brunchildének is feladata házasságán keresztül a két nép között szövetséget létrehozni, habár Sigibertnek elsősorban belpolitikai céljai voltak házasságával. A két nép között korábban történt háborúk viszont indíthatták Fortunatust arra, hogy kifejezze reményeit a jövőbeli békére, kiemelje ennek fontosságát. Fortunatus számára a béke különösen fontos fogalom, az uralkodók *panegyricusa*iban rendre szerepel, mivel költészetében az ideális keresztény király elsősorban nem a háborúk győztes hadvezére, hanem a béketeremtő és -fenntartó [Brennan, 1984: 5]. Ebben a nászénekében is már a *praefatio* végén előkerül a béke motívuma: Marshoz képest a *Pax* értékelődik felül (20).

Érdekes összehasonlítani a két család dicséretét is. Sigibert ősei esetében nevek nem hangzanak el, a múltbeli dicsőség mindig a jelenre vagy a jövőre irányul: Sigibert méltó őseihez, királyok utóda, és maga is királyokat fog nemzeni. Brunchilde származása kapcsán viszont apja, Athanagild név szerint szerepel, s a következő sorok (124–128) tulajdonképpen őt dicsérik. Athanagild származásáról nem tudni: a vizigótoknál választás révén nem feltétlenül apáról fiúra szállt a korona, ő pedig az előző király ellen fellázadva szerezte hatalmát. [Collins, 1995: 36–39] Sigibert ehhez képest olyan dinasztiból származott, amelyik hatalmát már két generációval korábban megszilárdította, ennek ellenére sem nagyapja, Klodvig, sem pedig apja, Chlothar nem kerül említésre. Így a szövegben a Merovingok valamiképp alulmaradtak Brunchilde családjával szemben. Ennek oka alighanem az, hogy Fortunatus a jelenlévő hispániai küldöttség jóindulatát kívánta elnyerni. A menyegző pillanatában Sigibert ősei már nem éltek, Athanagild viszont hatalommal rendelkező, hús-vér uralkodó volt, akivel kívánatos megőrizni a békét.

Fortunatus ugyanakkor nem feledkezett meg a házasság Sigibert számára jelentős aspektusáról sem: a királyi pár fizikailag és metaforikusan is kiemelkedik a tömegeből, elhatárolódik a köznéptől: *quantum virgo micans turbas superare videris / femineas, tantum tu, Sigiberchte, maritos.* [6.1, 130-131: *amennyivel te, csodálatraméltó szűz felülmúlni látszol az asszonyokat, annyival te, Sigibert, a férfiakat.*] A környezetéből kimagasodó menyasszony és vőlegény képe egy már Sapphónál is megjelenő ősi nászdal motívumra vezethető vissza [cf. Sapphó, fr. 105.; 106.; 110.].

Mindezen túl a Brunchilde *panegyricusa*iban megjelenő sok csillogásnak és drágaköveknek a szimbolikus értelmén túl konkrét jelentés és cél is tulajdonítható. Brunchilde óriási hozomány kíséretében utazott végig Gallián, míg elérte Metz városát: a királyi pompa ilyen szemléletes bemutatása a nép számára közvetítette Sigibert hatalmát. Fortunatus a drágakövek katalógusával erősíti az egyébként is látványos politikai üzenetet.

3. Összegzés

Sigibert menyegzőjén Venantius Fortunatus *epithalamiuma* által is biztosította a propagandisztikus üzenet hatásosságát. A költő meggyőzően ábrázolta a király erejét és hatalmát: diadalmas hadvezérként és vergiliusi allúziókon keresztül népének igazságos atyjaként mutatta be. A politikai reprezentáció céljain túl viszont Fortunatus tudatos döntésként etikai tanítást is fűzött költeményéhez a házasság tisztaságának fontosságáról, ismerve a feleség mellett ágyasok tartását is megengedő meroving szokásokat. Figyelmeztetés lehet a testvérével rivalizáló Sigibert számára a béke kiemelése is. A költő a vizigót küldöttség felé is tett gesztusokat királyuk magasztalásával, és a két nép egyesülését is hangsúlyozta, amely szintén inkább a béketeremtő király ideálképének tekinthető, mintsem politikai realitásnak. Ilyen módon a vers egyszerre volt Sigibert uralkodói reprezentációjának eszköze és intés is a király számára a keresztény moralitás hangsúlyozása révén. Mindez ismét csak a Venantius Fortunatust kizárólag aulikus költőként láttató sztereotípiára felülvizsgálatára ösztönözhet.

Forrás

- TOURS-I GERGELY: *Historia Francorum* 4.27–29 (*Gregorii episcopi Turonensis. Libri Historiarum X*. Ed. Bruno Krusch and Wilhelm Levison, MGH SRM I 1, Hannover, 1951. Fordítás: Tours-i Gergely: *Korunk története. A frankok története*. Szerk. Adamik Tamás. Ford. Adamik Tamás – Mezei Mónika. Pozsony, 2010.)
- VENANTIUS FORTUNATUS: *Carm.* 6.1 (F. LEO, *Venanti Honori Clementiani Fortunati presbyteri Italici opera poetica*, Berolini, 1881.)

Irodalomjegyzék

- ADAMIK, T.: *Latin irodalom a kora középkorban (6-8. század): A keresztény Európa születése*, Pozsony, 2014.
- BRENNAN B. (1985): „The career of Venantius Fortunatus” *Traditio* 41: 49–78.
- BRENNAN B. (1984): „The image of the Frankish kings in the poetry of Venantius Fortunatus” *Journal of Medieval History* 10(1): 1–11.
- BUCHBERGER E. (2017): *Shifting Ethnic Identities in Spain and Gaul, 500-700*, Amsterdam University Press, Amsterdam
- COLLINS R. (1995): *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000*, MacMillan, London
- CONTIADES-TSITSONI E. (1990): *Hymenaios und Epithalamion: das Hochzeitslied in der frühgriechischen Lyrik*, B. G. Teubner, Stuttgart
- CRISP R. P. (2003): *Marriage and Alliance in the Merovingian Kingdoms, 481-639*. (Diss.) Ohio State University
- DAILEY E. T. (2015) *Queens, Consorts, Concubines: Gregory of Tours and Women of the Merovingian Elite*, Brill, Boston – Leiden
- EHLEN O. (2011): *Venantius-Interpretationen. Rhetorische und generische Transgressionen beim „neuen Orpheus”* Franz Steiner Verlag, Stuttgart
- FEENEY D. (2013): „Catullus 61: Epithalamium and Comparison” *The Cambridge Classical Journal* 59: 70–97.
- FELS W. (2006): *Studien zu Venantius Fortunatus*. (Diss.) Heidelberg
- FELS W. (2006): *Venantius Fortunatus, Gelegentlich Gedichte. Das lyrische Werk. Die Vita des hl. Martin*. Hiersemann, Stuttgart
- GEORGE J. W. (1989): „Poet as Politician: Venantius Fortunatus’ Panegyric to King Chilperic” *Journal of Medieval History* 15(1): 5–18.
- GEORGE J. W. (1992): *Venantius Fortunatus: A Latin Poet in Merovingian Gaul*. Clarendon Press, Oxford
- GEORGE J. W. (2011): *Venantius Fortunatus: Personal and Political Poems*, Liverpool University Press, Liverpool

Kintli Dóra: *Casta cubilia* - Sigibert király házasságkötésének politikai és morális aspektusai Venantius Fortunatus nászénekében

HESS H. (2019): *Das Selbstverständnis der gallo-römischen Oberschicht: Übergang, Hybridität und Latenz im historischen Diskursraum von Sidonius Apollinaris bis Gregor von Tours*. De Gruyter, Berlin

KOEBNER R. (1915): *Venantius Fortunatus: Seine Persönlichkeit und seine Stellung in der geistigen Kultur der Merowinger-Reiches*. Leipzig–Berlin

MEYER W. (1901): *Der Gelegenheitsdichter Venantius Fortunatus*. Berlin

PAGLIARO S. (2017): „Su due reminiscenze virgiliane nell’epitalamio di Venanzio Fortunato (carm. 6, 1)” *Filologia Antica e Moderna* 27: 113–128.

PATAKI E., A kettészelt köpenyen túl: Szent Márton ruhacsodái és a szövet poétikája Venantius Fortunatus eposzában. In: *Miraculum: A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*. Tóth O. (szerk.) Debrecen 178–217.

RICHE P. (2016): *Oktatás és művelődés a barbár Nyugaton (6-8. század)*. Ádám A., Sággy M. (ford.) Szent István Társulat, Bp.

ROBERTS, M. (2009): *The Humblest Sparrow: The Poetry of Venantius Fortunatus*. The University of Michigan Press, Ann Arbor

ROBERTS M. (1989): „The Use of Myth in Latin Epithalamia from Statius to Venantius Fortunatus” *Transactions of the American Philological Association (1974-2014)* 119 321–348.

ROBERTS M. (2011): „Light, Color, and Visual Illusion in the Poetry of Venantius Fortunatus” *Dumbarton Oaks Papers*: 113–120.

WILSON E. F. (1948): Pastoral and Epithalamium in Latin Literature. *Speculum* 23(1): 35–57.

IV. Orvostudomány

Vadas Ágoston

Porcfelszíni károsodások helyreállítási lehetőségei, az osteochondralis allograft átültetés szerepe a porcfelszínképzésben

*Szakmailag ellenőrizte: Dr. Hangody György Márk PhD
Ortopéd-traumatológus szakorvos, Egyetemi Adjunktus,
az MTA köztestületi tagja*

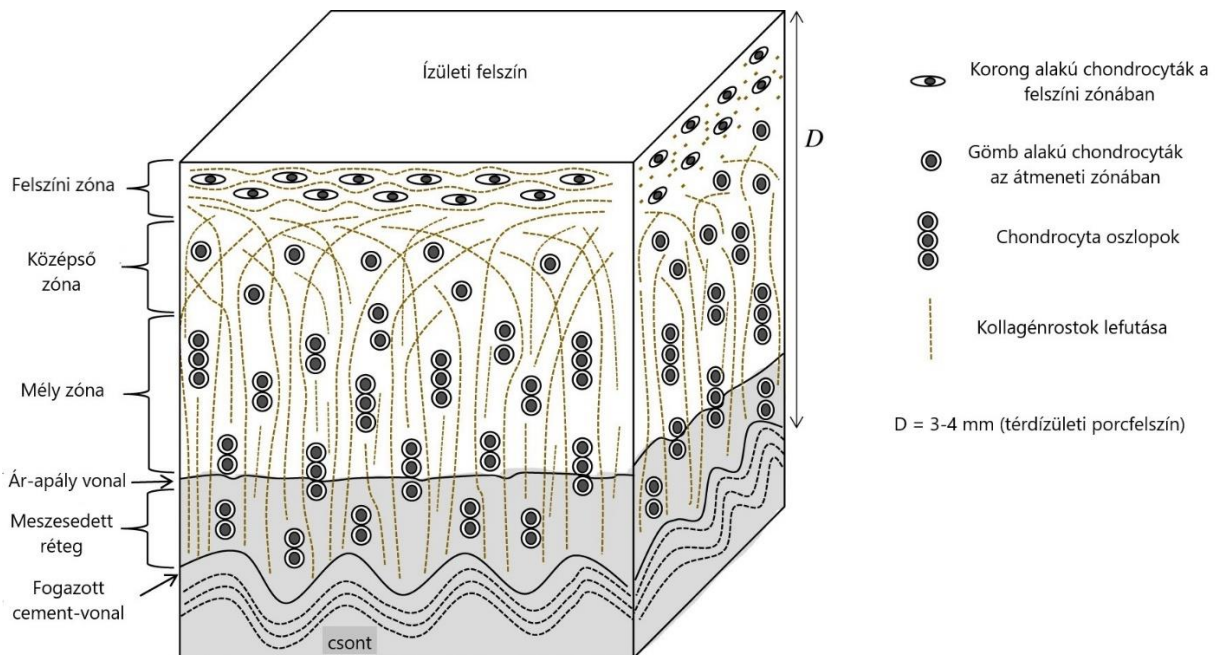
A porcfelszíni károsodások következtében kialakuló ízületi funkcióromlás és fájdalom a népesség jelentős részét érinti. A gyakori mozgásszervi betegségek sebészi kezelésében kétféle technikát alkalmaznak. Az egyik eljárás a károsodott porcfelszín biológiai módszerekkel való helyreállítása, mely során vagy a természetes regenerációt segítik elő, vagy élő porcshóval pótolják ki a porcfelszín hiányosságait. Ezen technikák eredményeként az eredetihez nagyon hasonló, vagy azzal megegyező minőségű porcfelszín jön létre, azonban a defektus mérete behatárolja alkalmazásukat. A nagy kiterjedésű defektusok kezelésére továbbra is az endoprotetikai módszerek jelentenek megoldást.

1. Az ízületi porc anatómiája és élettana

Az ízületi porcnak az emberi testben kitüntetett szerepe van a nyomóerővel szembeni ellenállásban, a teher átvitelében, illetve eloszlatásában, valamint az ízületeken belüli csúszófelszínek biztosításában. A mesenchymalis eredetű porcsejtek az ízületek fejlődése során az ún. közti zóna (*interzone*) sejteiből differenciálódnak chondroblastokká, majd chondrocyttákká [Archer és mtsai., 2003]. Ezen sejtek termelik az őket körülvevő extracelluláris mátrixot, így kialakítva a hyalinporc borítást az ízfelszíneken. A differenciált porcsejtek a növekedés befejeztével nem osztódnak tovább. Az ízületi porc alapegysége a chondron, mely definíció szerint egy vagy több porcsejtből és a körülöttük lévő pericelluláris mátrixból (porctokból), valamint az ezt körülvevő territorialis mátrixból áll [Lee és mtsai., 2000]. A chondronok közötti alapállományt interterritoralis mátrixnak (porcudvarnak) nevezzük. A chondronok nagyobb egységekbe (klaszterekbe = *clusters*) rendeződhetnek, melyek a porcfelszíntől mért távolságtól függően változó alakúak. Az érett ízületi porcon belül négy réteget különböztünk meg: felszíni, középső, mély, illetve meszesedett rétegeket [Becerra és mtsai., 2010]. A felszíni zónában a sejtek horizontális klaszterekbe rendeződve helyezkednek el, az ízületi felszínnel párhuzamosan, míg a középső és a mély zónában vertikális oszlopokba rendezve állnak. A porcsejtek rétegek szerinti elhelyezkedésében, illetve a chondronok alakjában és orientációjában az interterritoralis mátrix kollagén architektúrája a meghatározó. A felszíni zónában a kollagénrostok az ízületi felszínnel párhuzamosan futnak, majd a középső zónában egymást keresztezve a mélybe hajlanak, a mély zónában pedig már a felszínre merőlegesen futnak lefelé, így létrehozva a gótikus ívekre hasonlító ívkádokat. A felszíni zóna első sorban a nyíróerővel szemben, a mély zóna pedig a nyomóerővel szemben biztosít ellenállást [Alford & Cole, 2005; Röhlich, 2006]. A meszesedett réteg átmenetet képez a porc és a subchondralis csont között. A felszín felől a mélyebb rétegek felé haladva a porcsejtek alakja kezdetben ellapul, majd egyre kerekdedebbé válik. A felszíni zónában a

chondrocyták mellett mesenchymalis sejtet (MSC = *mesenchymal stem cells*) is igazoltak [Hattori és mtsai., 2007]. A mély és a meszesedett zónát az ún. ár-apály vonal választja el egymástól, míg a porc és a csont határát egy fogazott vonal képezi, melyet a meszesedett réteg csontba penetráló kollagénrostjai hoznak létre [Röhlich, 2006].

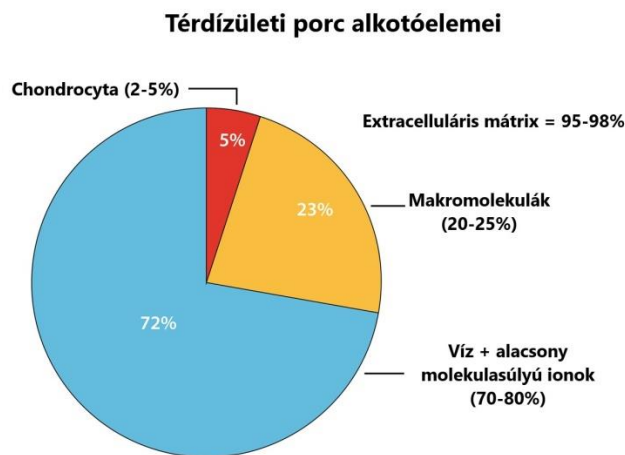
1. ábra: Az ízületi porc vázlata, a jellegzetes lefutású kollagénrostokkal és a köztük elhelyezked chondrocyttal

Forrás: Mansfield és mtsai., 2019

A porcszövet rugalmas vázaként működik extracelluláris mátrix kollagénrostokból (10-20%), proteoglikánokból (10-15%), hialuronsavból és glikoproteinekből, illetve a proteoglikán-aggregátumokhoz kötődő vízből (65-80%) épül fel. Az ízületi porcban a II. típusú kollagén dominál, de kis mennyiségben jelen van az I., IV., V., VI., IX., XI. típusú kollagén molekula is. A proteoglikánok közül a legjelentősebb mértékben az aggregátumokban található kondroitinszulfát és keratánszulfát tartalmú, polianionos jellegű glukozaminoglikánoknak (GAG) köszönhető a nagyfokú vízmegkötő képesség, mellyel a porcszövet rendelkezik. Az ízületi porc nyomóerkekkel szembeni ellenállása elsősorban ezen glukozaminoglikánok mennyiségével mutat összefüggést, mintsem a kollagén mennyiségével [Buckwalter & Mankin, 1998b; Oldberg és mtsai., 1990; Röhlich, 2006].

2. ábra: A térdízületi porc alkotóelemeinek százalékos megoszlása

Forrás: Gahunia & Pritzker, 2020

Az ízületi porc érmentes szövet, a porcsejtek táplálása az ízületi folyadék, illetve a csontszövet felől diffúzióval történik. Az extracelluláris mátrix kompressziója, majd dekompressziója a folyadékmozgás növelésén keresztül el segíti a porcsejtek táplálását, így a mérsékelt fizikai aktivitás el feltétele az ízületi porc hosszú távú egészségének. A vérrellátás hiánya miatt a porcszövet regenerációs hajlama igen csekély. Emellett a porcszövetnek beidegzése sincs, így nem közvetít mélyérzést, vagy fájdalmat (ezt adott esetben a subchondralis csont idegvégződései teszik) [Buckwalter, 1983; Hunziker, 1999; Röhlich, 2006].

2. Porcfelszíni károsodások

Az ízületi porc károsodása többféle módon alakulhat ki. A középkorú, illetve idősebb populáció ízületi fájdalmainak, illetve mozgáskorlátozottságának hátterében gyakran osteoarthritis (=arthrosis) áll. Az arthrosis kialakulása szoros összefüggést mutat a növekedéssel, mely során a porcmátrix proteoglikánjai megfogyatkoznak, majd a kollagénszálak is fokozatosan leépül, így végül akár a subchondralis csontig kóphat a porc. A normális ízületek élethosszig tartó mérsékelt igénybevétele nem növeli a betegség kockázatát, tehát az ízületi porc degenerációja nem egyszeren a korosodás és a mechanikai igénybevétel eredménye [Buckwalter & Mankin, 1998a; Röhlich, 2006].

Az ízületi porc károsodása kialakulhat sérülés következtében is. A traumás porcsérülések jelentős része sportoláshoz köthet, mellyel egyidőben gyakran keletkeznek asszociált léziók, úgy, mint szalagszakadás, meniscus sérülés, traumás patella diszlokáció. Az akut sérülések mellett a porcfelszín sérülései kialakulhatnak a krónikus patológiás ízületi terhelés (pl. ízületi instabilitás, tengelydeviáció) eredményeképpen is [B. R. Mandelbaum és mtsai., 1998; Mithoefer és mtsai., 2010]. Az asszociált léziók és deviációk kezelése kedvezően befolyásolja a különböző porcfelszínképzési eljárások kimenetelét [Blevins és mtsai., 1998; László Hangody és mtsai., 2010; Kon és mtsai., 2009].

A fiatal, aktív betegek tüneteket nem okozó, kis léziói a porc regenerációs képességének hiánya miatt valószínű, hogy idővel progrediálnak, és az így kialakuló nagy méretű defektusok következtében funkcionális problémákhoz vezetnek. Így megjelenhet fájdalom,

merevség, ízületi mozgáskorlátozottság, mely végül korai arthrosishoz vezethet [Bhosale és mtsai., 2009]. Ezen betegek esetében a porcfelszínképzés prevencióssal jelleghet történhet, míg a már tüneteket okozó porcdefektusok esetében a protézis beültetését elkerülend, vagy azt késleltetend végezhetünk különféle rekonstrukciós m. téteket. Endoprotetikai m. tétek nagy kiterjedésű kopások, súlyosan károsodott ízületi felszínek esetében jelenthetnek megoldást, azonban az ortopédiában megfigyelhet törekvések arra irányulnak, hogy minél hosszabb ideig és minél szélesebb körben használjanak biológiai felszínképz. technikákat. Jelenleg az implantátumok fém, m. anyag, vagy kerámia felhasználásával készülnek, melyekkel viszonylag gyors felépülést követ. en jó funkció és a fájdalom megsz. nése érhet el az adott ízületben. A ritka, ám annál súlyosabb korai szöv. dmények (pl. periprostheticus ízületi fert. zés), valamint a gyakoribb kés. i szöv. dmények (pl. protézis kilazulása) nagy szerepet játszanak a figyelem irányításában az endoprotetikai megoldásoktól a biológiai eljárások felé. A különböz. porcfelszínképz. eljárások célja az ízületi porchoz minél inkább hasonló szerkezet. és funkciójú szövet létrehozása, mellyel a normál ízületi funkció hosszú távra, fájdalommentesen visszaállítható [Mats Brittberg és mtsai., 2003; Hangody László Rudolf, 2015; Bert R. Mandelbaum & ElAttrache, 2016].

3. Porcfelszíni károsodások helyreállítási lehetőségei

3.1. Diagnózis

Az ízületi porcdefektusok kezelése el. tt elengedhetetlen a beteg anamnézisének pontos felvétele, illetve a károsodás történetének megismerése. Különös jelent. séggel bír a beteg kora, a károsodás oka, valamint a korábbi sebészi, orvosi és családi anamnézis. Fontos, hogy a beteg tüneteit standardizált score-rendszerekkel (pl. Modified Cincinnati Rating System Questionnaire) is rögzítsük, hiszen így lesz kimutatható a klinikai változás a defektus kezelése után. A tünetek kikérdezése mellett az ízület fizikális vizsgálata sem maradhat el, melynek ki kell térnie az ízület mozgástartományára, esetleges elakadására, érzékeny pontjaira, krepitációjára, duzzanatára és tengelyeltéréseire, valamint az ízület szalagos rendszerének vizsgálatára [B. R. Mandelbaum és mtsai., 1998].

Egyes képalkotó eljárások kiemelked. jelent. séggel bírnak a diagnosztikus algoritmusban, illetve egyes eljárásoknál a terápiás tervezés során is. A legjelent. sebb információval szolgáló képalkotó eljárás az MRI, melynek ízületi porcra optimalizált szekvenciái részletgazdag leképezését teszik lehetővé a sérült (illetve az egészséges) porcra. Emellett, a lézióval kapcsolatos korábbi arthroszkópos felvételek, m. téti leírások kifejezetten hasznosak lehetnek a klinikus számára [Hangody László Rudolf, 2015; B. R. Mandelbaum és mtsai., 1998].

3.2. Csontvel. stimulációs technikák

A csontvel. stimulációs technikák célja a subchondralis kortikális csonttréteg áttörése egy arra kialakított árral vagy fúróval, melynek következtében a defektusban véralvadék képz. dhet. Mivel ezen véralvadékban mesenchymalis. ssejtek vannak jelen, id. vel bel. lük fibrochondrocyták alakulnak ki, mely rostos porc képz. déséhez vezet. A kialakult rostos porc f. ként I. típusú kollagént tartalmaz, így összességében a normális – f. ként II. típusú kollagént tartalmazó – ízületi porchoz képest biokémiai és biomechanikai tulajdonságaiban elmarad [Camp és mtsai., 2014].

3.2.1. Mikrofraktúra

A mikrofraktúra a csontvel stimulációs technikák közül a leggyakrabban alkalmazott módszer, melyet J.R. Steadman fejlesztett ki és írt le először [Steadman és mtsai., 2001]. Ezt a módszert kis terület ($2-3 \text{ cm}^2$), mélységét tekintve a porc teljes vastagságát érint porcléziók kezelésére ajánlják, mely fiatal betegek egy éven belül keletkezett porcsérülése esetében mutatkozott a leghatásosabbnak [Mithoefer és mtsai., 2009]. A beavatkozás során arthroscopos úton egy ár típusú eszköz segítségével egymástól 3-4 mm távolságban nagyjából 4 mm mély lyukakat ütnek az egész defektus terjedelmében. Bár az eljárás rövidtávú klinikai eredményei kedvezőek, az idő múlásával ezek romlása várható. Átlagosan 5 évvel a beavatkozás után a klinikai eredmények drasztikusan romlanak [Gobbi és mtsai., 2005]. Összességében a mikrofraktúrát gyakran választják első vonalbeli kezelésként, hiszen relatíve egyszerűen kivitelezhető, olcsó, és alacsony morbiditással járó beavatkozás.

3.2.2. Subchondralis fúrás

A subchondralis fúrást elsőként osteochondritis dissecans kezelésére javasolta Smillie 1957-ben, illetve osteoarthritis kezelésére Pridie 1959-ben [Pridie KH, 1959; Smillie, 1957]. A beavatkozás a mikrofraktúra alternatívája, melynek alkalmazása során a subchondralis corticalis csontréteg fúrás útján történő perforálása történik. Ehhez sebészi fúrót, illetve Kirschner-drótot használnak [Gao és mtsai., 2018]. A subchondralis fúrás kevésbé népszerű a mikrofraktúrához képest, melynek egyik oka a hialin nekrosis fokozott elméleti kockázata a fúrás során. Ezt cáfolja egy állatkísérleteket vizsgáló tanulmány, melyben kimutatták, hogy a fúrás nem vezet nagyobb mértékű osteocytá pusztuláshoz a hialin necrosis miatt, mint a mikrofraktúra [Chen és mtsai., 2009].

3.2.3. Subchondralis abrasio

A subchondralis abrasio során arthroscopon keresztül egy speciális gömbmaróval 1-2 mm széles marásokat végeznek, eltávolítva ezzel a nekrotizált porcot és a sclerotizált csontréteget, vérrel mélyedéseket kialakítva ezzel. Az eljárást 1986-ban vezette be Johnson [Johnson, 1986]. Ez a technika szintén kevésbé használt a hialin nekrosis, illetve a subchondralis csontsérülés következtében kialakuló nekrosis, hipertrófia és ciszták veszélye miatt [Ozmeriç és mtsai., 2014].

3.2.4. Autológ mátrix-asszisztált chondrogenesis

Az autológ mátrix-asszisztált chondrogenesis a mikrofraktúra továbbfejlesztett változata, melyben egy kollagén alapú vázszerkezetet juttatnak a defektusba, a kialakuló véralvadék, illetve rostos porc mechanikai stabilitását javítandó, valamint a chondrogenesis elősegítendő. Ezen technika alkalmazása akár 12 cm^2 nagyságú defektusok esetében is sikeresnek bizonyult [Gille és mtsai., 2013].

3.3. Hyalin porcot eredményező technikák

3.3.1. Autológ chondrocyta implantáció (ACI) és mátrix-asszociált chondrocyta implantáció (MACI)

Az autológ chondrocyta implantáció – melyet Brittberg írt le elsőként 1994-ben – egy kétlépcsős eljárás, mely során először a beteg ízületi porcából biopsziát vesznek, majd az így nyert chondrocytákat ex vivo szaporításuk után egy második lépcsőben visszaültetik a defektus területére [M. Brittberg és mtsai., 1994]. Az ACI segítségével nagyobb kiterjedésű léziókat (akár 10 cm²-ig) is gyógyítani lehet, mely során hyalin jellegű porc képződik. A módszer előnye továbbá, hogy alacsony a donorterület morbiditása, illetve a szervezet saját sejtjeit használja a defektus helyreállításához [Riboh és mtsai., 2017]. Az eredeti technika szerint a felszaporított chondrocyta-szuspenziót egy periosteum darab segítségével stabilizálják, melyet vízhatlan varratokkal, illetve fibrinragasztóval rögzítenek a defektus fölé. Az ACI gyakori komplikációja a periosteum sapka hipertrófiája, mely a betegek megközelítőleg 25%-ánál fájdalmas ízületi kattanást okoz [Gikas és mtsai., 2009]. Ezen komplikációt kiküszöbölendő a periosteum darab helyett lehetséges kollagén membránnal fedni a defektust [Borrelli és mtsai., 2019].

A mátrix-asszociált chondrocyta implantáció (MACI) – mely második generációs ACI-nak tekinthető – során a chondrocytákat egy mesterségesen kialakított, biodegradábilis vázszerkezeten szaporítják, majd ennek segítségével juttatják a defektus területére. Ezen vázszerkezetek leggyakrabban kollagén (I., illetve III.), valamint hyaluronan alapúak, és fibrinragasztóval rögzíthetők a defektusban [Makris és mtsai., 2015; Nawaz és mtsai., 2014].

Az ACI egy újabb, továbbfejlesztett alkalmazása a chondrocyták gömbszerű mátrix-öngyökön szaporított formájának (*chondrosphere*) beültetése [Armoiry és mtsai., 2019].

Egy különböző klinikai score-rendszereket, illetve a 2, 5, illetve 10 éves reoperációs rátát vizsgáló metaanalízis alapján az ACI, illetve a MACI – a mozaikplasztikával együtt – a legjobb porcfelszínképzési eljárások közé tartozik. A MACI 2016 óta az FDA által is engedélyezett beavatkozás [Becher és mtsai., 2017; Carey és mtsai., 2020]. A módszer legnagyobb hátránya, hogy kétlépcsős beavatkozást és relatíve hosszú rehabilitációt igényel, illetve igen magas költséges [Samuelson & Brown, 2012].

3.3.2. Mozaikplasztika (osteochondralis autograft átültetés)

A mozaikplasztikát Hangody László 1992-ben vezette be a klinikai gyakorlatba. Az eljárás során a beteg saját, ép hyalinporc borítással rendelkező csontos alapú cilindrikus graftjait ültetik be mozaikszerűen az előzetesen kitakarított károsodás területére. Az autograftokat a femur condylusának nem teherviselő részéről veszik ki, leggyakrabban a supero-medialis, illetve a supero-lateralis felszínről [L. Hangody és mtsai., 1997; László Hangody és mtsai., 2008].

A mini-arthrotomia, illetve arthroscopia útján elvégzett műtét egyik előnye, hogy az oltványok kivétele és beültetése egy ülésben megtörténik, ezzel a betegre nézve kevesebb stresszt okoz, illetve a beültetett életképes osteochondralis egységek gyorsan terhelhetők, a hyalin porc mechanikai tulajdonságaival rendelkező kompozit porcot eredményeznek a defektus területén [Gudas és mtsai., 2006; László Hangody és mtsai., 2004; Hangody László Rudolf, 2015]. A mozaikplasztika további előnye, hogy a saját szövet használata miatt nem kell tartani a fertőző betegségek átvitelétől, illetve a graft rejekciójától. Fontos ugyanakkor,

hogy az autograftok csontos alappal kerüljenek átültetésre, ugyanis ez biztosítja az oltvány szervülését a defektus csontos alapjához, hiszen a porc kötődése a környező struktúrákhoz önmagában korlátozott [Marcacci és mtsai., 2007].

Ezen technika alkalmazása a kisméretű, 1-4 cm² kiterjedésű defektusok gyógyítására a legalkalmasabb [László Hangody és mtsai., 2008]. Ennél nagyobb léziók (8-9 cm²-ig) is kezelhetők mozaikplasztikával, azonban a donorterületi morbiditás már ezen esetekben is jelentősen megjelen [László Hangody & Füles, 2003]. Bár a technika eredetileg a kisméretű térdízületi porckárosodások kezelésére korlátozódott, manapság több ízület (csípő, boka, váll, könyök) ízfelszíneinek gyógyításában bevett módszer.

Több vizsgálat megerősítette az eljárás kedvező klinikai kimenetelét, illetve a mikrofraktúrával szembeni hosszútávú elnyújtását. Az ACI-val való összehasonlítás eredményei eltértek a különböző vizsgálatok alapján, ezek során azonban megállapítható, hogy a mozaikplasztika után gyorsabban képződik terhelhető ízfelszín, azonban egyes esetekben nagyobb fokú morbiditást írtak le mozaikplasztika esetében, ami valószínűleg a túlságosan kiemelkedő autograftok behelyezése következménye lehet. A legtöbb vizsgálat azonban a két technika klinikai kimenetelében nem talált szignifikáns eltérést [László Hangody & Füles, 2003; Harris és mtsai., 2010; Horas és mtsai., 2003; Solheim és mtsai., 2013, 2018].

3.3.3. Osteochondralis allograft (OCA) átültetés

Mivel a chondrocyták a porc mátrix által védve vannak az immunrendszerrel szemben, az allogén osteochondralis graft átültetés kézenfekvő megoldásnak tűnik. Bár a korábbi feltételezések szerint az ízületi porc immunprivilegizált szövet az emberi szervezeten belül, újabb kutatások alapján ezt a koncepciót újra kell gondolunk. Kísérleti úton bizonyított, hogy míg az eltérő fajból származó térdízületi osteochondralis xenograft immunológiai reakció révén kilökődik, az azonos fajból származó allograft integrálódik a recipiens szervezetébe, és ott túlél. Az allograft ellen is létrejön immunválasz, azonban ez lényegesen enyhébb, illetve összefügg az allograft lokalizációjával (patelláris graft esetében enyhe, trochleáris graft esetében elhanyagolható) és a synoviumtól való távolsággal csökken. Továbbá, a kialakuló immunválasz az ízületre korlátozódik, szisztémás válasz nem jön létre [Arzi és mtsai., 2015].

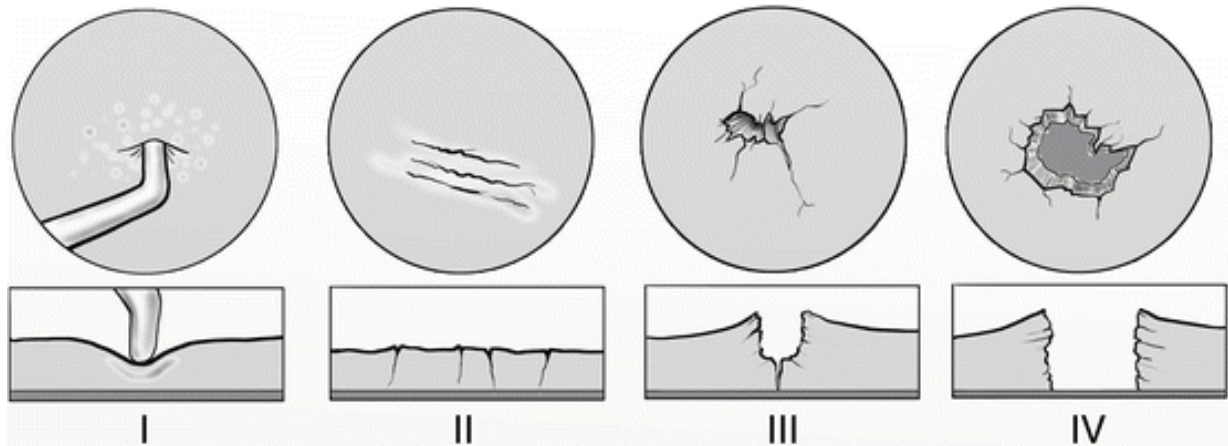
Az osteochondralis allograft átültetés megoldást jelent a nagy méretű, mély osteochondralis léziók elsődleges, illetve revíziós terápiájában. Mivel itt – az autograftokkal ellentétben – nincs jelen donorterületi limitáció, amely a graftok méretét behatárolja, a technika elméletileg bármekkora méretű, bármilyen alakú defektus kezelésére alkalmas lehet.

Az OCA átültetés egyre gyakrabban használt eljárás a femoralis condylus defektusainak kezelésében, de ugyanígy alkalmazható a tibia-plató, illetve a patellofemoralis defektusok, valamint egyéb ízületek (boka, csípő, váll) porc felszíni károsodásainak kezelésében. Az eljárás korlátjai a magas velejárási költségek, illetve a csekély graft elérhetőség [Bugbee, 2002; Dean és mtsai., 2016].

3.3.3.1. Indikációk

OCA átültetés indikált elsődleges kezelésként tüneteket okozó, teljes vastagságú, 3 cm²-nél nagyobb, vagy lokalizált Outerbridge III-IV. porcléziók esetében, melyek 6-10 mm-nél mélyebb subchondralis csontdefektussal társulnak [Dean és mtsai., 2016; Demange & Gomoll, 2012].

3. ábra: Porcfelszíni károsodások Outerbridge féle osztályozása

Forrás: Lasanianos & Kanakaris, 2015

Ezen kívül OCA átültetés ajánlott revíziós porcfelszínképzéstechnikaként mikrofraktúra, mozaikplasztika, illetve ACI után. A következő betegségek esetén használható a klinikai gyakorlatban: osteonecrosis, osteochondritis dissecans, illetve degeneratív- és posttraumás léziók, valamint arthrosis [Görtz és mtsai., 2010; Görtz & Bugbee, 2006; Gross és mtsai., 2005]. Az extrémebb indikációk közé tartozik a fél-, illetve egész condylus átültetése, mely fiatal betegek esetében jön szóba nagyméretű posttraumás sérüléseknél, vagy tumorreszekció utáni ízületi rekonstrukciónál [LaPrade és mtsai., 2009].

A tibia-plató OCA átültetéssel való kezelése csak kifejezetten nagy és mély defektusok esetében, illetve korábbi műtét sikertelensége esetén, a patellofemorális defektusok esetében pedig kizárólag sikertelen korábbi porcfelszínképzéseljárás után jön szóba. A térdízületi OCA átültetés elsődleges kezelésként csak azon fiatal betegeknél lehetséges, akiknél komplett patellaris vagy trochlearis felszínképzés szükséges [Sherman és mtsai., 2014].

Az OCA beültetés elsősorban fiatal betegek (40 éves kor alatt) kezelésére indikált módszer, azonban több esetben leírtak ennél idősebb betegek pozitív eredményeit is. Magyarországi eredmény egy 67 éves férfi bokaízületi friss osteochondralis allograft beültetéssel történő kezelése, és annak kedvező kimenetele [Hangody László Rudolf, 2015].

3.3.3.2. Kontraindikációk

Az eljárás kontraindikált korai- és multikompartmentális osteoarthritis, illetve gyulladásos ízületi betegségek, valamint dohányzás, krónikus drog-, gyógyszer- és alkoholabúzus esetén. Utóbbiak többek között a csontanyagcserét is negatívan befolyásolják. A bipoláris allograft átültetés általánosságban kontraindikált az eddigi szerény eredmények fényében. Relatív kontraindikációt jelentenek, ezért egyidejűleg vagy elzetesen korrigálандóak az ízület tengelyeltérései, instabilitása, illetve az ipsilaterális mesiscus >50%-os hiánya. Továbbá a túlsúlyos betegeknek (BMI > 30 kg/m²) és azon betegeknek, akik

esetében az endoprotetikai m tékek indikációi teljesülnek, kontraindikált az OCA átültetés [Capeci és mtsai., 2013; Chui és mtsai., 2015; Getgood és mtsai., 2015].

3.3.3.3. Preoperatív tervezés

A többi porcfelszínképz technikához hasonlóan a részletes anamnézis és fizikális vizsgálat elengedhetetlen részét képezi a preoperatív el készülteknek.

Az OCA átültetés el tt az egyik legfontosabb teendő a donor és a recipiens célterületei közti méret- és alakbeli illeszkedés felmérése. A tehereloszlás optimalizálása érdekében minden porcfelszínképz technika során a lehető legjobb kongruenciaviszonyok elérésére kell törekedni. Ez az osteochondralis allograft átültetésnél praktikusabban azt jelenti, hogy a beültetendő graft méretének, illetve annak felszíni görbületének (alakjának) a lehető legjobban kell egyeznie a fogadó eredeti porcfelszínének megfelelő paramétereivel. Az Egyesült Államokban különböző irányú röntgenfelvételek segítségével végzik el az ízületi felszín preoperatív méretbeli illesztését, ez azonban nem nyújt ideális megoldást az illesztésre. Ennek alternatívájaként MRI vizsgálattal is meg lehet határozni az allograft nagyságát és formáját, bár az MRI több vizsgálat szerint akár 60%-kal is alulbecsülheti a porcdefektus méretét [Campbell és mtsai., 2013; Gomoll és mtsai., 2011]. Az MR vizsgálat ezen kívül hasznos a szalagok, meniscusok és a subchondralis csont vizsgálatában. A defektus környéki csont hitelesebb megítélésére, illetve a patellofemorális instabilitás vizsgálatára a CT vizsgálat ajánlott [Sherman és mtsai., 2014].

3.3.3.4. Allograftok nyérése, tárolása

A beültetendő allograftok túlélése szempontjából a legfontosabb tényező a kivételükkel a beültetésig eltelt idő, mely a chondrocyták életképességét alapvetően meghatározza [Capeci és mtsai., 2013]. Ennek alapján friss, ultrafriss, friss-fagyasztott, illetve konzervált (*cryopreserved*) allograftokkal próbálkoztak az eddigi vizsgálatok során.

A hosszú ideig való tárolás rontja mind a chondrocyták életképességét, mind – ennek következtében – a porcszövet biomechanikai tulajdonságait [Williams és mtsai., 2004]. Friss allograftokban – melyeket 4°C-on tároltak – a chondrocyták életképessége a harmadik héttől kezdett hanyatlani, ezért a graftot 28 napon belül ajánlott beültetni (ekkor a chondrocyták 70%-a még életképes és aktív). Az allograftok különböző tápoldatokban (pl. szérumban) történő tárolása mind a chondrocyták, mind a porcmátrix megőrzését segíti [Bugbee és mtsai., 2016].

Az ún. „**cryopreserved**” graftokat -70°C-on, nutritív médiumban tárolják, ezzel védve a sejtek életképességét, azonban a módszer ellentmondásosnak tekintik a prezerváló médium mélyebb rétegekbe hatolásának hiánya miatt. Ezen eljárás fejlesztésében magyar kutatók is szerepet vállaltak. Csöngé Lajos, Bakai András és munkatársaik osteochondralis allograftok chondrocyta túlélését, illetve „cryopreserved” OCA beültetések kimenetelét vizsgálták [Bakay és mtsai., 1998; Csöngé és mtsai., 2002b, 2002a].

A **friss-fagyasztott** allograftokat -80°C-ra hűtik le, mellyel a hosszú távú tárolás feltételeit teremtik meg, azonban ezzel a technikával a chondrocyták akár 95%-a elpusztulhat. A friss-fagyasztott és „cryopreserved” allograftok használatát a bennük található alacsony életképes chondrocyta arány igencsak behatárolja [Czitrom és mtsai., 1990; Judas és mtsai., 2007].

A **friss** allograftokat 4°C-on, fiziológiás sóoldatban tárolják, majd 14-28 napon belül beültetik a fogadó megfelelő ízületi felszínébe. A legalább 14 napos intervallum a graft kivételével a beültetéséig azért szükséges, mert a transzplantációt koordináló szövetbanknak

ennyi időre van szüksége a különböző rések, illetve az allokáció és adminisztráció kivitelezésére [LaPrade és mtsai., 2009; Williams és mtsai., 2004]. Egyes szerzők az allograftok fiziológiás hőmérsékleten (37°C) való tárolásakor jobb chondrocyta túlélésről számolnak be [Garrity és mtsai., 2012; Pallante és mtsai., 2009].

Az allograftok nyérése a legtöbb esetben cadaverből történik, ami után az allograft egy szövetbankba kerül, onnan pedig a felhasználás helyére. A donor és recipiens közti vércsoport- és HLA egyeztetést az OCA átültetés esetében eltekinthetünk, hiszen az ízületi porc immunológiai szempontból gyakorlatilag semlegesnek tekinthető. Az allograft szivacsos csontállományának makroszkópos sejtmentesítése különféle kimosási technikákkal (pl. jet lavage / pulsed lavage) az immunválasz kialakulásának, illetve a fertőzések átvitelének megakadályozását szolgálja.

Az allograftok fent részletezett nyérése és tárolása elsősorban az Egyesült Államokra jellemző, ahol több évtizedes tapasztalattal rendelkeznek ezen eljárás terén, valamint adott a lehetőség arra, hogy felszerelt szövetbankokkal működjenek együtt a transzplantációt végző centrumok.

Magyarországon a tengerentúli gyakorlat bevezetésének elsődleges korlátja a friss oltványokat biztosítani képes szövetbank hiánya. Ezen akadály áthidalására Hangody László Rudolf és munkatársai megszervezték a magyarországi „**ultra-friss**” osteochondralis allograft átültetés intézményrendszerét, melynek létjogosultságát elzetes vizsgálataik eredményességével támasztották alá. Ezek során végeztek mind cadaverből, mind élő betegből származó osteochondralis allograft átültetést. A módszer különlegessége, hogy az allograft átültetése 12-24 órán belül megtörténik, amely a chondrocyták túlélése szempontjából elméletileg minden eddigi módszernél előnyösebb. Az élő donorokból származó allograftokat olyan protézisbeültetett betegekben nyerték, akiknek az eltávolított ízületi felszínén ép porcbeültetésű részeket is találtak. Ezzel a módszerrel a preoperatív tervezés sokkal egyszerűbb, azonban összességében kompromisszumos megoldásnak tekintik graftminőség és graftmennyiség szempontjából [L. R. Hangody és mtsai., 2012]. A cadaverből származó allograftok kivételében egy erre a célra létrehozott team működött közre. A recipiensek – megfelelő donor megléte esetén – azonnali kiválasztása és értesítése végett egy várólistát hoztak létre, melyen azon adataik is szerepeltek, amik a kiválasztás optimalizálásához szükségesek (életkor, nem, testmagasság, testsúly, lábméret, ízületi oldaliság, diagnózis, korábbi beavatkozások). A technikát az Uzsoki Utcai Kórház Ortopéd-Traumatológiai Osztályán vezették be, ahol immáron tíz éves gyakorlattal rendelkeznek ennek alkalmazásában.

3.3.3.5. Műtési technika

Az OCA átültetést nyitott műtét során végzik. A két leggyakrabban használt technika a mozaikszerszerű graftok („*dowell grafts*”), valamint a héjszerszerű graftok („*shell grafts*”) beültetése. A legtöbb defektus kezelhető a „*dowell*” technikával, azonban a nagyméretű, és/vagy szabálytalan alakú léziók kezelésére a „*shell*” technika alkalmasabb.

A mozaikszerszerű graftok a mozaikplasztikához hasonló módon ültetendők be, ún. „*press-fit*” rögzítéssel. Amennyiben egy oltvány nem elegendő a defektus lefedésére, több graftot helyezhetünk egymás mellé (ún. „*hóember technika*”, vagy „*mastercard technika*”).

A „*shell*” technika során a sebész manuálisan alakítja ki a beültetendő graft méretét és alakját, mely nagyban függ végteszti a kimenetelt a sebész kezűgyességétől. Mélyebb defektusok esetében strukturális allograftokat használnak, ezeket a „*shell*” allograftokhoz hasonló módon ültetik be. A „*shell*”, illetve a strukturális allograftok – legalábbis időszaki – rögzítése szükséges a műtét során [Pisanu és mtsai., 2018].

3.3.3.6. Rehabilitáció, komplikációk, eredményesség

A posztoperatív rehabilitáció a műtét után azonnal kezdetét veszi. Több szerző javasolja brace használatát, de erről megoszlanak a vélemények [Lattermann & Romine, 2009; Williams és mtsai., 2007]. A korai progresszív terhelés nélküli mozgás, illetve folyamatos passzív mozgás (CPM = *continuous passive movement*) elősegíti a graft porcbeültetésének táplálását és kondicionálását, illetve a csontszövet beépülését és átépülését. A tehermentesítés 6-12 hétig szükséges, melynek végpontját a röntgenen látható graft beépülés jelzi. A graft beépülésének gyorsasága összefügg annak méretével: a nagyobb graftok beépülése több időt vesz igénybe [Capeci és mtsai., 2013].

A leggyakoribb komplikáció OCA beültetés után a graftelégtelenség következtében kialakuló ízületi fájdalom, duzzanat és mozgáskorlátozottság, mely a subchondralis csont összeesésére, illetve a recipiens szövetivel való egyesülés elégtelenségére vezethet vissza. Az allograft süllyedése ennél egy fokkal enyhébb szövdményt jelent. Ezen szövdmények graftkivétel, revíziós műtét, illetve végső esetben endoprotetikai műtét igényelnek. Az infekciós szövdmények csakúgy, mint minden sebészeti beavatkozás után komoly problémát jelenthetnek, ezért graftelégtelenség esetén elsőként ezeket kell kizárni. A korszerű és szigorú szűrőprotokolloknak köszönhetően a fertőző betegségek allografttal történő átvitele igencsak ritka szövdmény [Zou és mtsai., 2004].

Az OCA átültetés eredményességére végzett vizsgálatok között nagyfokú eltérés található a graft túlélés, a sportba való visszatérés, illetve a graftelégtelenség és reoperációs ráta tekintetében. A vizsgálatok jelentős része számol be sikeres közép- és hosszútávú eredményekről helyesen megválasztott betegpopuláción elvégzett OCA átültetés kapcsán. A femoralis condylus graft túlélése a beültetés után 2 évvel jellemzően 90% feletti sikerrel, 10 év után pedig 75% feletti sikerrel jár [Assenmacher és mtsai., 2016; Emmerson és mtsai., 2007; Gross és mtsai., 2005]. A kezelés sikerességét – izolált femur condylus lézió esetén – a lézió mérete nem befolyásolja [Tírico és mtsai., 2018]. A patellofemorális ízületben ennél jóval rosszabb eredményekkel végeztek OCA átültetést [Lattermann és mtsai., 2018]. A sportba való visszatérés általában egy évvel a beültetés után lehetséges ideális esetben. Rossz prognosztikai faktornak bizonyult a 25 évnél idősebb kor, a tünetek 1 évnél régebb óta való fennállása, valamint a nyírási nem [Krych és mtsai., 2012, 2017; McCarthy és mtsai., 2017; Nielsen és mtsai., 2017].

Összességében az OCA átültetés ideális választás 30 éven aluli aktív betegeknek, akik 12 hónapon belül traumás, unipoláris osteochondralis sérülést szenvedtek [Pisanu és mtsai., 2018].

4. Összegzés

A jelentős népegészségügyi problémát jelentő ízületi porckárosodások kezelésében a mozgásszervi sebészet a biológiai helyreállítási megoldások egyre szélesebb körben, illetve egyre hosszabb ideig való alkalmazására törekszik. A bevált eljárások indikációinak bővítése mellett újabb lehetőségek kutatása jelentheti ezen módszerek kiterjesztett alkalmazásának lehetőségét. A csontvel stimuláción alapuló technikák rostos porc képzését eredményezik a defektus területén, ami összetételében és mechanikai jellemzőiben is elmarad az eredeti ízületi porchoz képest, ám ezeket használják leggyakrabban a klinikumban egyszerűségük, biztonságosságuk és költséghatékonyságuk következtében. Hyalin porcot eredményező technikák közé tartoznak az autológ chondrocyta implantáció, a mozaikplasztika, valamint az osteochondralis allograft átültetés. Sajátos megoldásokat nyújtanak a biodegradálható vázszerkezetek, melyek kombinálhatóak autológ chondrocyta implantációval, valamint csontvel stimulációs technikákkal.

Irodalomjegyzék

- ALFORD, J. W., & COLE, B. J. (2005). "Cartilage restoration, part 1: Basic science, historical perspective, patient evaluation, and treatment options." *The American Journal of Sports Medicine*, 33(2), 295–306.
- ARCHER, C. W., DOWTHWAITE, G. P., & FRANCIS-WEST, P. (2003). "Development of synovial joints." *Birth Defects Research. Part C, Embryo Today: Reviews*, 69(2), 144–155.
- ARMOIRY, X., CUMMINS, E., CONNOCK, M., METCALFE, A., ROYLE, P., JOHNSTON, R., RODRIGUES, J., WAUGH, N., & MISTRY, H. (2019). "Autologous Chondrocyte Implantation with Chondrosphere for Treating Articular Cartilage Defects in the Knee: An Evidence Review Group Perspective of a NICE Single Technology Appraisal." *PharmacoEconomics*, 37(7), 879–886.
- ARZI, B., DURAINÉ, G. D., LEE, C. A., HUEY, D. J., BORJESSON, D. L., MURPHY, B. G., HU, J. C. Y., BAUMGARTH, N., & ATHANASIOU, K. A. (2015). "Cartilage immunoprivilege depends on donor source and lesion location." *Acta Biomaterialia*, 23, 72–81.
- ASSENMACHER, A. T., PAREEK, A., REARDON, P. J., MACALENA, J. A., STUART, M. J., & KRYCH, A. J. (2016). "Long-term Outcomes After Osteochondral Allograft: A Systematic Review at Long-term Follow-up of 12.3 Years." *Arthroscopy: The Journal of Arthroscopic & Related Surgery: Official Publication of the Arthroscopy Association of North America and the International Arthroscopy Association*, 32(10), 2160–2168.
- BAKAY, A., CSÖNGE, L., PAPP, G., & FEKETE, L. (1998). "Osteochondral resurfacing of the knee joint with allograft. Clinical analysis of 33 cases." *International Orthopaedics*, 22(5), 277–281.
- BECERRA, J., ANDRADES, J. A., GUERADO, E., ZAMORA-NAVAS, P., LÓPEZ-PUERTAS, J. M., & REDDI, A. H. (2010). "Articular cartilage: Structure and regeneration." *Tissue Engineering. Part B, Reviews*, 16(6), 617–627.
- BECHER, C., LAUTE, V., FICKERT, S., ZINSER, W., NIEMEYER, P., JOHN, T., DIEHL, P., KOLOMBE, T., SIEBOLD, R., & FAY, J. (2017). "Safety of three different product doses in autologous chondrocyte implantation: Results of a prospective, randomised, controlled trial." *Journal of Orthopaedic Surgery and Research*, 12(1), 71.
- BHOSALE, A. M., KUIPER, J. H., JOHNSON, W. E. B., HARRISON, P. E., & RICHARDSON, J. B. (2009). "Midterm to long-term longitudinal outcome of autologous chondrocyte implantation in the knee joint: A multilevel analysis." *The American Journal of Sports Medicine*, 37 Suppl 1, 131S-8S.
- BLEVINS, F. T., STEADMAN, J. R., RODRIGO, J. J., & SILLIMAN, J. (1998). "Treatment of articular cartilage defects in athletes: An analysis of functional outcome and lesion appearance." *Orthopedics*, 21(7), 761–767; discussion 767-768.
- BORRELLI, J., OLSON, S. A., GODBOUT, C., SCHEMITSCH, E. H., STANNARD, J. P., & GIANNOUDIS, P. V. (2019). "Understanding Articular Cartilage Injury and Potential Treatments." *Journal of Orthopaedic Trauma*, 33, S6–S12.
- BRITTBURG, M., LINDAHL, A., NILSSON, A., OHLSSON, C., ISAKSSON, O., & PETERSON, L. (1994). "Treatment of deep cartilage defects in the knee with autologous chondrocyte transplantation." *The New England Journal of Medicine*, 331(14), 889–895.

- BRITTBURG, MATS, PETERSON, L., SJÖGREN-JANSSON, E., TALLHEDEN, T., & LINDAHL, A. (2003). "ARTICULAR CARTILAGE ENGINEERING WITH AUTOLOGOUS CHONDROCYTE TRANSPLANTATION: A REVIEW OF RECENT DEVELOPMENTS." *The Journal of Bone and Joint Surgery-American Volume*, 85, 109–115.
- BUCKWALTER, J. A. (1983). "Articular cartilage." *Instructional Course Lectures*, 32, 349–370.
- BUCKWALTER, J. A., & MANKIN, H. J. (1998a). "Articular cartilage: Degeneration and osteoarthritis, repair, regeneration, and transplantation." *Instructional Course Lectures*, 47, 487–504.
- BUCKWALTER, J. A., & MANKIN, H. J. (1998b). "Articular cartilage: Tissue design and chondrocyte-matrix interactions." *Instructional Course Lectures*, 47, 477–486.
- BUGBEE, W. D. (2002). "Fresh osteochondral allografts." *The Journal of Knee Surgery*, 15(3), 191–195.
- BUGBEE, W. D., PALLANTE-KICHURA, A. L., GÖRTZ, S., AMIEL, D., & SAH, R. (2016). "Osteochondral allograft transplantation in cartilage repair: Graft storage paradigm, translational models, and clinical applications." *Journal of Orthopaedic Research: Official Publication of the Orthopaedic Research Society*, 34(1), 31–38.
- CAMP, C. L., STUART, M. J., & KRYCH, A. J. (2014). "Current concepts of articular cartilage restoration techniques in the knee." *Sports Health*, 6(3), 265–273.
- CAMPBELL, A. B., KNOPP, M. V., KOLOVICH, G. P., WEI, W., JIA, G., SISTON, R. A., & FLANIGAN, D. C. (2013). "Preoperative MRI Underestimates Articular Cartilage Defect Size Compared With Findings at Arthroscopic Knee Surgery." *The American Journal of Sports Medicine*, 41(3), 590–595.
- CAPECI, C. M., TURCHIANO, M., STRAUSS, E. J., & YOUM, T. (2013). "Osteochondral allografts: Applications in treating articular cartilage defects in the knee." *Bulletin of the Hospital for Joint Disease* (2013), 71(1), 60–67.
- CAREY, J. L., REMMERS, A. E., & FLANIGAN, D. C. (2020). "Use of MACI (Autologous Cultured Chondrocytes on Porcine Collagen Membrane) in the United States: Preliminary Experience." *Orthopaedic Journal of Sports Medicine*, 8(8), 2325967120941816.
- CHEN, H., SUN, J., HOEMANN, C. D., LASCAU-COMAN, V., OUYANG, W., MCKEE, M. D., SHIVE, M. S., & BUSCHMANN, M. D. (2009). "Drilling and microfracture lead to different bone structure and necrosis during bone-marrow stimulation for cartilage repair." *Journal of Orthopaedic Research: Official Publication of the Orthopaedic Research Society*, 27(11), 1432–1438.
- CHUI, K., JEYS, L., & SNOW, M. (2015). "Knee salvage procedures: The indications, techniques and outcomes of large osteochondral allografts." *World Journal of Orthopedics*, 6(3), 340–350.
- CZITROM, A. A., KEATING, S., & GROSS, A. E. (1990). "The viability of articular cartilage in fresh osteochondral allografts after clinical transplantation." *The Journal of Bone and Joint Surgery. American Volume*, 72(4), 574–581.
- CSÖNGE, L., BRAVO, D., NEWMAN-GAGE, H., RIGLEY, T., CONRAD, E. U., BAKAY, A., STRONG, D. M., & PELLET, S. (2002a). "Banking of osteochondral allografts. Part I. Viability assays adapted for osteochondral and cartilage studies." *Cell and Tissue Banking*, 3(3), 151–159.
- CSÖNGE, L., BRAVO, D., NEWMAN-GAGE, H., RIGLEY, T., CONRAD, E. U., BAKAY, A., STRONG, D. M., & PELLET, S. (2002b). "Banking of osteochondral allografts, Part II. Preservation of

- Chondrocyte Viability During Long-Term Storage." *Cell and Tissue Banking*, 3(3), 161–168.
- DEAN, C. S., CHAHLA, J., SERRA CRUZ, R., & LAPRADE, R. F. (2016). "Fresh Osteochondral Allograft Transplantation for Treatment of Articular Cartilage Defects of the Knee." *Arthroscopy Techniques*, 5(1), e157-161.
- DEMANGE, M., & GOMOLL, A. H. (2012). "The use of osteochondral allografts in the management of cartilage defects." *Current Reviews in Musculoskeletal Medicine*, 5(3), 229–235.
- EMMERSON, B. C., GÖRTZ, S., Jamali, A. A., Chung, C., Amiel, D., & Bugbee, W. D. (2007). "Fresh osteochondral allografting in the treatment of osteochondritis dissecans of the femoral condyle." *The American Journal of Sports Medicine*, 35(6), 907–914.
- GAHUNIA, H. K., & PRITZKER, K. P. H. (2020). "Structure and Function of Articular Cartilage." In H. K. GAHUNIA, A. E. GROSS, K. P. H. PRITZKER, P. S. BABYN, & L. MURNAGHAN (Szerk.), *Articular Cartilage of the Knee* (o. 3–70). Springer New York.
- GAO, L., GOEBEL, L. K. H., ORTH, P., CUCCHIARINI, M., & MADRY, H. (2018). "Subchondral drilling for articular cartilage repair: A systematic review of translational research." *Disease Models & Mechanisms*, 11(6).
- GARRITY, J. T., STOKER, A. M., SIMS, H. J., & COOK, J. L. (2012). "Improved osteochondral allograft preservation using serum-free media at body temperature." *The American Journal of Sports Medicine*, 40(11), 2542–2548.
- GETGOOD, A., GELBER, J., GORTZ, S., DE YOUNG, A., & BUGBEE, W. (2015). "Combined osteochondral allograft and meniscal allograft transplantation: A survivorship analysis." *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy: Official Journal of the ESSKA*, 23(4), 946–953.
- GIKAS, P. D., BAYLISS, L., BENTLEY, G., & BRIGGS, T. W. R. (2009). "An overview of autologous chondrocyte implantation." *The Journal of Bone and Joint Surgery. British Volume*, 91(8), 997–1006.
- GILLE, J., BEHRENS, P., VOLPI, P., DE GIROLAMO, L., REISS, E., ZOCH, W., & ANDERS, S. (2013). "Outcome of Autologous Matrix Induced Chondrogenesis (AMIC) in cartilage knee surgery: Data of the AMIC Registry." *Archives of Orthopaedic and Trauma Surgery*, 133(1), 87–93.
- GOBBI, A., NUNAG, P., & Malinowski, K. (2005). "Treatment of full thickness chondral lesions of the knee with microfracture in a group of athletes." *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy: Official Journal of the ESSKA*, 13(3), 213–221.
- GOMOLL, A. H., Yoshioka, H., Watanabe, A., Dunn, J. C., & Minas, T. (2011). "Preoperative Measurement of Cartilage Defects by MRI Underestimates Lesion Size." *CARTILAGE*, 2(4), 389–393.
- GÖRTZ, S., & BUGBEE, W. D. (2006). "Fresh osteochondral allografts: Graft processing and clinical applications." *The Journal of Knee Surgery*, 19(3), 231–240.
- GÖRTZ, S., DE YOUNG, A. J., & BUGBEE, W. D. (2010). "Fresh osteochondral allografting for steroid-associated osteonecrosis of the femoral condyles." *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 468(5), 1269–1278.

- GROSS, A. E., SHASHA, N., & AUBIN, P. (2005). "Long-term followup of the use of fresh osteochondral allografts for posttraumatic knee defects." *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 435, 79–87.
- GUDAS, R., STANKEVICIUS, E., MONASTYRECKIENE, E., PRANYS, D., & KALESINSKAS, R. J. (2006). "Osteochondral autologous transplantation versus microfracture for the treatment of articular cartilage defects in the knee joint in athletes." *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy: Official Journal of the ESSKA*, 14(9), 834–842.
- HANGODY, L., KISH, G., KÁRPÁTI, Z., SZERB, I., & UDVARHELYI, I. (1997). "Arthroscopic autogenous osteochondral mosaicplasty for the treatment of femoral condylar articular defects. A preliminary report." *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy: Official Journal of the ESSKA*, 5(4), 262–267.
- HANGODY, L. R., GÁL, T., SZCS, A., VÁSÁRHELYI, G., TÓTH, F., MÓDIS, L., & HANGODY, L. (2012). "Osteochondral allograft transplantation from a living donor." *Arthroscopy: The Journal of Arthroscopic & Related Surgery: Official Publication of the Arthroscopy Association of North America and the International Arthroscopy Association*, 28(8), 1180–1183.
- HANGODY, LÁSZLÓ, DOBOS, J., BALÓ, E., PÁNICS, G., HANGODY, L. R., & BERKES, I. (2010). "Clinical experiences with autologous osteochondral mosaicplasty in an athletic population: A 17-year prospective multicenter study." *The American Journal of Sports Medicine*, 38(6), 1125–1133.
- HANGODY, LÁSZLÓ, & FÜLES, P. (2003). "Autologous osteochondral mosaicplasty for the treatment of full-thickness defects of weight-bearing joints: Ten years of experimental and clinical experience." *The Journal of Bone and Joint Surgery. American Volume*, 85-A Suppl 2, 25–32.
- HANGODY, LÁSZLÓ, RÁTHONYI, G. K., DUSKA, Z., VÁSÁRHELYI, G., FÜLES, P., & MÓDIS, L. (2004). "Autologous osteochondral mosaicplasty. Surgical technique." *The Journal of Bone and Joint Surgery. American Volume*, 86-A Suppl 1, 65–72.
- HANGODY LÁSZLÓ RUDOLF. (2015). Terhel felszíni ízületi defektusok pótlása friss osteochondralis allografttal. (PhD dolgozat) <https://doi.org/10.14753/SE.2015.1667>
- HANGODY, LÁSZLÓ, VÁSÁRHELYI, G., HANGODY, L. R., SÜKÖSD, Z., TIBAY, G., BARTHA, L., & BODÓ, G. (2008). "Autologous osteochondral grafting—Technique and long-term results." *Injury*, 39 Suppl 1, S32–39.
- HARRIS, J. D., SISTON, R. A., PAN, X., & FLANIGAN, D. C. (2010). "Autologous chondrocyte implantation: A systematic review." *The Journal of Bone and Joint Surgery. American Volume*, 92(12), 2220–2233.
- HATTORI, S., OXFORD, C., & REDDI, A. H. (2007). "Identification of superficial zone articular chondrocyte stem/progenitor cells." *Biochemical and Biophysical Research Communications*, 358(1), 99–103.
- HORAS, U., PELINKOVIC, D., HERR, G., AIGNER, T., & SCHNETTLER, R. (2003). "Autologous chondrocyte implantation and osteochondral cylinder transplantation in cartilage repair of the knee joint. A prospective, comparative trial." *The Journal of Bone and Joint Surgery. American Volume*, 85(2), 185–192.
- HUNZIKER, E. B. (1999). "Articular cartilage repair: Are the intrinsic biological constraints undermining this process insuperable?" *Osteoarthritis and Cartilage*, 7(1), 15–28.

- JOHNSON, L. L. (1986). "Arthroscopic abrasion arthroplasty historical and pathologic perspective: Present status." *Arthroscopy: The Journal of Arthroscopic & Related Surgery: Official Publication of the Arthroscopy Association of North America and the International Arthroscopy Association*, 2(1), 54–69.
- JUDAS, F., ROSA, S., TEIXEIRA, L., LOPES, C., & FERREIRA MENDES, A. (2007). "Chondrocyte viability in fresh and frozen large human osteochondral allografts: Effect of cryoprotective agents." *Transplantation Proceedings*, 39(8), 2531–2534.
- KON, E., VERDONK, P., CONDELLO, V., DELCOGLIANO, M., DHOLLANDER, A., FILARDO, G., PIGNOTTI, E., & MARCACCI, M. (2009). "Matrix-assisted autologous chondrocyte transplantation for the repair of cartilage defects of the knee: Systematic clinical data review and study quality analysis." *The American Journal of Sports Medicine*, 37 Suppl 1, 156S-66S.
- KRYCH, A. J., PAREEK, A., KING, A. H., JOHNSON, N. R., STUART, M. J., & WILLIAMS, R. J. (2017). "Return to sport after the surgical management of articular cartilage lesions in the knee: A meta-analysis." *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy: Official Journal of the ESSKA*, 25(10), 3186–3196.
- KRYCH, A. J., ROBERTSON, C. M., WILLIAMS, R. J., & Cartilage Study Group. (2012). "Return to athletic activity after osteochondral allograft transplantation in the knee." *The American Journal of Sports Medicine*, 40(5), 1053–1059.
- LAPRADE, R. F., BOTKER, J., HERZOG, M., & AGEL, J. (2009). "Refrigerated osteoarticular allografts to treat articular cartilage defects of the femoral condyles. A prospective outcomes study." *The Journal of Bone and Joint Surgery. American Volume*, 91(4), 805–811.
- LASANIANOS, N. G., & KANAKARIS, N. K. (2015). Chondral Lesions. In N. G. LASANIANOS, N. K. KANAKARIS, & P. V. GIANNOUDIS (Szerk.), *Trauma and Orthopaedic Classifications* (o. 501–504). Springer London.
- LATTERMANN, C., KREMSER, V., & ALTINTAS, B. (2018). "Use of Fresh Osteochondral Allografts in the Patellofemoral Joint." *The Journal of Knee Surgery*, 31(3), 227–230.
- LATTERMANN, C., & ROMINE, S. E. (2009). "Osteochondral allografts: State of the art." *Clinics in Sports Medicine*, 28(2), 285–301, ix.
- LEE, G. M., PAUL, T. A., SLABAUGH, M., & KELLEY, S. S. (2000). "The incidence of enlarged chondrons in normal and osteoarthritic human cartilage and their relative matrix density." *Osteoarthritis and Cartilage*, 8(1), 44–52.
- MAKRIS, E. A., GOMOLL, A. H., MALIZOS, K. N., HU, J. C., & ATHANASIOU, K. A. (2015). Repair and tissue engineering techniques for articular cartilage. *Nature Reviews. Rheumatology*, 11(1), 21–34.
- MANDELBAUM, B. R., BROWNE, J. E., FU, F., MICHELI, L., MOSELY, J. B., ERGGELET, C., MINAS, T., & PETERSON, L. (1998). "Articular cartilage lesions of the knee." *The American Journal of Sports Medicine*, 26(6), 853–861.
- MANDELBAUM, BERT R., & ELATTRACHE, N. S. (2016). "Articular Cartilage Repair Techniques." *Sports Medicine and Arthroscopy Review*, 24(2), 43.
- MANSFIELD, J. C., MANDALIA, V., TOMS, A., WINLOVE, C. P., & BRASSELET, S. (2019). "Collagen reorganization in cartilage under strain probed by polarization sensitive second harmonic generation microscopy." *Journal of The Royal Society Interface*, 16(150), 20180611.

- MARCACCI, M., KON, E., DELCOGLIANO, M., FILARDO, G., BUSACCA, M., & ZAFFAGNINI, S. (2007). "Arthroscopic autologous osteochondral grafting for cartilage defects of the knee: Prospective study results at a minimum 7-year follow-up." *The American Journal of Sports Medicine*, 35(12), 2014–2021.
- MCCARTHY, M. A., MEYER, M. A., WEBER, A. E., LEVY, D. M., TILTON, A. K., YANKE, A. B., & COLE, B. J. (2017). "Can Competitive Athletes Return to High-Level Play After Osteochondral Allograft Transplantation of the Knee?" *Arthroscopy: The Journal of Arthroscopic & Related Surgery: Official Publication of the Arthroscopy Association of North America and the International Arthroscopy Association*, 33(9), 1712–1717.
- MITHOEFER, K., GILL, T. J., COLE, B. J., WILLIAMS, R. J., & MANDELBAUM, B. R. (2010). "Clinical Outcome and Return to Competition after Microfracture in the Athlete's Knee: An Evidence-Based Systematic Review." *Cartilage*, 1(2), 113–120.
- MITHOEFER, K., MCADAMS, T., WILLIAMS, R. J., KREUZ, P. C., & MANDELBAUM, B. R. (2009). "Clinical efficacy of the microfracture technique for articular cartilage repair in the knee: An evidence-based systematic analysis." *The American Journal of Sports Medicine*, 37(10), 2053–2063.
- NAWAZ, S. Z., BENTLEY, G., BRIGGS, T. W. R., CARRINGTON, R. W. J., SKINNER, J. A., GALLAGHER, K. R., & DHINSA, B. S. (2014). "Autologous chondrocyte implantation in the knee: Mid-term to long-term results." *The Journal of Bone and Joint Surgery. American Volume*, 96(10), 824–830.
- NIELSEN, E. S., MCCAULEY, J. C., PULIDO, P. A., & BUGBEE, W. D. (2017). "Return to Sport and Recreational Activity After Osteochondral Allograft Transplantation in the Knee." *The American Journal of Sports Medicine*, 45(7), 1608–1614.
- OLDBERG, A., ANTONSSON, P., HEDBOM, E., & HEINEGÅRD, D. (1990). "Structure and function of extracellular matrix proteoglycans." *Biochemical Society Transactions*, 18(5), 789–792.
- OZMERİÇ, A., ALEMDARO LU, K. B., & AYDO AN, N. H. (2014). "Treatment for cartilage injuries of the knee with a new treatment algorithm." *World Journal of Orthopedics*, 5(5), 677–684.
- PALLANTE, A. L., BAE, W. C., CHEN, A. C., GÖRTZ, S., BUGBEE, W. D., & SAH, R. L. (2009). "Chondrocyte viability is higher after prolonged storage at 37 degrees C than at 4 degrees C for osteochondral grafts." *The American Journal of Sports Medicine*, 37 Suppl 1, 24S–32S.
- PISANU, G., COTTINO, U., ROSSO, F., BLONNA, D., MARMOTTI, A. G., BERTOLO, C., ROSSI, R., & BONASIA, D. E. (2018). "Large Osteochondral Allografts of the Knee: Surgical Technique and Indications." *Joints*, 6(1), 42–53.
- PRIDIE KH. (1959). *A method of resurfacing osteoarthritic knee joint. 41-B*, 618–619.
- RIBOH, J. C., CVETANOVICH, G. L., COLE, B. J., & YANKE, A. B. (2017). "Comparative efficacy of cartilage repair procedures in the knee: A network meta-analysis." *Knee Surgery, Sports Traumatology, Arthroscopy: Official Journal of the ESSKA*, 25(12), 3786–3799.
- RÖHLICH, P. (Szerk.). (2006). Porcszövet. In *Szövettan* (3., átdolgozott és bővített kiadás, o. 139–146). Semmelweis Kiadó.
- SAMUELSON, E. M., & BROWN, D. E. (2012). "Cost-effectiveness analysis of autologous chondrocyte implantation: A comparison of periosteal patch versus type I/III collagen membrane." *The American Journal of Sports Medicine*, 40(6), 1252–1258.

- SHERMAN, S. L., GARRITY, J., BAUER, K., COOK, J., STANNARD, J., & BUGBEE, W. (2014). "Fresh osteochondral allograft transplantation for the knee: Current concepts." *The Journal of the American Academy of Orthopaedic Surgeons*, 22(2), 121–133.
- SMILLIE, I. S. (1957). "Treatment of osteochondritis dissecans." *The Journal of Bone and Joint Surgery. British Volume*, 39-B(2), 248–260.
- SOLHEIM, E., HEGNA, J., ØYEN, J., HARLEM, T., & STRAND, T. (2013). "Results at 10 to 14 years after osteochondral autografting (mosaicplasty) in articular cartilage defects in the knee." *The Knee*, 20(4), 287–290.
- SOLHEIM, E., HEGNA, J., STRAND, T., HARLEM, T., & INDERHAUG, E. (2018). "Randomized Study of Long-term (15-17 Years) Outcome After Microfracture Versus Mosaicplasty in Knee Articular Cartilage Defects." *The American Journal of Sports Medicine*, 46(4), 826–831.
- STEADMAN, J. R., RODKEY, W. G., & RODRIGO, J. J. (2001). "Microfracture: Surgical technique and rehabilitation to treat chondral defects." *Clinical Orthopaedics and Related Research*, 391 Suppl, S362-369.
- TÍRICO, L. E. P., MCCAULEY, J. C., PULIDO, P. A., & BUGBEE, W. D. (2018). "Lesion Size Does Not Predict Outcomes in Fresh Osteochondral Allograft Transplantation." *The American Journal of Sports Medicine*, 46(4), 900–907.
- WILLIAMS, R. J., DREESE, J. C., & CHEN, C.-T. (2004). "Chondrocyte survival and material properties of hypothermically stored cartilage: An evaluation of tissue used for osteochondral allograft transplantation." *The American Journal of Sports Medicine*, 32(1), 132–139.
- WILLIAMS, R. J., RANAWAT, A. S., POTTER, H. G., CARTER, T., & WARREN, R. F. (2007). "Fresh stored allografts for the treatment of osteochondral defects of the knee." *The Journal of Bone and Joint Surgery. American Volume*, 89(4), 718–726.
- ZOU, S., DODD, R. Y., STRAMER, S. L., STRONG, D. M., & Tissue Safety Study Group. (2004). "Probability of viremia with HBV, HCV, HIV, and HTLV among tissue donors in the United States." *The New England Journal of Medicine*, 351(8), 751–759.

English Abstracts

Ágoston, Zsófia: Greta Thunberg in the mass media. The legal aspects of being in the public eye.

Maybe it's not an exaggeration to say that Greta Thunberg is the world's most widely known climate activist at the moment. During her years of speaking out, she made quite a name for herself, and with that came the huge attention from the mass media. In my writing, I'm going to demonstrate the personal rights of public figures and children. Later on, I will be analyzing the legal grounding of Thunberg's demands and statements, eventually coming to the dissection of the attacks she has to endure in the media, by the help of the existing connection (on the fields of international criminal law) between the press and defamation. My main aim is to create a junction between the elements stated above – with that, I will be able to create a general idea around the legal aspect of Thunberg's public appearances as a (then) minor.

Appel, Judit: The ESG approach in the economy

In recent years, ESG investments have gone from a niche market to mainstream. The ESG is a rating system based on three pillars (environmental, social, governance) This rating is similar to the rating of credit rating agencies, but measures sustainability. More research has sought to answer the question of how the compilation of more conscious portfolios affects returns. Contradictory research has been conducted, however, it appears that even if no additional returns are realized, ESG investors can perform at the same level compared to a traditional portfolio. The ESG now is forcing the banking system to be reformed, which are subject to environmental regulations.

Bak, Veronika: Trans-European Transport Networks: Implementation and Financing Pan-European Infrastructural Projects

The Trans-European Transport Network (TEN-T) is a European Commission policy seeking to develop and expand a European-wide network of roads, railway lines, rail-road terminals, inland waterways, shipping routes, ports and airports.

The TEN-T programme has brought tangible benefits to all EU Member States in all modes of transport. The completion of the TEN-T network brings improvements to overall mobility in addition to other economic, social, and environmental advantages. Its ultimate objective is to close gaps, strengthen cohesion and contribute to a safe, efficient and sustainable mobility.

In this study, the emphasis is on the implementation and financial background, ways, and problems of financing of TEN-T projects. At the end, as a summary, some of those successful projects are shortly introduced which offer great examples of how EU co-funding positively contributes to mobility.

Böhm, Róbert: The social enterprises as the cornerstones of social economy

The article presents the main elements of social enterprises and the European social sector. In addition to describing the sphere, my aim is to investigate and critique the regulatory environment affecting social enterprises, and to map international good practices and policy guidelines. Furthermore, I present the social background and embeddedness of the social economy sector, as well as the objectives and results of „GINOP program” implemented in the 2014-2020 budget cycle for the social sector in Hungary.

Hajas, Tamás Boildizsár: The Conflict of the Desegregation Doctrine and and Missionary Logic: The Segregation Case of the Huszár-telep

This paper examines the segregation case of the Huszár-telep from a perspective of legal theory. Studying the textual deep structure of the judgment of the Curia, the sets of arguments of the parties are discovered. From this two important conclusions follow. First, building on the nomos concept of Robert M. Cover, a clash of two narrative systems is detected. One is the “Desegregation Doctrine” and the other is the “Missionary Logic”. Second, it demonstrates the indeterminacy of legal concepts and the structure of rules, giving a critical account of doctrinal theory. In conclusion, this paper calls for interpretation beyond legal formalism, using a paradigm of narrative complexity.

Janovicz, Júlia: The examination of the relation between religious attitudes and machiavellianism

To be a useful, active part of the society, a person must develop some specific skill during the process of socializing - for instance, we need to learn, that in different areas of everyday life, there are different rules that applies to us. We need to form a system of norms, which will characterize our thinking methods, or the patterns of our behaviour. Religiosity is one of these system. In the psychology of religion, it is an elementary question that what kind of factors are behind the religious attitudes, and what kind of traits shape these attitudes.

The aim of this paper is to discover, what kind of traits and correlations are behind the religiosity. The main question in this paper is that, if there's any difference between the Mach-scores amongst the religious attitudes. To test my hypotheses, I used the Dahling's Machiavellian Scale and the Post Critical Belief Scale.

Kovács, Áron: Will there ever be another successful public opinion research?

Confidence in public opinion polls has been severely shaken in recent years. Starting with the tragic outcome of the pre-Brexit referendum polls that shocked the whole of Europe, and continuing with the 2016 or 2020 US presidential elections. Certainly, something is changing in the science of polling, but there are no precise answers to the questions yet. In the first part of this article, I will explain how a survey is constructed and what we as consumers need to look out for when we come across it in the media or anywhere else. In the second part, I will take a practical example and look at the circumstances of the Brexit vote and how this will have short and long-term implications for the science of public opinion research.

Pajor, Angelika: The political dimension of the European integration in the case of Montenegro

One of the next possible steps of the European enlargement is the joining of Montenegro. Montenegro became independent in 2008 and it has been committed deeply towards the European integration since the beginning. However, the country's political and economic development is not satisfactory yet. This study aims to collect the criteria which the west-balkan states need to meet in order to become ready for the European integration, and the factors which hinder Montenegro's political development. The methodology of Tibor Palánki and Viktoria Kovács-Endrődi was used to approach these questions.

Szücs, Angéla: The display of political ideologies in today's Hungarian public education

Public education has been established and structured by political decisions since Maria Theresa's reign. Thus, it cannot be and would not like to be independent from current politics. This study shows the educational political measures and steps introduced between 2010-2021 and collects, organises the Christian-conservative political elements in the Hungarian National Curriculum, in framework curricula, in course books, and in other educational materials. The aim of this study is to help the mapping of this socio-political phenomena and help the reader to place it in context of current and past history.

Tóth-Kuthy, Márton: Transitional justice and structural violence – Sickle and torch?

Social violence in post-conflict societies is a complex and challenging problem, nevertheless a problem that must be faced. This essay focuses on what structural violence is, how transitional justice is able to tackle it on its own, what instruments it has and how effective they are. I will conclude that even the best implemented transitional justice process has its limits while addressing the complex issue of structural violence.

Duray, Csilla: Climate Change in the Arctic region and what role the European Union plays in the High North

The global warming trend of recent decades affects the Arctic region to a higher extent than average. The melting of the sea ice in the Arctic Ocean will not only allow trade and raw material exploitation in the area, raising international legal issues, but will also accelerate the process of climate change. Global and regional climate change has been addressed by the international community since the 1970s. European countries also play an important role in the current and future situation in the Arctic. Given the participation of the EU Member States concerned in Arctic decision-making fora, the European Union is only represented as an ad-hoc observer. Therefore, the EU rather intends to contribute to international Arctic goals through research and development.

Orosz, Álmos Botond: The future of electric batteries

Electric batteries play a significant role in our everyday life: they are in our mobile phones, our vehicles, and in other commonly used items. However, apart from their convenient features, they possess much-needed advantages that may facilitate the development of our energy storage and service policies, which would strengthen their significance. In this review, I collected the most recent publications on the state-of-the-art technologies, that will most likely shape the next five-fifteen years of electric batteries.

Hargitai, Lili: V1-construction in Dutch conditional tense

Apart from the typical V2 (SVO) word order in Dutch, the so-called verb-initial (V1) word order can also be found in special cases. Here, the verb appears before the subject and the object. My study examines two such structures in the Dutch conditional tense. These constructions do not only have the word order in common, but also the fact that they are

actual language changes in Dutch and hypercorrection may play an important role in the spread of both structures. I have examined written Dutch with the help of corpus analysis and spoken Dutch with the help of a survey. This study also aimed to investigate the main differences between Belgian and Netherlands Dutch, so it provides basically a „snapshot” of two actual Dutch language changes.

Kintli, Dóra: *Casta cubilia*: Political and moral aspects of King Sigibert’s marriage in Venantius Fortunatus’ epithalamium (Carm. 6.1)

In this paper I examine the late antique poet’s, Venantius Fortunatus’ (~535–609) epithalamium written for the wedding of the Austrasian king, Sigibert and the Visigoth princess, Brunchilde. Fortunatus’ primary task was to represent Sigibert’s power, which aim he fulfilled by depicting the king as a just and wise ruler. Furthermore, by Vergilian allusions Sigibert appears as a founder of a dynasty. However, Fortunatus accentuated the moral aspects of the Christian marriage, as Merovingian rulers often had other liaisons besides their wives. This way the epithalamium portrayed Sigibert as the ideal ruler, but it also functioned as an admonishment to the king.

Vadas, Ágoston: Possibilities of cartilage surface damage repair, the role of osteochondral allograft transplantation in cartilage surface formation

Impaired joint function and pain due to cartilage surface damage affects a significant portion of the population. Two techniques are used in the surgical treatment of common musculoskeletal disorders. One method is to repair the damaged cartilage surface by biological methods, which either promotes natural regeneration or fills in the cartilage surface imperfections with living cartilage tissue. As a result of these techniques, a cartilage surface very similar to or of the same quality as the original is created, however, the size of the defect limits their application. Endoprosthetic surgeries continue to be the solution to treat large-scale defects.